

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
ПРИКАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНІКА
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ І ПОЛІТОЛОГІЇ

**З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО-
ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИН
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.**

КЕРІВНИК АВТОРСЬКОГО КОЛЕКТИВУ І ВІДПОВІДАЛЬНИЙ
РЕДАКТОР ПРОФЕСОР
П. С. ФЕДОРЧАК

ІВАНО-ФРАНКІВСЬК – 2009

УДК 94 (477) : 94 (438)“XIX – XXI”

ББК 63.3 (4 Укр: 4 П)

З - 11

З історії українсько-польських відносин другої половини XIX – початку XXI ст. / Керівник авторського колективу і відповідальний редактор професор П. С. Федорчак. – Івано-Франківськ, 2009. – 274 с.

У колективній монографії висвітлюються найважливіші проблеми українсько-польських відносин другої половини XIX – початку XXI ст., аналізуються політичні, соціально-економічні та культурні взаємозв'язки. Автори сподіваються, що узагальнений у книзі досвід сприятиме подальшому розвитку співробітництва двох сусідніх слов'янських народів.

Книга розрахована на науковців, викладачів вищих і середніх навчальних закладів, учителів, студентів і широке коло читачів.

Авторський колектив: М. Вітенко, М. Геник, Р. Дрозд, О. Калакура, В. Комар, О. Красівський, О. Марущенко, І. Пилипів, І. Райківський, П. Федорчак, Т. Федорчак, І. Цепенда.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Доктор історичних наук, професор Г. К. Кожолянко,
професор кафедри етнології, античної і середньовічної історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Доктор історичних наук, професор М. Р. Литвин,
керівник Центру дослідження українсько-польських відносин
Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України

Доктор історичних наук, професор В. В. Марчук,
завідувач кафедри політології Інституту історії і політології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

Доктор історичних наук, професор Б. П. Савчук,
завідувач кафедри туризму і краєзнавства Інституту туризму
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

*Рекомендовано Вченою радою Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
(протокол № _____ від 25. 11. 2008 р.)*

ISBN _____

Переднє слово

Українсько-польські відносини впродовж віків зазнали глибоких змін. Поряд із мирним співіснуванням обох сусідніх народів між ними нерідко виникали етнічні сутички й конфлікти. Взаємній неприязні між поляками й українцями сприяли відмінності в соціальному й матеріальному становищі, традиціях і звичаях. У другій половині XIX – на початку XX ст, поляки й українці зазнавали іноземного гноблення, останні терпіли ще й від дискримінації, що виявлялася в обезземеленні селянства, обмеженні політичних прав і можливостей для культурного розвитку. Спільна доля обох народів сприяла їх боротьбі за національну незалежність і створення власних держав.

У роки Першої світової війни ця боротьба продовжувалася. Але оскільки Польща й Східна Галичина були об'єктом воюючих блоків Антанти й Троїстого Союзу, то тут загострювалися взаємовідносини між українцями та поляками, які згодом переросли в протистояння і військові дії.

Складними й суперечливими були ці відносини між Першою і Другою світовими війнами. Східна Галичина, Західна Волинь, Холмщина й Підляшшя всупереч волі корінного українського населення були включені до складу відродженої Польської республіки. Українці Галичини затаїли образу на поляків, покладаючи на них усю відповідальність за втрату власної державності – Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР). Доповнювала трагічну картину взаємного протистояння політика урядів Польщі, що була спрямована на національну асиміляцію українців.

Поряд із тим упродовж усього міжвоєнного періоду відбувалися окремі спроби налагодження польсько-українського діалогу. Найрезультативнішою серед них була відома в історіографії нормалізація польсько-українських відносин 1935 р. Вона стала результатом зусиль багатьох польських і українських політиків. Для читача буде цікаво дізнатися, що не лише конфлікти, а й спроби польсько-українського порозуміння мали місце в Галичині в міжвоєнний період.

Важким випробуванням для поляків та українців була Друга світова війна. Польща однією з перших європейських країн зазнала фашистської

навали. За час небаченої за своїми масштабами світової бойні вона втратила 6 млн. своїх громадян. Війна завдала нещадного болю Україні, яка також була повністю окупована й утратила 10 млн. осіб. Обидва народи допомагали один одному у визволенні своїх земель від окупантів, хоч мало місце й протистояння між польською Армією Крайовою й Українською повстанською армією.

Українці та поляки зазнали страждань унаслідок депортацій, які здійснювалися за розпорядженням правителів тоталітарних режимів, що були започатковані наприкінці Другої світової війни. Лише з жовтня 1944 р. до початку серпня 1946 р. під час так званого “добровільного переселення”, що здійснювалося з допомогою терору, з Польщі в Україну було переселено 482,8 тис. осіб, а з України до Польщі – 828,5 тис. осіб. У 1947 р. під час акції “Вісла” із східних польських земель на захід і північ виселено близько 150 тис. українців. Депортаційні акції продовжувалися й у наступні роки. Документи та свідки тих трагічних подій підтверджують, що всупереч властям українці й поляки на місцях сприйняли насильницькі переселенські акції як спільну трагедію, а тому допомагали один одному її уникнути.

За часів тоталітаризму українсько-польські взаємини регламентувалися з урахуванням інтересів тодішніх властей, зокрема їх дискримінаційних ідеологічних підходів. Трагедією для українців і поляків були політичні репресії, які проводилися з ініціативи радянських і польських властей. У повоєнні роки співробітництво з Польщею суворо регламентувалося Москвою і спрямовувалося на зміцнення військово-промислових комплексів. Обмежуючи культурний обмін, власті заважали зближенню сусідніх народів. Проте українська й польська еміграція започаткувала складний процес міжнаціонального примирення, який відбувся на фоні аналогічних подій у Європі. Цьому посприяла критична переоцінка наслідків минулих українсько-польських взаємовідносин. Примирення стало насущним завданням українського та польського опозиційних рухів, які послужили обґрунтуванню концепції боротьби за незалежність національних держав, непорушність кордонів і співробітництво обох народів.

У цьому ж зв'язку важливою була підтримка польською опозицією незалежницьких прагнень українців та усвідомлення нею значення української державності для безпеки Польщі. Саме тому пророчою стала заява активного діяча польського опозиційного руху Яцека Куреня про те, що “поки нема незалежної України, не може бути незалежної Польщі”.

У 90-ті роки ХХ – на початку ХХІ ст. українсько-польські відносини набули нового злету. Республіка Польща першою із зарубіжних країн визнала незалежність України. У 1992 р. між цими державами було вкладено договір про добросусідство, дружні відносини й співробітництво, а в 1997 р. їх президенти підписали спільну заяву “До порозуміння і єднання”. Це посприяло дружнім взаєминам між обома сусідніми народами. Українці й поляки вже майже впродовж двох десятиріч розвивають інтенсивні політичні, економічні, торговельні та культурні взаємини. Обидва народи об'єднує і європейський вибір, у чому Україну активно підтримує Республіка Польща.

Про українсько-польські відносини опубліковано чимало праць. Однак в умовах незалежності дослідники мають можливість вивчати недоступні їм раніше документи архівів, зарубіжну літературу, що допомагає об'єктивніше оцінювати минулі події, обґрунтовувати шляхи дальшого зближення українського та польського народів.

Автори книги попонуєть до уваги читачів наступні розділи: І. Райківський – “Мовно-правописні дискусії серед русинів-українців та зміцнення польських позицій у Галичині в 1850-х рр.”; М. Вітенко – “Польсько-українські відносини у Галичині: соціально-економічний аспект (остання третина ХІХ - початок ХХ ст.)”; О. Красівський – “Український національно-демократичний табір і Польська держава початку 20-х років ХХ ст.”; І. Пилипів – “Особливості церковно-релігійного життя у Польщі між Першою та Другою світовими війнами”; В. Комар – “Формування політики нормалізації польсько-українських відносин у Галичині в 30-х рр. ХХ ст.”; О. Марущенко – “Сучасна вітчизняна історіографія українсько-польських відносин в роки Другої світової війни: волинський вимір”; І. Цепенда – “Репатріаційно-депортаційна акція проти українського та польського населення в 1944-

1946 рр.”; Р. Дрозд – “Політика польських властей щодо української меншини в 1947–1960 рр.”; М. Генік – “Політичні аспекти польсько-українського примирення у 1945 – 1991 рр.”; О. Калакура – “Етнодемографічні зміни в українській полонії у ХХ ст.”; П. Федорчак, Т. Федорчак – “Українсько-польські культурні взаємини в 1991 р. – на початку ХХІ ст.”.

Петро Федорчак,
доктор історичних наук, професор

Мовно-правописні дискусії серед русинів-українців і зміцнення польських позицій у Галичині в 1850-х рр.

У сучасній вітчизняній історіографії посилився інтерес до вивчення національного руху в XIX столітті*, що залишається порівняно малодослідженим періодом в українській історії, донедавна в багатьох аспектах спотворювався, а то й просто замовчувався. Повною мірою це стосується й Галичини, яка перебувала під австрійською владою, де серед місцевих русинів поширювалося усвідомлення етнічної єдності з українськими (“малоруськими”) землями в складі Російської імперії. У національному самоусвідомленні галичан були не лише періоди поступального розвитку, а й перерв, стагнації. Після кульмінаційного 1848-го року такий своєрідний спад настав у 50-х рр., коли, за словами Д. Дорошенка, “мляве та сонне життя галицьких українців ... переривали лише суперечки про мову та правопис і так звана “азбучна війна”...”¹. М. Грушевський зауважив, що “і в Росії, по розгромі Кирило-мефодіївського братства, і в Австрії, по втихомиренню революції 1848 р., кінець сорокових і п’ятдесяті роки стали часами глухої реакції, де затихло і приникло українське життя”². Однак ця сторінка в історії Галичини досі досліджена досить фрагментарно³, що й спонукало нас взятися за написання розділу. У ньому зроблено спробу розкрити мовно-правописні дискусії під кутом зору їх значення в розвитку модерної української національної свідомості галицьких русинів.

* * *

Поразка революції 1848 р. започаткувала короткочасний етап відновлення абсолютистського режиму з його централістично-бюрократичною системою. Австрійська імперія стала цілком унітарною державою, в якій домінувала зовнішня політика, не випадково її провал поклав край неоабсолютизму⁴. Щоправда, в соціально-економічному й суспільно-політичному житті імперії

* Про сучасні підходи до аналізу “національного відродження”, формування модерної української нації в європейському контексті кінця XVIII – початку XX ст. див.: Райківський І. *Концептуальні засади українського національного відродження XIX століття* // *Вісник Прикарпатського університету. Історія. Вип. XII–XIII.* – Івано-Франківськ, 2008. – С. 3–14.

відбувалися важливі (хоч і малопомітні) зміни, що уможливили новий етап перетворень в Австрії наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. XIX ст.⁵. Панування так званої “бахівської реакції” за часів правління уряду А. Баха (1849–1859 рр.) супроводжувалося наступом на політичні й національні здобутки “весни народів”. Зокрема, в грудні 1849 р. декретом імператора було скасовано так і не введену в дію конституцію 1849 р., за допомогою армії розпущено парламент – райхстаг 7 березня 1849 р., обмежено демократичні свободи, що створило несприятливі умови для громадсько-політичної діяльності⁶. Головна руська рада (далі – ГРР), створена на початку революції 1848 р. як представницький орган підавстрійських русинів, саморозпустилася в червні 1851 р., а греко-католицьке духовенство повернулося до суто церковних справ. Показово, що вже на засіданні ГРР 5 серпня 1850 р. голова Ради М. Куземський поставив питання про можливість саморозпуску організації, мотивуючи це тим, що “таже Рада оуже и такъ политикою не занимается”. Цю думку підтвердили члени Ради Л. Сосновський (“мы собѣ тихенко сидимо”) та І. Гушалевич (“не маемъ чого сходитися”)⁷.

Неоабсолютизм у монархії Габсбургів супроводжувався посиленням у краї польських впливів. З 1849 р. провідником нової австрійської політики в Галичині був намісник, багатий польський землевласник А. Ґолуховський, який одноосібно тримав у руках ключові важелі управління провінцією і спрямував свої зусилля на утвердження переваги польської еліти. І. Франко назвав десятиліття після “весни народів” “тісними роками” й писав про “застій у розвою преси та просвіти народної, а рівночасно з тим витворення під владою губернатора А. Ґолуховського всемогучої бюрократії, що хоч на прозір ... ніби офіційно австрійська, чимраз виразніше починала служити польським національним інтересам”⁸. Виходячи з тези, що адміністративними заходами можна ефективно й у бажаному для себе напрямі керувати розвитком мови, релігії, національної свідомості, А. Ґолуховський намагався інтегрувати галицьких русинів у польський політичний і культурний простір через порівняно нечисленну групу “русинів польської нації” – осіб із подвійною національною свідомістю (*gente Rutheni, natione Poloni*)⁹. Політичний курс

намісника виражав тенденції розвитку внутрішнього устрою Австрійської монархії в напрямі посилення уваги до вимог так званих “історичних” народів, до яких місцеві русини не належали. А. Голуховський трактував національний рух галицьких русинів як “русофільський”, своєрідну інтригу Росії проти імперії Габсбургів і зумів-таки підірвати довіру до них Відня.

Для обґрунтування єдності провінції польські політики вдало оперували такою тезою: твердили про невизначеність національної свідомості галицьких русинів, звідси – небезпека їх національного розвитку в напрямі ідентифікації себе із всеруським простором і Російською державою. Отже, могло виникнути ускладнення зовнішньополітичного становища Австрії на Сході, у відносинах із Росією, що перетворило б Східну Галичину в осередок антиавстрійського сепаратистського руху. По суті ставилася під сумнів сила власне української національної ідеї в Галичині¹⁰. Новий намісник краю призначав поляків на місце австрійських урядовців у крайовому службовому апараті. Унаслідок зусиль А. Голуховського було перекреслено реалізацію вимог Головної руської ради щодо поділу Галичини, “руська” мова витіснялася з початкової і середньої школи (як відомо, вона стала загальнообов’язковим предметом у 1848 р.).

Посилення впливу поляків у суспільно-політичному житті краю стало зворотним боком невпевненості та невизначеності в подальших політичних кроках серед галицьких русинів, що зростали після 1849 р. Будучи малопідготовленими до самостійної політичної акції в революційному 1848 році, русини далі сподівалися на підтримку австрійського уряду. Не лише на рівні еліти, а й серед пересічних громадян поширювалася думка, що цілком достатньо визнання мовно-культурної, етнічної самобутності з боку урядових чинників, аби найближчим часом забезпечити поліпшення становища русинів в Австрії. Основні засади й програму діяльності національного руху в Галичині на наступне десятиліття, по суті, визначив меморіал Головної руської ради до цісаря з жовтня 1850 р.¹¹. Автори меморіалу підкреслювали безумовну лояльність галицьких русинів до офіційного Відня і пов’язували з ним свої сподівання на забезпечення національних прав. З вимог, які були в згаданому

меморіалі, найбільшу увагу привернуло мовне питання, створення умов для вільного розвитку мови як однієї з найважливіших “підстав народности”¹².

У 1850-х роках задекларований Головною руською радою український (“малоруський”) варіант національної ідентичності галицьких русинів не знаходив об’єктивних умов для свого подальшого розвитку й обґрунтування. Загальна атмосфера в Галичині періоду неоабсолютизму, як і загалом в Австрійській державі, зумовила аполітизацію національних рухів, фактично повернула проблему етнічної ідентичності русинів Галичини лише в русло мовно-правописних дискусій¹³. З цього приводу К. Левицький (визначний український громадсько-політичний діяч, автор праць з історії) писав, що “коли політичну роботу перепинено в часах абсолютизму, то була можлива *робота культурна* (виділено нами. – *I.P.*), але й вона не йшла”¹⁴. Благотворний вплив наддніпрянських письменників на формування української літературної мови в Галичині було перервано. За влучним висловом К. Студинського, “твори українських письменників мали би великий і користний вплив на дальший розвій наших літературних починів, на виробленє літературного смаку і стилю, на виобразованє літературної мови” в той час, якби цих зв’язків “не перервано, коли б не повіяло у нас холодним вітром, який ... остаточно прибив ... живе народне слово на цілий десяток літ..., приніс з собою зневіру в будуччину нашого письменства”¹⁵.

Мовно-правописні дискусії точилися на сторінках періодичної преси галицьких русинів у 1850-х рр. Підґрунтя для суперечок, у яких більшу роль відіграло питання мовне, ніж правописне, дала невиробленість української літературної мови на народнорозмовній основі. Входження живої народної мови в літературу, в дусі ідей “Руської трійці” та її послідовників у Галичині, було пов’язано із чималими зусиллями: бракувало термінів, загальних понять, у стані хаосу перебував правопис тощо. Серед освічених кіл суспільства багато з тих, хто захоплювався народною мовою, погано її знали через засилля польської і німецької мов в освіті й домашньому вихованні, панування церковнослов’янщини в церкві. Вплив наддніпрянсько-української літератури й народознавчих досліджень на національний розвиток галицьких русинів

практично був перерваний після розгрому кирило-мефодіївців та антиукраїнських репресій у Росії кінця 1840-х – середини 1850-х рр. З огляду на брак кваліфікованих наукових сил у самій Галичині, здатних продовжити формування української літературної мови, залишався легший шлях – покласти в основу “всеруську” церковнослов’янську мову. Отже, головна полеміка в середовищі галицько-руської інтелігенції велася між противниками народної мови, що не вважали за можливе творення нею літератури, та їх нечисленними опонентами. Суперечки не мали характеру політичної конфронтації, фактично оберталися навколо мови видань кількох часописів¹⁶.

Аргументацію обох сторін дасть змогу зрозуміти більш детальне ознайомлення з матеріалами тогочасних періодичних видань. Інтерес до мовно-правописних дискусій виявляли часописи “Пчола”, “Галичо-руській вѣстникъ”, “Новини” й “Зоря Галицка”. Одним із перших, хто порушив питання формування єдиного правопису української (“малоруської”) мови як мови літературної, був М. Устиянович, який провів паралелі з формуванням літературної мови в німців, південних слов’ян. На сторінках часопису “Галичо-руській вѣстникъ” наприкінці 1849 р. він* із соборницьких позицій писав про Малу Русь, до якої належить кільканадцять мільйонів народу, що розмовляє однією мовою “съ малыми, або сказавши право зъ отмѣнами цѣлкомъ незначными”. На золотобережній Україні, аж до столиці Слобожанщини Харкова й навіть далі, стверджував автор, звучить така ж “чистая, маленькая, звѣчная, малорѣская бесѣда”, як і в Галичині. І хоча народнорозмовна мова на всій території Малої Русі, за його словами, “єднobarвна, єднозвѣчна”, письменники розділилися щонайменше на чотири групи (“лавы”).

Одні бажають бачити в письменстві мову староруську, що була оздоблена за часів Давньоруської держави “всякими цвѣтами просвѣщенного времени”, але в сучасних умовах для народу малозрозуміла й чужа. Інші домагаються введення в літературу мови церковнослов’янської, якою на Русі проводяться

* Під цією статтею М. Устиянович не підписався, однак, за словами К. Студинського, “стиль, звороти і поетичність вказують виразно на те, що він її автором” (Див.: *Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850–62 // Збірник фільмольогічної секції НТШ – Львів, 1905. – Т.VIII. – С.XII.*).

богослужіння. Вона ближча до народнорозмовної мови, наш верховинський люд, за висловом М. Устияновича, небагато потребує тлумачення “слѡвъ Євангелїя св(ятого), абы ихъ порозѣмѣти”. Крім названих, є ще одна мова, близький і небезпечний побратим “для бесѣды малорѣскої” – “письменный языкъ великорѣскої – росїйскої”. Усю красу й багатство “нашихъ питомыхъ прапрадѣдовъ” перейняли росіяни однією рукою для своєї мови, а іншою – опираються на церковних скрижалях, церковнослов’янській мові і, як наслідок, побудували новий храм, красивий і величний, але чужий (“своимъ назвати годѣ”)¹⁷. Поміж трьох “стовпів” – староруської, церковнослов’янської і сучасної літературної російської мов, говорилося в статті, стоїть маленька, ширококорінна “билинка”, стебло, на якому розвивається “лѣторостка многонадѣйного щепу – наша *просто народная бесѣда* (виділено нами. – *І.Р.*), днешная полевая цвѣтка братного побережа побратымчихъ рѣкъ Днѣстра и Днѣпра”. Автор із симпатією до живої народної мови писав, що її просто не можна не любити, обстоював соборницькі погляди й сподівався на порозуміння в мовно-правописному питанні, що було необхідним для успішного розвитку “народности рѣскої”¹⁸.

Невдовзі під цією ж назвою надруковано статтю, у якій говорилося про право народної мови на існування як літературної. Для кожного природно отримати освіту тією мовою, яку він чув із материнських вуст, що “промовляла” до його серця. Автор статті аргументовано виступив проти давньоруської мови як писемної мови для галицьких русинів, влучно порівняв її із старосвітською жінкою, яка “ніколи не промовить такъ до дѣши, якъ промавляє ровесничка чѣвствомъ и лѣтами”. Щодо входження простонародної мови в літературу, було прямо сказано, що це досить тривалий процес, нелегка праця, довелося б навіть частково зректися “давнѣйшої нашої словесности и пѣстити ся на поле дикое”. Однак по цьому шляху, на думку автора, пішло багато народів, включаючи росіян, – греки, італійці, французи, чехи, хорвати й серби. Чому ж “намъ вертати назадъ”, – риторично запитував він із вірою в

майбутнє “простої”, “хлопської” малоруської мови. Неможливо суперечити “желѣзнымъ законамъ природы”, говорилося в статті, кожна мова, як чорна брила золота, вимагала руки майстра, що зробить із нього “чѣдесніи красоти”¹⁹. Очевидно, малася на увазі творча інтелігенція, передусім письменники, що, за почином І. Котляревського, на народнорозмовній основі розвивали нову українську літературу.

На захист входження народної мови в літературу виступив також Й. Лозинський, автор обширної статті на сторінках “Галичо-руского вѣстника” в 1850 р.²⁰. Й. Лозинський вбачав у просвіті народу далекосяжну мету діяльності інтелігенції, звідси – необхідність дотримуватися в літературі народнорозмовної мови, фонетичного принципу: “належит писати так, як ся говорить”. Однак, з огляду на деякі відмінності у вимові, залежно від місця проживання, перше й загальне правило орфографії – “пиши так, як більша часть народа говорить”, отже, правопис повинен ґрунтуватися на найбільш поширеному діалекті. Етимологію слів, тобто їх походження і споріднені зв’язки з іншими словами тієї самої або близьких до неї мов, вважалося доцільним враховувати тільки в разі, якщо без цього виникали б труднощі для читачів (письмо “было бы неясное”). Водночас етимологія не повинна зруйнувати “характер нашего нарѣчія”, як було образно сказано, спровадити на чужу ниву²¹.

Прихильники народної мови виявляли інтерес до особливостей національного життя в підросійській Україні. Так, у часописі “Галичо-рускій вѣстникъ” у 1849 р. надруковано серію статей про промисловість і торгівлю в Російській імперії, з яких можна було довідатися про розвиток економіки на наддніпрянсько-українських землях. Підкреслювалося, що сусідня зі степовою зоною Півдня Полтавська губернія “становить часть такъ званои Малои Рѣси или Оукраины”²². “Жители Оукраинскіи”, писала газета, займаються переважно сільським господарством, у краї була розвинута легка і харчова промисловість, пов’язана з переробкою сільськогосподарської сировини. Щодо великої машинної індустрії “въ южнѣй Рѣси”, досить слабо розвинутої, то переважали

галузі, що постачали сировину та напівфабрикати для російської промисловості, а центром південно-руської (“южнорѣскои) торгівлі названо Харків²³. Ознайомлення з особливостями національного життя в імперії Романових сприяло усвідомленню етнічної єдності Галичини з Наддніпрянщиною.

Однак перевагу в мовно-правописних дискусіях здобули консервативно налаштовані діячі, противники народної мови, які об'єднувалися передусім навколо Ставропігійського інституту. Свій відносно високий освітньо-науковий рівень діячі Ставропігії використовували для обґрунтування мовних запозичень, усіляких мовно-правописних експериментів, щоб не допустити входження простонародної мови в літературу. Д. Зубрицький видав у 1852 р. два перші томи своєї фундаментальної праці “История древняго Галичско-русскаго княжества” російською мовою, відкрито висловлював зневагу до живої народної мови й засуджував тих, хто закликав писати “на областномъ нарѣчїи Галичской черни. Странное и смѣшное требованіе! Истории пишутся для образованнаго и образующаго ся класса народа...”²⁴. Б. Дідицький того ж року надрукував свою поему “Конюшій” неприродною мовою, наближеною до російської, що, за влучним висловом К. Студинського, залишилася в літературі “твором мертвим задля мови, ненародної, далекої від живого слова. ... Так само чужим зістав він лише через свою мову для великоруського письменства”²⁵. Д. Зубрицький серйозно вважав, що “руська” мова має дві вироблені літературні мови: церковнослов'янську й великоруську, а розвивати ще якусь іншу мову, скажімо, в Галичині “русинську”, тобто українську, немає потреби²⁶. Представники цієї групи галицьких діячів пішли шляхом доповнення церковнослов'янської мови елементами російської, українізмами й полонізмами, формування так званого “язичія”.

Найбільш виразно ці тенденції виявилися на сторінках газети “Зоря Галицка”, яка стала полем зіткнення двох угруповань: консервативного, що було проти народної мови як літературної, схилилося до різного роду русофільських мовознавчих ініціатив, та ліберально-демократичного, представники якого робили наголос на обробці народнорозмовного матеріалу,

враховуючи польський досвід новочасного літературного процесу²⁷. У серпні 1850 р. газета перейшла у власність Ставропігійського інституту й почала дедалі частіше друкувати статті противників народної мови. За нових редакторів газети Івана Гушалевича (з 1 (13) листопада 1850 р., ч. 91) та Богдана Дідицького (з 10 (22) червня 1853 р., ч. 16) народна мова у виданні поступилася місцем “язичію”, мові мертвій²⁸. Щоправда, в мовно-правописних дискусіях між Я. Головацьким, Й. Лозинським і Й. Левицьким (вони були започатковані статтею колишнього діяча “Руської трійці” в русофільському дусі, у якій містилася критика діяльності деяких “радикалѳвъ въ правописанію”, що своїм надуманим правописом розривають зв’язки з “минувшиною”, етимологією)²⁹, редакція до середини 1851 р. більше схилялася до підтримки прихильника фонетики Й. Лозинського. У відповідь він заявив, що найбільшим ворогом у розвитку народної мови є давньоруська орфографія, через надмірне використання етимології затерся б “характер нашого нарѳчія”. Позитивно оцінювалася діяльність тих, хто обстоював входження народнорозмовної мови в літературу й намагався передати “несфалшованнии звѳки народного виговора!”³⁰.

Однак із червня 1851 р. у поглядах редакції на використання народної мови в літературі, за словами К. Студинського, настав “рішучий зворот” (хоч, правда, й раніше публікаціям не були притаманні “чистота, як і одноцільність” щодо мови). Редактор часопису І. Гушалевич під впливом русофільських ідей змінив “не так давні погляди на народну мову та на потребу культурної єдності з Україною”³¹. Підтвердженням змін у редакційному курсі стали анонімні дописи противників народної мови, які вміщувалися в часописі за згодою І. Гушалевича (наприклад, у ч. 48 за 1851 р. “Допис з Кошиць”, ч. 50 за 1852 р. “Допис з Пряшева” та ін.)³². Є підстави вважати, що саме з діяльністю І. Гушалевича почався занепад “Зорі”, прогресуючий відхід часопису від народнорозмовної основи³³.

Від першого номера за 1852 р. 2 (14) січня газета почала виходити під русифікованою назвою “Зоря Галицкая”, замість “Зоря Галицка”, відверто виступала проти народної мови, за церковнослов’янщину в літературі й

уживання російських слів. Михайло Малиновський, один із прихильників нового напрямку “Зорі”, у своїй статті радив галичанам не шукати опори для літературного розвитку в народнорозмовній мові, що не має єдиних правил: “Не хотимъ опиратися на томъ, что и междо народомъ не есть общее”. “...Славянскій языкъ книгъ нашихъ церковныхъ, — писав він, — есть къ нашему въ самомъ ближайшемъ сродствѣ и онъ въ теченіи вѣковъ оуже водворился оу насъ”. З прихильністю до церковнослов’янщини містився заклик — “не оставатися въ простонародіи”³⁴. Іншим разом, мабуть, І. Гушалевиц стверджував, що не бачить сенсу у виданнях простонародною мовою, оскільки кожні десять сіл мають свою власну мову (“...хотѣти писати по простонародномъ — значить никомъ не оугодити, понеже въ простонародіи каждая страна, каждая десять села имѣють ... равное право къ своему собственному. ...Не возможно такой книги всѣмъ читати... И такъ намъ или имѣти литераторъ по правиламъ етимологическимъ на основаніи древной пребогатой литераторы... или не имѣти!”)³⁵.

Австрійський уряд критично поставився до русифікації часопису й уживання слів, далеких від живої народної мови. Уже на початку 1852 р. редакція газети отримала офіційне попередження від цензури про неприпустимість використання російської лексики, “московскихъ словъ подъ опасеніемъ заперещенія”³⁶. З цього приводу Д. Зубрицький у листі до М. Погодіна від 5 (17) травня 1852 р. зауважив, що наскільки зміг, писав “на чисто русскомъ языкѣ, а этотъ языкъ подозрѣвають у насъ какъ симпатизированіе съ Московщиной. Самъ тихій и смиренный журналецъ “Галицкая Зоря” получилъ увѣщаніе, чтобъ онъ не осмѣливался употреблять московскихъ словъ подъ опасеніемъ заперещенія”³⁷. Дійшло до того, що газета деякий час (з 15 листопада 1852 р. (ч. 90) до 18 лютого (2 березня) 1853 р.) взагалі не виходила. Поліція дозволила видавати “Зорю” тільки за умови, що на її сторінках не будуть порушуватися жодні політичні питання. Ставропігійський інститут як установа, фінансова діяльність якої контролювалася урядом, не міг внести велику грошову заставу, що вимагалася

на основі нового видавничого закону в 1852 р. для інституцій, які видавали часописи політичного характеру³⁸.

Від першого номера в 1853 р., який з'явився у світ як щотижневик, часопис був присвячений виключно “літературному, общеплезному и забавному чтенію”. Новим редактором став Б. Дідицький, який із 10 (22) червня 1853 р. (ч.16) офіційно підписував видання до друку, як додаток до “Зорі” один раз у тиждень виходили “Поученія церковныя”. До видання часопису в 1853–1854 рр. було внесено істотну зміну – гражданський шрифт. Б. Дідицький, як і його попередник, не був прихильником народної мови в літературі, але в редагуванні газети, за словами К. Студинського, виявив “велику старанність” і “обережність”. У листі до Якова Головацького від 14 (26) січня 1855 р. він виклав своє кредо як редактора: “...Поживаль я такъ съ твердорусскими какъ и съ хохлами – по крайней мѣрѣ Львовскими – въ согласіи, ... избравъ среднія мѣры по слогу и по языку, снискаль въ обоихъ партій нѣкоторое-то удовольствіе...”³⁹. Б. Дідицький сподівався в основу формування літературної мови підавстрійських русинів покласти мову церковнослов'янську й свою позицію мотивував поетичними словами:

И ктожъ вмѣнитъ намъ въ злое, что черпаемъ съ жерель,

С которыхъ Россіянинъ языкъ свой произвелъ?

Тѣжъ жерела самыи, тотъ скарбъ словесъ живыхъ

Были по большей части лишь наши – а не ихъ.

И что заимствовали они тогда у насъ,

Мы право отбираемъ назадъ въ сей нужды часъ⁴⁰.

Водночас Б. Дідицький розумів прорахунки свого попередника на посаді редактора, надмірне захоплення русофільськими експериментами, що через відрив мови часопису від народнорозмовної основи викликало падіння інтересу до нього читачів і, відповідно, тиражу. Новий редактор займав більш обережну позицію, за словами О. Терлецького, “старав ся не дразнити противників, хвалив навіть часом те, що їм було дороге і миле, хвалив народні пісні і українське письменство”⁴¹. На сторінках редагованої ним “Зорі” друкувалися

статті, у яких мова йшла про окремішність мови русинів-малорусів від великоруської. Було прямо сказано, що “розличается и будетъ всегда розличатися нашъ книжный малорусскій языкъ отъ книжного великорусского языка, и думаемъ, никогда не станется “московскимъ нарѣчіемъ”. “Зоря” була призначена, вважав Б. Дідицький, для освіченої верстви суспільства, що мала “свои познанія въ нашемъ народномъ и старорусскомъ, или церковномъ языцѣ”. Формально він не заперечував право живої народної мови на входження в літературу. “Языкъ, которымъ пишемъ, – стверджувала редакція газети, – есть *розвивающийся* у насъ *книжный малорусскій* (виділено в оригіналі. – *І.Р.*) языкъ; основу, корени и форми подаеъ ему языкъ нашего народа, а недостающіи ему слова и глубокоосновную словесную правопись – образованный, священный языкъ нашихъ Предковъ”⁴². К. Студинський висловив припущення, що ці слова Б. Дідицького були адресовані не стільки для читачів часопису, скільки для австрійського уряду, який “почав знов звертати більшу увагу на роботу об'єдинительного табору”⁴³.

Б. Дідицький усе-таки підкреслював етнічну єдність Галичини з підросійською Україною, намагався ознайомити галичан із творами нової української літератури. Так, він надрукував у “Зорі” повість Є. Гребінки “Чайковскій”⁴⁴, а також його оповідання “Такъ иногда люди женятся”⁴⁵ та “Мачиха и Панночка”⁴⁶. Щоправда, Б. Дідицький не назвав автора, відомого українського письменника, повним іменем і прізвищем, а лише “Е. Гр.”. Можливо, це робилося для того, щоб, за висловом К. Студинського, “удержувати в добрій вірі темну галицьку публику, що сї твори писані галицькими письменниками”, а по-друге, не викликати перестороги австрійського уряду. Характерно, що у творах Є. Гребінки було зроблено деякі зміни в мові⁴⁷.

У вуста героя своєї повісті “Отець Игнатій”, надрукованої в “Зорі” 1853 р., редактор часопису вклав слова, у яких із симпатією відображалось історичне минуле Наддніпрянщини. “Въ старину былъ Надднѣпрянскій край, – писав Б. Дідицький, – средоточіемъ всего образования и могущества Руси”.

Однак під натиском монголо-татар “благосіятельное свѣтло Кієва потухло”.

Від пізнього середньовіччя з появою козаччини “возсіяла Украина свѣжимъ блескомъ славы и просвѣщенія”, але ненадовго, бо через остаточну ліквідацію Гетьманщини “Украина столь вѣковъ борющаяся за свой бытъ, за вѣру праотцевъ, истощилась наконецъ совершенно...”. Під імперською владою в ХІХ столітті “выдала Украина довольно знаменитыхъ людей”, серед яких було названо Б. Залеського – чільного представника “української школи” в польській літературі, видатних діячів на ниві українського народознавства М. Максимовича, І. Срезневського, О. Бодянского та ін. З позицій соборності етнічних українських земель говорилося про ідейний вплив Наддніпрянщини на Галичину: “Великіи заслуги и подвиги Украины, котора поле умствования радо уступаетъ Галичанамъ”. Звідси логічно випливало проголошене автором гасло – “да вѣчно поеть Украина, а разумуютъ Галичане!”⁴⁸. Очевидно, погляди Б. Дідицького на народну мову відображали слова о. Ігнатія, що книжки безпосередньо для “сельського народа должны списанны быти въ его *просторѣчи*”, тоді як “въ высшемъ кружѣ... употреблять надобно образованнѣйшій языкъ, ... языкъ книжный”. Дві форми мови – народнорозмовна й вишукана літературна, вважав автор, існують “у всѣхъ почти просвѣщенныхъ народовъ”⁴⁹.

Після хвороби Б. Дідицького редактором “Зорі” в серпні 1854 р. (з 32-го номера від 4 (16) серпня) став Северин Шехович, який намагався надати їй виразно окресленої промосковської орієнтації. “...Силы Редакции нашей, – писав С. Шехович, – ограничены и сосредоточены исключительно только в единѣсенной особѣ Редактора, который ... къ исполненію своей должности лишенный есть всякихъ, совершенно всякихъ средствъ вспомогательныхъ”⁵⁰. У газеті було сказано, що “каждый совѣстный писатель Русскій” (це слово писалось з двома “с”, що є відповідником слова “російський”. – *І.Р.*) повинен урахувати інтереси передусім освічених читачів, тобто тих, хто були “образованны, лучшіи, избранны”⁵¹. К. Студинський справедливо писав про

нього – “не меньше талановитий, як і безхарактерний”, про що свідчить біографія самого С. Шеховича. Так, у 1850–1851 рр. він умістив у “Зорі” поезії “в доволі чистій мові” й статті із закликом любити свій народ, а вже в 1853 р. видавав “Ладу” (“письмо поучительное русскимъ дѣвицамъ и молодыцамъ въ забаву и поученіе”) в “об’єдинительному” дусі⁵². Характерно, що в кінці кожного числа “Лади” додавався невеликий “словарь” російсько-польський для пояснення мови часопису, що була не зовсім зрозумілою для пересічних читачів. Редактор вважав свою “Ладу” єдиним часописом у Галичині, що мав “характеръ рускій”, тоді як, приміром, “Зоря” – “только галицкій”, а “Вѣстникъ” названо проурядовим органом (“временопись свойства Вѣнскаго”)⁵³. На сторінках “Лади” містилася відверта заява про бажання “по шестигодовомъ уныніи вввести чистый рускій языкъ въ общежитіе”, зробити російську мову загальноживаною⁵⁴. С. Шехович мав навіть намір видавати часопис латинкою, але через “неприродність” і “хаотичність” зусиль у видавничій діяльності “Лада” мала в Галичині, разом з угорськими русинами, лише 83 передплатники і з 15 номером перестала виходити⁵⁵. За нетривалою редакцією С. Шеховича “Зоря” почала публікувати статті російською мовою з елементами простонародної⁵⁶.

Упродовж 1855–1856 рр. С. Шехович редагував літературно-публіцистичне видання “Семейная библиотека”, що виходило у Львові спершу як місячник, а згодом як двотижневик і мало слугувати засобом для ознайомлення галичан із політичним і культурним життям у Російській імперії. У 1862 р. він брав участь у народовських “Вечерницах”, що відображали ідеї самобутності та єдності розділеного між двома державами українського (“малоруського”, “руського”) народу. У 1869–1870 рр. той самий С. Шехович став редактором журналу “Господар” (“Hospodar”), що друкувався латинськими літерами простонародною українською мовою, мав намір через прийняття латинки, за словами відомого громадського діяча А. Вахнянина, не допустити Русь “в рамена Московщини”⁵⁷. Очевидно, ідейні погляди С. Шеховича змінювалися під впливом суспільно-політичних обставин, у нього не було

сформованого національного світогляду, а поширення ним русофільських ідей у Галичині мало спорадичний характер. Характерно, що редагована С. Шеховичем “Зоря” опублікувала історичну повість про полковника І. Золотаренка, з якої можна було довідатися про славні події народно-визвольної війни середини XVII ст. Однак із сумом повідомлялося, що в 1654 р. “борьба лютая на Украинѣ окончилась присоединеніемъ ея къ Россіи”⁵⁸.

Дедалі більший розрив редакції “Зорі” з народною мовою призводив до падіння популярності часопису серед галичан, скорочення передплати та, як наслідок, зменшення прибутків. Усе це спонукало Ставропігійський інститут завдяки зусиллям “проукраїнської” групи в ньому, прихильників простонародної мови (Кирило Вінковський, Теодор Леонтович, Антін Павенцький, Микола Савчинський) до реформування часопису з метою повернення до мови видання 1848–1850 рр.⁵⁹. У листопаді 1854 р. (з 48-го числа) замість С. Шеховича редактором було призначено М. Савчинського, який із самого початку заявив, що газета вбереться в одержу, яка їй до лиця. “Зоря” буде справді “загальнонародною, зеркаломъ житя руского”, а не піде поза Збруч, до Росії, куди пхали її попередні редактори. Від якогось часу русини, говорилося в заяві нової редакції “Зорі”, “не пѣзнали в нѣй дѣтины руской”⁶⁰.

На початку 1855 р. (з першого номера від 5 січня) газета повернула собі стару назву – “Зоря Галицка” замість “Зоря Галицкая”. На сторінках газети почали з’являтися твори захисників народної мови А. Могилянського, М. Устияновича, Й. Лозинського. “Зоря” прямо заявляла про етнічну єдність “русских”, тобто українських земель по обидва боки російсько-австрійського кордону. Якщо взяти, приміром, “пѣсни нашіи народніи, дѣмы” у збірках В. Залеського й Ж. Паулі в Галичині та М. Максимовича – по той бік Збруча, а також повісті з життя простолюдів на Поділлі й Волині польського письменника Ю. Крашевського – “кромѣ дробныхъ розличій въ некоторыхъ падежахъ жадной инои не найдемо рѣжницѣ” у мові “народа рѣского ... зъ найрѣжнѣйшихъ сторонѣ цѣлои (не ино галицкой) Рѣси...”⁶¹. З боєм у

часописі писалося, що через кількадесят років навряд чи можна буде сказати, що русини проживають “на Подôлю, Волиню, Оукраинѣ..., насилѣмъ наверхено имъ бесѣдѣ россійскѣ...”. Щодо підавстрійських русинів, було прямо сказано, що “рѣскій писателѣ поволи начали ся що разѣ дальше ôдчѣжати ôдѣ матернои своєї бесѣды, ... приближали до бесѣды россійскои...”. Вбачаючи в цьому загрозливу тенденцію, “Зоря” писала, що якби всі письменники “Рѣсины начали писати по россійскѣ” з метою прилучитися “со всѣмъ до литератѣры россійскои”, то це, очевидно, призвело б до відчуження “ôдѣ нашої Австрійи, котора такъ высоко стоитъ, ... вопреки вдячнôмѣ народови”. Падіння популярності часопису серед галицьких читачів пояснювалося тим, що редактори “насильно писали сами и пріймали ино оутворы народови незрозôмѣлїи и непрїємнїи россійскїи”⁶². У статті містився заклик до письменників писати мовою простолюду, суто такою, яку “ся оу народа прислôхали”⁶³.

Іншим разом Й. Лозинський зауважив, що галицькі письменники “вмѣсто нарôднѣхъ слôвъ оуживають книжныи хотъ незрозôмѣлыи, ... вмѣсто сближати, ôддаляють свои писма ôдѣ языка нарôдного”, деякі з літераторів узагалі “покидають нарôдный языкъ, а прїймаются до россійского...”. Для 14-мільйонного народу, відмінного від російського, з власною давньою літературою та історією, автор обстоював гасло соборності, незалежно від того, під якою владою перебувають етнічні землі. “Поляки въ Россїи и Австрійи, – риторично запитував Й. Лозинський, – пôдѣ взглядомъ языка и лїтератѣри сôтъ самостоятельными, а чомже Рѣсины пôдѣ тимижъ самыми правительствами не мають быти такимижъ?”⁶⁴. З вірою в майбутнє рідного народу як самостійного звучало звернення до сучасників, що є “дôже мала идея быти прищипкою инного, але то єсть велика идея, абы той нарôдѣ пôдѣ взглядомъ языка и лїтератѣри былъ самостоятельнымъ...” (тут і далі виділено в оригіналі. – *І.Р.*). Водночас було піддано критиці тих, хто не розрізняє “языка рѣского ôдѣ языка россійского” й стверджує, нібито “єсть єденъ языкъ рѣскїй и єдна Рѣсь”. Насправді відмінності “межи языками и народами” настільки очевидні, що

навіть “самыи Россіяне розличають нарѡдь и языкъ малорѡскій ѡдь народа и языка великорѡского или россійского”. У кінці статті містився заклик до співвітчизників шанувати рідну мову як першооснову народності: “Если покинемо нашъ народный языкъ, то мѡсимося винародовити, ... станемося справедливо пониженными, бѡдемо ничимъ...”⁶⁵. У зверненні редакції до читачів прохання передплачувати часопис мотивувалося тим, що де ж іще “хахольская бесѣда” (хохол – зневажлива назва українця, в Наддніпрянській Україні національний рух отримав назву “хохломанство”, “хохлофільство” поряд із більш відомими в науковій літературі термінами – “громадівство”, “українське народництво” та ін.) знайде собі меценатів⁶⁶.

Реформа “Зорі” викликала сильне невдоволення серед русофілів у Ставропігійському інституті, що виступали проти народної мови, були прихильниками “язичія”. “...Какъ и почему это случилось съ “Зарею”? – емоційно писав Б. Дідицький Якову Головацькому в кінці 1854 р. про зміну редакції часопису. – Паль ли Севастополь? повелся ли какій-то мятежь въ Варшавѣ? сошла ли вся Ставропигія съ ума? что предала любезнѣйшее дитя Руси, сердце нашего сердца въ измѣнническія руки?!”⁶⁷. Боротьба навколо мовно-правописних питань призводила до хитання видавців щодо мови часопису. Іван Головацький у листі до свого брата Якова в 1852 р. прямо писав, що “Зоря” “очень непостоянна есть въ своемъ языкѣ и правописи”⁶⁸. Уже на початку 1856 р. “Зоря” знову відступила з визначеного напрямку, підтримала видавничу діяльність І. Раковського, який редагував російськомовну “Церковную газету” в Угорщині. Редакція “Зорі” навіть звернулася до І. Раковського з пропозицією про співпрацю і передруковувала окремі статті із цього видання⁶⁹. Про це, зокрема, писав сам І. Раковський у листі до Якова Головацького 19 вересня (1 жовтня) 1856 р.: “...Я соглашаюсь на предложение (редакции “Зорі”. – *І.Р.*) подъ тѣмъ условіемъ, чтобы не измѣняли въ слогѣ ни буквы, представляя ей впрочемъ дѣлать измѣненія въ смыслѣ статей по усмотренію ея”⁷⁰. Запрошуючи до передплати “Церковної газети”, “Зоря”

писала, що часопис священника Мукачівської єпархії І. Раковського містить “много полезного относительно чина священнического”⁷¹.

Однак наслідком русофільських експериментів стало різке скорочення кількості передплатників, яких у 1856 р. було 191, а в 1857 р. – менше ще на сто осіб. Не врятувало ситуацію навіть чергове повернення редакції до “народного” напрямку, коли в газеті почали міститися матеріали на захист народнорозмовної мови з уникненням уживання російської і церковнослов’янської мов⁷². Так, “Зоря” у квітні 1857 р. писала про жалюгідне становище “русской литературы”, що пояснювалося тим, що “майже цѣла наша дотыхчасова литература основана на чужихъ подставахъ, ... народъ не принялъ ей яко своей дитины, ... не срозумѣлъ нашего книжного языка”. “...Многіи запрещали намъ всего житъя литературного, – писав далі автор, – числили насъ до Поляковъ; мы же, хотящи выдертися зъ подъ вліянія польского языка, сталися невольниками старославянской и російской мовы, а тымъ способомъ нашъ языкъ, именно поезія утрачае на своей пѣвности и благозвучности!”. Вихід із цієї ситуації вбачався в тому, щоб “снисходити до простого народа, и писати для него, обучати его, а певно онъ самъ съ часомъ будетъ образовати свой языкъ въ дусѣ собѣ отповѣдномъ”⁷³. 9 квітня 1857 р. (ч. 13) “Зоря” перестала виходити, за словами видавців, через “жальное состояніе издаваемой нами временописи..., невеличкій кругъ читателей, еще скуднѣйшее число предплатителей имѣе”⁷⁴.

Не кращої долі, ніж “Зоря Галицька”, зазнали видання, що друкувалися малозрозумілою для читачів у Галичині російською мовою. Як відомо, після “Лади” (1853 р.) за редакцією С. Шеховича в 1855–1856 рр. у Львові виходив журнал “Семейная библиотека”, навколо якого гуртувалася нечисленна група галицьких і закарпатських діячів проросійської орієнтації: брати Яків та Іван Головацькі, Богдан Дідицький, Антоній Петрушевич, Іван Гушалевич, Іван Раковський, Олександр Духнович (з них останні два – на Закарпатті). На сторінках журналу вміщувалися передруки з російських видань (“Москвитянинъ”, “Кіевлянинъ” та ін.), твори нової української літератури,

зокрема повісті Г. Квітки-Основ'яненка (“Сердешна Оксана”, “Божі діти”)⁷⁵, які друкувались “язичієм”⁷⁶. Редактор переконував у природності для галицьких русинів російської літературної мови, хоч, правда, вважав її вивчення досить нелегкою справою. “...Упомянутый Русскій языкъ, – писалося в журналі, – вполнѣ соотвѣтствуетъ всѣмъ нашимъ языкословнымъ требованіямъ, а потому имѣетъ право на притязаніе быть у насъ литературнымъ языкомъ”. Для цього вбачалися два основні аргументи. По-перше, російська літературна мова мала у своїй основі церковнослов’янщину, відмова від якої, як вважалося, призведе до занепаду “народной и духовной жизни”. По-друге, не менш привабливою властивістю цієї мови (“литературного Русскаго языка”) була повна відповідність стихії “нашего собственнаго и въ устахъ народа звучащаго языка”⁷⁷. Іншим разом було піддано критиці розвиток нової української літератури на народнорозмовній основі на Наддніпрянській Україні й у Галичині: “...Различіе въ выговорѣ словъ (на панрусському просторі. – *I.P.*) не столь значительно, чтобъ стоило по причинѣ его составлять нѣкій особый новый языкъ”⁷⁸.

Однак “Семейная бібліотека” так і не здобула в Галичині популярності. У листі до І. Срезневського (лист без дати, написаний, очевидно, в березні 1856 р.) С. Шехович пояснював це неготовністю місцевих читачів включитись у загальноруський культурний простір і відчуті себе його повноцінною частиною, насамперед через незнання російської мови: “Мы здѣсь недавно начали учиться Русскому языку, ... настоящія Русскія книги у насъ отнюдь не распространены между Публикой”, “теперь Галицкая Словесность только что создаетъ Читателей”⁷⁹. У наступному листі С. Шеховича до І. Срезневського 1 (13) червня 1856 р. говорилося про нерозвиненість літератури російською мовою в Галичині: “...У насъ даже между лучшими писателями въ употребленіи Польскій языкъ, и если нѣкоторые изъ насъ выучились писать по-Русски, то говорить отнюдь не умѣютъ”⁸⁰. Навіть панруські ідеї, бажання шукати опори для розвитку власної літературної мови в церковнослов’янщині й

російській мові не могли вирвати галичан зі сфери домінуючого впливу польської культури.

С. Шехович звернувся до незнайомих йому М. Погодіна й І. Срезневського з надією на підтримку в справі видання журналу “Семейная библиотека”, що вже на початку 1856 р. через брак передплатників опинився на межі закриття. Так, він двічі, в лютому й квітні 1856 р., писав М. Погодіну з проханням знайти в Москві хоч 10–15 передплатників редагованого ним журналу. Характерно, що Д. Зубрицький і Я. Головацький, як було сказано в листі, “сошедшись у меня случайно”, підтримали це прохання. У кінці другого листа, очевидно, Д. Зубрицький особисто “рекомендував” С. Шеховича як молоду людину, що прагне “прививать галичскимъ хохламъ чистый русскій языкъ. Напрасно! Хохлаки ни по-русски, ни по-хохлацки не читають. Бѣдный редакторъ достоинъ соболѣзнованія и подкрѣпленія”, через відсутність підтримки серед галичан був змушений шукати “подписчиковъ за границей”⁸¹. М. Погодін таки надав фінансову допомогу для редакції в розмірі 220 австрійських гульденів (про це довідуємося з наступного листування між ними)⁸², але російські гроші не допомогли врятувати збиткове видання. Для порівняння, С. Шехович у листі від 26 червня (8 липня) 1857 р. скаржився, що від передплати за 1856 р. отримав лише 158 гульденів, тобто менше, ніж від одного М. Погодіна. Усього в Галичині журнал мав близько 70 “настоящихъ подписчиковъ полугодовыхъ”⁸³.

Водночас у березневому 1856 р. недатованому листі (про нього згадувалося вище) С. Шехович писав І. Срезневському про прагнення знайти серед “Русскихъ вельможей” Санкт-Петербурга осіб, які “не пожалѣють нѣсколькихъ рублей въ пользу Галицкой пребѣдной и безпомощной Литературы”. Адресат довідувався також про серйозні організаційні труднощі, з якими стикнувся редактор журналу, що був змушений працювати самотійно, за словами самого С. Шеховича, “составленіємъ цѣлаго журнала моего, именно сочиненіємъ подлинныхъ статей, переписаніємъ, переводами, корректурой и экспедиціею и всѣмъ прочимъ я занимаюсь самъ одинъ-одинехонекъ...”⁸⁴.

Закриття журналу С. Шехович у червні 1856 р. вважав недопустимим “для Русскаго слова въ Галиціи”, “усилія нѣсколькихъ лѣтъ къ водворенію настоящаго Русскаго слова были бы тщетны и невозвратны”⁸⁵. Він писав про прагнення зробити свій журнал друкованим органом “для Славянскихъ юношей и предлагать имъ настоящіе образцы Русскаго слова и слога: въ своемъ времени они вѣрно разрѣшили бы вопросъ Славянски-Литературнаго, т.е. общаго всѣмъ русскаго языка...”⁸⁶. Однак зусилля “Семейной бібліотеки” щодо впровадження російської мови й літератури в Галичині не знайшли підтримки серед населення. Характерно, що необхідність поширення “Русскаго языка” в Австрії пояснювалася С. Шеховичем не лише в контексті етнічної самоідентифікації галицьких русинів, але й з огляду на важливе значення російської журналістики для всіх слов’ян.

Долю російськомовного журналу С. Шеховича, що перестав виходити в червні 1856 р., повторила “Церковная газета”, яку редагував у 1856–1858 рр. відомий закарпатський громадський діяч, священник І. Раковський. “Моя цѣль не иная, – відверто писав останній у листі до Я. Головацького 23 березня (4 квітня) 1857 р., – какъ ввести у насъ въ употребленіе русскій языкъ и упрочить оное въ народѣ нашемъ. Этой цѣли же нельзя иначе достигнуть, какъ поддержаніемъ Газеты публикою”⁸⁷. Однак у цьому ж листі І. Раковський, що зневажливо назвав українофільство “хохольщиною”, був змушений визнати слабкий інтерес у суспільстві до свого часопису: “Большую часть настоящихъ подписчиковъ составляютъ такіе, которые и пишутъ въ нее и трудятся надъ ней и вмѣстѣ платятъ за нее!”⁸⁸. Російськомовний журнал І. Раковського мав невеликий тираж, із 390 передплатників у різних провінціях монархії на самому початку видання зменшився до 250 у другій половині 1856 р. (про це свідчить лист редактора до Я. Головацького від 14 (26) липня 1856 р.)⁸⁹. З них на всю Галичину припадало лише 90 передплатників, однак це аж ніяк не перешкоджало І. Раковському вірити в можливість “у насъ ввести въ употребленіе русскаго языка ... въ настоящее время”⁹⁰.

Вживання російської мови в часописі викликало занепокоєння австрійських чиновників. За урядовим розпорядженням, у травні 1858 р. видання “Церковной газеты” призупинилося. З цього приводу І. Раковський писав Я. Головацькому 1 (13) червня 1858 р., що редактору “приказано было пользоваться малорусскимъ, а не великорусскимъ языкомъ” при виданні газети під загрозою її закриття і конфіскації першого ж номера, який “выйдетъ послѣ сего запрещенія на Великорусскомъ языкѣ”⁹¹. У відповідь І. Раковський написав офіційного листа, в якому відмовився від посади редактора, але проти цього, за його словами, виступили власті, змусивши “взять назадъ отказъ отъ редакціи” й давши дозвіл “окончить первый семестръ на Великорусскомъ языкѣ”. Однак із липня 1858 р. під його редакцією мав виходити “Церковный вѣстникъ для русиновъ Австрійской державы”, – писав І. Раковський, – на нашомъ областномъ языкѣ. Задача трудная, но нельзя не покориться судьбѣ”. У листі відверто писалося, що “нельзя пользоваться Великорусскимъ языкомъ”⁹². Отже, спроби запровадження російської мови в Галичині як літературної для місцевих русинів зусиллями передусім С. Шеховича й І. Раковського наштовхнулися на пасивність суспільства й опір австрійських урядовців.

Російську літературну мову в Галичині в 1850-х рр. намагався утвердити також Д. Зубрицький, що стояв біля витоків русофільської течії. За допомогою своїх творів, написаних російською мовою, він сподівався переконати опонентів у необхідності відмовитися від запровадження простонародної мови в літературу й науку. У начерку свого листа до “Імператорського товариства історії і старожитностей” у Москві 6 (18) січня 1853 р. він стверджував, що питання, “на какомъ нарѣчїи” писати історію Галичини, вирішив просто – “на звучномъ, въ Россійской литературѣ употребляемомъ и единственно чистомъ Русскомъ языкѣ, хотя впрочемъ еще и самъ дурно на немъ изъясняюсь”. На початку написання книжки в 1849 р., за словами Д. Зубрицького, ледве 10 людей у Галичині розуміли “настоящее Русское слово”, в суспільній свідомості панувала думка, що наш “Русскій” і “Московскій или Россійскій народъ есть два чуждые, различные между собой народы”. Свої завдання галицький історик

вбачав у тому, щоб довести помилковість цієї думки, відверто вважав, що в давні часи, не зважаючи на роздробленість, уся Русь становила “одну только цѣлость”, князі одного роду правили в Москві, Новгороді, Києві, Галичі⁹³. Д. Зубрицький мріяв про поступовий перехід галичан до російської мови, вітав спроби зросійщення “Зорі Галицької” в 1852 р. і, навпаки, зневажливо висловився про видання Ю. Вислобоцьким напівофіційного “Вѣстника” у Відні на нібито польсько-мужицькому діалекті. Задум П. Куліша укласти граматику української мови в 1858 р. викликав у Д. Зубрицького негативну реакцію, з огляду на шкідливість для “об’єдинительної” ідеї, що означало б дві руські граматики в одній Русі⁹⁴.

“По упадку руських газет у Галичині, – справедливо писав відомий громадсько-політичний діяч і вчений останньої третини XIX – початку XX ст. Остап Терлецький, – літературне життя галицьке майже зовсім завмерло. Якби не урядовий “Вѣстникъ” і його літературні додатки, то можна би сказати, що завмерло зовсім”⁹⁵. Мовно-правописні дискусії в 1850-х рр. поглинали багато зусиль галицької інтелігенції. На перший погляд, ці суперечки мали суто літературний характер, точилися навколо питання, якою повинна бути літературна мова галицьких русинів. Однак, по суті, йшлося про тенденції національного розвитку: або на народнорозмовній основі, через входження живої народної мови в літературу, за прикладом “Руської трійці” в Галичині (М. Устиянович, Й. Лозинський та ін.), або покласти в основу формування літературної мови місцевих русинів “всеруську” церковнослов’янщину, яка в результаті доповнення, з використанням елементів народно-розмовної мови, перетворювалася в макаронічне “язичіє”. По суті, “язичіє” було не відступом від національних мовних канонів, а навпаки – кроком на шляху до створення новочасної української літературної мови. Інша справа, що це був український консервативний варіант розв’язання проблеми, бо нова мова мала відрізнитися не тільки від польщини, але теж від мови простолюду⁹⁶. Водночас окремі представники місцевої інтелігенції відкрито виступали за впровадження в Галичині російської літературної мови, мотивуючи свою думку її досконалістю

та з огляду на спорідненість населення на панруському просторі. Прихильники народної мови об'єктивно відстоювали ідею української соборності, етнічної єдності Галичини з Наддніпрянщиною, де зусиллями цілої плеяди письменників, починаючи з І. Котляревського, відбувалося становлення нової української літератури.

Суперечки навколо питання літературної мови й правопису в Галичині в 1850-х рр. залишалися далекими й малозрозумілими для простолюду. Дедалі більше поглиблювався розрив між інтелігенцією і селянством, що втрачало інтерес до проблем національного розвитку. Навіть значна частина ще недавно активної національної еліти, передусім священиків, перестали цікавитися національним рухом. “Ляшня въ священничихъ домахъ, — писав Я. Головацькому сільський парох Яків Досковський 26 червня (8 липня) 1855 р., — по руски рѣдко где дасться услышати, повѣдають, що не въ модѣ”⁹⁷. Вища церковна ієрархія на чолі з митрополитом М. Левицьким (помер у 1858 р. у віці 84 роки після тривалої важкої хвороби, що фізично унеможливила контроль ним справами в митрополії) практично виявилася неготовою до ролі провідника національного руху галицьких русинів у нових політичних обставинах. Духовенство не брало участі в мовно-правописних дискусіях, але, по суті, дотримувалося консервативних, тобто староруських принципів, виступало за церковнослов'янські вислови й етимологію в письмі⁹⁸.

Песимізм, зневіра у власні сили народу знайшли відображення в листуванні тогочасних українських діячів. Відзначаючи зменшення інтересу русинів до книжок і часописів рідною мовою, відомий закарпатський громадський діяч О. Духнович писав Я. Головацькому 28 жовтня (9 листопада) 1853 р.: “...Не буду лжепророкъ, предвидя паденіе всѣхъ, на конецъ и народа!!!”⁹⁹. У свою чергу, І. Головацький у листі своєму брату Якову від 20 грудня 1853 р. (1 січня 1854 р.) відзначав, що “жалостное состояние нашего читательства и упадающій духъ не много подаеть надежды...”¹⁰⁰. “Все гаснетъ, — із сумом писав він через рік, 22 грудня 1854 р. (3 січня 1855 р.), — и настанетъ скоро совершенная темнота!”¹⁰¹. Звідси логічним був висновок

Б. Дідицького, який у березні 1859 р. жалівся Я. Головацькому, що “у насъ теперь застои литературный”, якого не було з 1848 р.¹⁰².

Слабкістю національного руху, спробами утвердження серед галицьких русинів штучного “язичія” і навіть російської мови скористалися польські політики у Відні для зміцнення свого становища. Донесення А. Голуховського про наростання в Галичині русофільських тенденцій набули із середини 1850-х рр. систематичного характеру. Як відомо, вже в 1852 р. редакція “Зорі Галицької” отримала перше попередження про неприпустимість уживання російських слів під загрозою закриття. А. Голуховський “пронюхав русофільські змагання серед галицьких русинів, – писав І. Франко, – дуже вчасно і не щадив заходів слідити та переслідувати їх на кождім кроці”¹⁰³. Особливу увагу намісник звернув на поширення русофільства в східногалицьких гімназіях, діяльність Я. Головацького на посаді професора “руської” мови та літератури у Львівському університеті, який запроваджував у підручниках для шкіл російські вислови, звороти й форми. Уже в 1857 р. А. Голуховський домігся від міністра віросповідань і освіти в Австрії графа Л. Туна дозволу на відкрите урядове втручання щодо діяльності Я. Головацького. За дорученням намісника шкільний інспектор Е. Черкавський провів детальне розслідування причин проникнення русофільських ідей у шкільне й священицьке середовище Східної Галичини та ролі в цьому Я. Головацького. Меморіал розслідування ліг в основу чергового донесення до Л. Туна в березні 1858 р., яке фактично було політичним актом обвинувачення національного руху галицьких русинів у небезпечному для Австрійської держави напрямі розвитку¹⁰⁴.

А. Голуховський застерігав австрійський уряд від толерантного ставлення до русофільської пропаганди в Галичині, що створює небезпечний для держави сепаратистський елемент, тяжіючий до Росії. На його думку, необхідно було вжити комплекс заходів для протистояння русофільству. По-перше, увільнити Я. Головацького з посади професора кафедри “руської” мови та літератури Львівського університету, а також тимчасово припинити, з огляду на невідповідність міністерському декрету 1848 р., діяльність самої кафедри до

появи іншого кандидата, здатного надати їй “корисніший” напрям. По-друге, задля стримання зросійщення “руської” мови перевести її на латинський шрифт і друкувати ним передусім шкільні підручники й урядові розпорядження. По-третє, скасувати викладання “руської” мови в нижчих класах гімназій, поки вона “не розвинеться”, що нібито мало полегшити засвоєння дітьми матеріалу польською мовою. По-четверте, скасувати юліанський календар для Греко-католицької церкви, що не лише спричинює роздвоєння між поляками й русинами в Галичині, а й використовується як аргумент прихильниками зближення галицьких русинів із Росією¹⁰⁵.

У відповідь на пропозиції галицького намісника 18 липня 1858 р. Л. Тун погодився з думкою про “фальшивий” і навіть “згубний” напрям розвитку “руської” мови. Водночас він наголосив на необхідності виявити обережність у питаннях мови й церковного обряду, що мали особливе значення у формуванні етнічної самосвідомості руського населення. Фактично міністр погодився тільки на заміну для русинів кириличного шрифту латинським, зважаючи, очевидно, на наявність у недалекому минулому таких ініціатив серед самих русинів, і виявив у цьому питанні, за висловом І. Франка, “більшу над сподівання рішучість”. Я. Головацький отримав міністерське попередження про неприпустимість “русофільської пропаганди мовної”¹⁰⁶. На заклик уряду єпископи С. Литвинович і Г. Яхимович видали пастирські послання до духовенства із закликом остерігатися церковщини й русицизмів у проповідях і взагалі у зносинах із простолюдом¹⁰⁷. Для вирішення азбучного питання при Галицькому намісництві в травні 1859 р. була створена спеціальна комісія, до складу якої увійшли 13 осіб: греко-католицький єпископ С. Литвинович, каноніки М. Куземський і М. Малиновський, професор Я. Головацький, шкільний інспектор Е. Черкавський, автор “Руського весілля” о. Й. Лозинський, директори гімназій А. Яновський і о. Т. Полянський, професор львівської гімназії о. М. Котлярчук (у засіданнях комісії участі не брав), референти з питань шкільництва в губернії Е. Зеліг і К. Мош, а також секретар Міністерства віросповідань і освіти Й. Іречек і намісник Галичини А. Голуховський (як голова комісії)¹⁰⁸.

На обговорення комісії, яка в травні – червні 1859 р. провела чотири засідання, було винесено урядовий проект запровадження в руському письмі латинки, розроблений Й. Їречком. В основу свого проекту Й. Їречек поклав чеський правопис, з яким можна було ознайомитися в брошурі “Ueber der Vorschlag das Ruthenische mit lateinischen Schriftzeichen zu schreiben” (“Про пропозицію писати по-руськи латинськими літерами”), що вийшла друком на початку травня 1859 р. у Відні. Тільки зі слів у підзаголовку “За дорученням імператорського королівського Міністерства віросповідань і освіти” та з того, що брошура вийшла з урядової друкарні, можна здогадуватися про її урядовий характер. “Імпульси до сього кроку міністерства, – писав І. Франко, – йшли з Галичини від крайового правительства...”¹⁰⁹. Праця Й. Їречка була написана фахово, науково, з відповідною аргументацією і в багатьох випадках не викликала застережень¹¹⁰. Автор брошури звернув увагу на нерозвиненість літературної мови галицьких русинів, які “привикають уважати се зовсім природним, коли пишеться переважно по-церковнослов’янськи або по-російськи” (тут і далі подано в перекладі І. Франка. – *І.Р.*). Спроби “вводити людову мову до руського письменства” наштовхнулися на серйозні труднощі через “нераціональність руського правопису”, “для нерусинів попросту неможливо навчитися по-руськи з дотеперішніх граматик”. На думку автора, із цієї ситуації можливі були два виходи: або кирилицю “спеціально приноровити до руської мови”, або перейти на латинку. Однак “далеко простіше” було б “покинути кирилицю”, що була складена для старослов’янської мови й не могла передати деякі звуки живих слов’янських мов, “спробувати латинки”¹¹¹.

“Доки русини пишуть і друкують кирилицею, – стверджував Й. Їречек, – буде в них усе виявлятися нахил до церковнослов’янщини, а посередньо також до російщини, і само існування руської літератури буде попросту питанням”. Водночас говорилося про безпідставність закиду, нібито після переходу на латинський шрифт “руське письменство втопиться в польським”, бо австрійський уряд буде підтримувати окремішність русинів¹¹². Переглядаючи вміщений у брошурі список руських книжок, надрукованих латинкою, в І. Франка склалося “враження, що зібрав його чоловік досить фаховий і притім

такий, що бував у Львові”, отже, “поза фірмою Йосиф Їречек криється якась таємна та значна сила, що вважала потрібним не виступати явно”¹¹³. Очевидно, підстави для правописної реформи її ініціатори вбачали в тому, що раніше в Галичині друкувалися книжки “руською” мовою латинським шрифтом (тільки в Перемишлі від часу появи в 1835 р. етнографічної праці Й. Лозинського “Ruske wesila” вийшло друком до 1859 р. сім публікацій латинкою)¹¹⁴.

Однак більшість членів комісії не підтримала правописну реформу, розцінивши її як замах на національні права, який вів до розриву історичної традиції і загрожував полонізацією (за проведення реформи виступили міністерські чиновники Й. Їречек і Е. Черкавський, поступове реформування через запровадження латинки в руських читанках відстоювали Т. Полянський, А. Яновський, К. Мош і Е. Зеліг)¹¹⁵. Вирішальну роль у зриві урядових планів, вважає сучасний дослідник М. Мудрий, відіграла розрізнена й у багатьох питаннях невизначена позиція в комісії “русинів польської нації” Е. Черкавського, Й. Лозинського, А. Яновського, Т. Полянського при безкомпромісній протидії представників “староруської партії”, категоричних противників латинки¹¹⁶. У двох донесеннях Л. Туну в червні й липні 1859 р. за результатами роботи комісії А. Голуховський різко розкритикував позицію тих, хто виступив проти правописної реформи. “Партія” М. Куземського, писав намісник, складається з греко-католицьких священиків, які мають нахил до православ’я. Водночас було сказано про прихильність галицьких русинів до латинки й намір поступового запровадження в шкільних підручниках “латинського правописання”. А. Голуховський указував на російську загрозу, зближення русинів із сусідньою Росією і вбачав доказ цього у видавничій діяльності С. Шеховича в русофільському дусі¹¹⁷.

Міністр віросповідань і освіти Л. Тун 25 липня 1859 р. інформував А. Голуховського про поширення русофільства в краї, піддав критиці поведінку на засіданнях комісії єпископа С. Литвиновича й священика М. Куземського, проросійську орієнтацію керівників Греко-католицької церкви. Відмовившись від ідеї запровадження латинки, міністр затвердив тільки ті пропозиції А. Голуховського (подані Е. Черкавським), котрі могли перешкодити розвитку

українського письма на основі російської орфографії. Кирилиця залишалася, але галицькій владі було дозволено дублювати латинськими літерами кириличні тексти законодавчих актів, із шкільних підручників мала бути усунута “гражданка”, в початкових народних школах могли використовуватися латинізовані (за польським зразком) не лише власне польські, а й українські (“руські”) тексти¹¹⁸. Водночас власті підтримали думку Е. Черкавського про фонетичний правопис для письма місцевих русинів, що стало б на перешкоді зближенню “галицко-руського правописанія съ російськимъ”. Як відомо, фонетичного принципу (“пиши, як чуєш, а читай, як видиш”) дотримувалася “Руська трійця” в “Русалці Дністровій”, остаточно офіційний статус фонетичному правопису було надано на початку 1890-х рр. у результаті “нової ери”. Відомий русофільський діяч кінця XIX – початку XX ст. Ф. Свистун навіть назвав Е. Черкавського “батьком фонетики” в Галичині¹¹⁹.

Ідея переведення письма галицьких русинів на латинку наštовхнулася на спротив місцевої інтелігенції, що призвело до нового спалаху так званої “азбучної війни”. Як відомо, перша “війна” була пов’язана з появою в 1834 р. статті Й. Лозинського, у якій пропонувалося ввести польський алфавіт для “руського” письма замість кирилиці, яку автор вважав занадто громіздкою азбучкою. Й. Лозинський навіть опублікував цим шрифтом “Ruske wesila” як зразок для наслідування. Однак аргументована критика цієї позиції Й. Левицьким, Д. Зубрицьким і особливо М. Шашкевичем відіграла вирішальну роль у поразці латинки. Друга “азбучна війна” в 1859 р. почалася через спроби уряду “впорядкувати” руський правопис, але знову ж таки на перешкоді латинці стала позиція галицько-руської інтелігенції. Щоправда, як і в першій “війні”, не обійшлося без конкретних ініціатив, спрямованих на практичне втілення мовознавчих нововведень. Наприкінці 1858 р. з’явилася друком збірка українських поетичних творів у трьох томах латинськими літерами*, яку уклав галицький письменник Лев Венглинський. Культурно-цивілізаційні переваги

* Nowyi poezyi małoruskii t.j. piśny, dumy, dumki, chory, tańci, ballady etc. w czystom jazyci Czerwono-Rusyniów, wedla żytia, zwyczaiv ich i obyčzaiv narodnych / Utworyw Lew Eug. Węgliński. – Lwiwhorod; Peremyszl, 1858. – T.I: Łuczy. – 84 s.; T.II: Oman. – 94 s.; T.III: Rusalka. – 128, X s.

латинки доводив Е. Черкавський у мовознавчих науково-полемічних трактатах¹²⁰.

На спроби латинізації письма, вихід у світ названих збірок Л. Венглінського негайно зреагував Б. Дідицький, ця реакція була виражена у формі великої статті, надрукованої в “Сборнику” – додатку до віденської газети “Вѣстникъ”. Автор піддав нищівній критиці не тільки латинську графіку, але й зміст самих книжок, писав про досить низький їх художній та естетичний рівень. На початку 1859 р. вийшла окремою брошурою нова праця Б. Дідицького “О неудобности латинской азбуки въ письменности русской”, причому це сталося у квітні, навіть швидше, ніж побачила світ брошура Й. Їречка. У відповідь на критику своєї позиції в пресі (автором анонімною статті І. Франко вважав Е. Черкавського) Б. Дідицький на сторінках “Вѣстника” в 1859 р. опублікував статтю, у якій з великою упертістю захищав етимологічний правопис і кирилицю. Дійшло до того, що її особливою цінністю він вважав насправді недолік – наявність кількох літер для позначення одної і тієї ж фонemi, наприклад фонemi /i/¹²¹. Водночас Б. Дідицький визнав помилковим правопис “Русалки Дністрової”, критично відгукнувся про спосіб “писання” класиків нової української літератури Г. Квітки-Основ’яненка (“Основяненко”) й Т. Шевченка (“Шевченка”): “Воздаючи повествовательскому дару тѣхъ украинскихъ писателей заслуженную признательность, мы не можемъ похвалити, ни тѣмъ меньше за образецъ собѣ принять *ихъ безправильного способу писанія*” (підкреслення наше. – І.Р.)¹²².

На схилі віку Я. Головацький згадував про ці події на сторінках журналу “Кіевская старина”, підкресливши, що в середині 1830-х рр. алфавітний проект Й. Лозинського поставив гамлетівське питання – бути чи не бути русинам у Галичині. Причому австрійський уряд стояв тоді “въ нейтральномъ отдаленіи, въ сторонѣ”. Однак у 1859 р., коли було знову зроблено спробу запровадити латинський алфавіт і розгорілася боротьба “съ большей силой”, “затѣями противъ кириллицы” керували урядовці, передусім намісник краю¹²³. “В 1859 р. інтересували ся ми досить значно спором азбучним..., – писав у спогадах

А. Вахнянин, тоді ще студент Львівської духовної семінарії. – Сей напад на руську азбуку скріпив дуже наше національне почуванє”¹²⁴. Особливу роль у перемозі в другій “азбучній війні” відіграла позиція греко-католицького духовенства.

“Азбучна війна” 1859 р. мала для національного руху русинів у Галичині двоякі наслідки: з одного боку, активізувала його, загострила відчуття відмінності від поляків, потреби захисту етнічної самобутності, однією з традиційних ознак якої була кирилиця, а з іншого, – замкнула увагу виключно на мовному питанні¹²⁵. На перший погляд, запеклі дискусії навколо питання азбуки були далекими від політичної проблематики. Однак об’єктивно мовно-правописні суперечки в 1850-х рр. закладали підґрунтя для подальшого національного розвитку галицьких русинів. Уявімо собі, що урядовий проект запровадження в письмі галицьких русинів латинки був би реалізований. Немає сумніву, що в такому випадку національний рух русинів у Галичині надалі не розвивався б у напрямку зближення з наддніпрянськими “малоросами” й формування єдиної соборної української нації. Сподівання польських політиків залучити адміністративні механізми для створення на українському ґрунті польської національно-політичної свідомості не справилися.

Однак навіть у несприятливих умовах неоабсолютизму контакти галичан із наддніпрянськими діячами, що були започатковані в 1830–1840-х рр. вузьким колом учених і літераторів, не переривалися (насамперед, між Я. Головацьким, І. Вагилевичем, Д. Зубрицьким, з одного боку, та М. Максимовичем, О. Бодянським, П. Лукашевичем, І. Срезневським, з іншого, лише два останні з них побували в Галичині). Як і раніше, галичани виявляли інтерес до української книжки з Росії, що добре видно, приміром, із листування братів Якова й Івана Головацьких у 1850-х рр.¹²⁶. З великою радістю вони познайомилися з відомим істориком, автором 5-томної “Історії Малоросії” М. Маркевичем, який 8 жовтня 1857 р. прибув на дві доби проїздом у Європу до Львова, де зустрічався з колишнім діячем “Руської трійці” Я. Головацьким, а в кінці того ж місяця у Відні – з його братом Іваном. “Я провелъ у него нѣсколько очень пріятныхъ вечеровъ, – писав І. Головацький своєму брату

8 грудня 1857 р., – и позналъ въ немъ истинно малороссійскаго, добродушнаго, сердечнаго, веселаго и очень умнаго, начитаннаго челоѣка”¹²⁷. Невдовзі Я. Головацький зустрівся з П. Кулішем, який на початку червня 1858 р. разом із дружиною Ганною Барвінок уперше прибув до Львова, повертаючись додому з подорожі по Західній Європі. П. Куліш залишив книжки для продажу, а отримані кошти просив направити на потреби будівництва Народного Дому “руського” у Львові¹²⁸. “Се були ластівки тіснішого зближення Українців з Росії й Галичини”¹²⁹, – писав відомий історик першої третини ХХ ст. Я. Гординський.

Таким чином, післяреволюційне десятиріччя ввійшло в історію як період неоабсолютизму, відновлення монархічно-консервативного режиму в Австрійській імперії, що супроводжувався зміцненням позицій у Галичині поляків за сприянням намісника краю (з 1849 р.) А. Голуховського. Згортання легальної політичної діяльності в державі викликало послаблення інтересу галицьких русинів до проблем свого національного розвитку, що в нових умовах відзначався аполітизмом. Ідейний вплив Наддніпрянщини на Галичину після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства й антиукраїнських репресій у Росії з кінця 1840-х рр. значно послабився. Галицькі русини не домоглися поділу провінції і змушені були доводити етнічну самотність в умовах зростаючих польських впливів. Нечисленна місцева інтелігенція відчувала брак сил для формування літературної мови на народнорозмовній основі. У такій ситуації, коли бракувало термінів, загальних понять, не існувало усталеного правопису тощо, залишався легший шлях – покласти в основу національно-культурного розвитку “всеруську” церковнослов’янську мову, що фактично перетворювалася, з включенням народних висловів, у макаронічне “язичіє”. Водночас були зроблені спроби утвердження в Галичині як літературної добре нормованої на той час російської мови, але видання малозрозумілою для селян мовою, що вміщували передруки з російських часописів, не набули популярності.

Мовно-правописні дискусії, засилля “язичія”, здавалося б, перекреслювали діяльність прихильників входження народнорозмовної мови в

літературу, перспективи розвитку нової української літератури в краї, що була започаткована діяльністю “Руської трійці”. Суперечки не мали характеру політичної конфронтації, виходили з потреб вироблення літературної мови та правопису й оберталися навколо мови видань кількох часописів. Однак це дало підстави польським політикам для звинувачень у проросійських симпатіях галицьких русинів і, як наслідок, посилення національних позицій поляків у провінції. Дійшло до того, що намісник А.Голуховський, скориставшись підтримкою віденської влади, в 1859 р. спробував перевести “руську” мову на латинський алфавіт. Але ці наміри викликали рішучу протидію з боку місцевої інтелігенції, що стало причиною так званої “азбучної війни”, котра оживила задушливу атмосферу 1850-х рр.

-
1. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Львів, 1991. – С.533.
 2. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1992. – С.466.
 3. Про особливості розвитку національного руху в Галичині 1850-х рр. див.: *Магочій П.Р. Мовне питання як фактор національного руху // Магочій П.Р. Галичина (історичні есе). – Львів, 1994. – С.131–184; Орлевич І. Ставропігійський інститут у Львові (кінець XVIII – 60-і рр. XIX ст.). – Львів, 2000; Сухий О. Від русофільства до москвофільства. Російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у XIX столітті. – Львів, 2003 та ін.*
 4. Тейлор А.Дж.П. Габсбурзька монархія. 1809–1918. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини / Пер. з нім. А.Портнов, С.Савченко. – Львів, 2002. – С.82, 86.
 5. Мудрий М. Спроби українсько-польського порозуміння в Галичині (60–70-і роки XIX ст.) // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Зб. наук. праць. – Львів, 1997. – Вип.3–4. – С.62.*
 6. Цюльнер Е. Історія Австрії / Пер. з нім. Р.Дубасевич, Х.Назаркевич, А.Онишко, Н.Іваничук. – Львів, 2001. – С.387; Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття. – К., 1996. – С.73.
 7. Головна Руська Рада (1848–1851): протоколи засідань і книга кореспонденції / За ред. О.Турія. – Львів, 2002. – С.136.
 8. Франко І. Азбучна війна в Галичині 1859 р. // *Збір. творів у 50-ти т. – К., 1986. – Т.47. – С.586, 587.*
 9. Мудрий М. Ідея польсько-української унії та “русини польської нації” в етнополітичному дискурсі Галичини 1859–1869 років // *Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2005. – Вип.39–40. – С.86, 87.*
 10. Сухий О. Від русофільства до москвофільства. Російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у XIX столітті. – Львів, 2003. – С.69, 70, 71.
 11. Там само. – С.71, 72.
 12. Вахнянин Н. Причинки до історії рускої справи в Галичині в літах 1848–1870 / Передрук з “Основи” з 1871 року. – Львів, 1901. – С.11.
 13. Сухий О. Від русофільства до москвофільства. – С.74.
 14. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914. На підставі споминів. – Львів, 1926. – С.58.
 15. Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850–62 // *Збірник філільогічної секції НТШ. – Львів, 1905. – Т.VIII. – С.X.*

16. Кореспонденция Якова Головацького в літах 1850–62. – С.Х; Сухий О. Від русофілства до москвофілства. – С.74, 75.
17. Розговори // Галичо-руській вѣстникъ. – 1849. – Ч.65. – 29 листопада (11 грудня). – С.263, 264.
18. Там само. – С.264.
19. Розговори // Там само. – Ч.68. – 6 (18) грудня. – С.2.
20. Лозинскій І. Розговори (Ще щось о правописи) // Там само. – 1850. – Ч.4. – 10 (22) сѣчня. – С.1, 2; Ч.5. – 12 (24) сѣчня. – С.1, 2.
21. Там само. – 1850. – Ч.4. – 10 (22) сѣчня. – С.1, 2.
22. Пѣтешественніи записки о промисловѣмъ и торговельнѣмъ состоянію Россіи // Галичо-руській вѣстникъ. – 1849. – Ч.33. – 15 (27) вересня. – С.132.
23. Там само. – Ч.34. – 17 (29) вересня. – С.135, 136.
24. Кореспонденция Якова Головацького в літах 1850–62. – С.ЛІ.
25. Там само. – С.ЛІІІ.
26. Москвофілство: документи і матеріали. Вступна стаття, коментарі та добірка документів Олексія Сухого / За ред. проф. С.А.Макаручука. – Львів, 2001. – С.10.
27. Мудрий М. Ідея польсько-української унії та “русини польської нації”... – С.85, 86.
28. Сухий О. Від русофілства до москвофілства. – С.76.
29. Я.Г. Дещо о дѣловѣмъ языцѣ у насъ на Руси // Зоря Галицка. – 1850. – Ч.17. – 15 (27) лютого. – С.98.
30. І.Л. Пересторога для перестережених // Там само. – Ч.20. – 25 лютого (9 марта). – С.119, 120.
31. Кореспонденция Якова Головацького в літах 1850–62. – С.ХІХ, ХХ, ХХІ, ХЛІХ.
32. Созанський І. З літературної спадщини Василя Ільницького // Записки НТШ. – Львів, 1905. – Т.ЛХVІ. – С.10.
33. Брик І. Початки української преси в Галичині і Львівська Ставропігія // Збірник Львівської Ставропігії під ред. К.Студинського. Минуле і сучасне. Студії, замітки, матеріали. – Львів, 1921. – Т.1. – С.135.
34. М.М. Могуть ли Галицкіи Русини имѣти свою словесность? // Зоря Галицкая. – 1852. – Ч.17. – 1 (13) марта. – С.135.
35. Внутренняя извѣстія // Там само. – Ч.50. – 28 червня. – С.498, 499.
36. Кореспонденция Якова Головацького в літах 1850–62. – С.ЛVІ.
37. Письма къ М.П.Погодину изъ славянскихъ земель (1835–1861) / Съ предисловіемъ и примечаніями Н.Попова. – Москва, 1879. – С.587.
38. Орлевич І. Ставропігійський інститут у Львові (кінець ХVІІІ – 60-і рр. ХІХ ст.). – Львів, 2000. – С.114, 115.
39. Кореспонденция Якова Головацького в літах 1850–62. – Ч.122. – С.169.
40. Богдан А.Д. Оправданіе // Зоря Галицкая. – 1853. – Ч.27. – 26 серпня (7 вересня). – С.299.
41. Терлецький О. Галицько-руське письменство 1848–65 рр. на тлі тогочасних суспільно-політичних змагань галицько-руської інтелігенції. – Львів, 1903. – С.69, 70.
42. Слово къ нашимъ почт. читателямъ // Зоря Галицкая. – 1853. – Ч.37. – 4 (16) ноябрю. – С.429, 430.
43. Кореспонденция Якова Головацького в літах 1850–62. – С.ХСІІ.
44. Чайковскій. Украинская повѣсть // Зоря Галицкая. – 1853. – Ч.31–43.
45. Такъ иногда люди женятся. Повѣсть // Там само. – Ч.23–24.
46. Мачиха и Панночка. Украинская повѣстка // Там само. – Ч.29–30.
47. Кореспонденция Якова Головацького в літах 1850–62. – С.ЛХХІІ.
48. Отець Ігнатій, рускій приходникъ изъ Соломянки. Повѣсть, нимъ самымъ написанна // Зоря Галицкая. – 1853. – Ч.5. – 18 (30) марта. – С.52.
49. Там само. – 1854. – Ч.1. – 18 лютого (2 марта). – С.10.
50. Наша задача и Литература вразумительна для народа // Зоря Галицкая. – 1854. – Ч.40. – 29 сент. (11 октября). – С.513.

51. О романахъ и повѣстяхъ // Там само. – 27 окт. (8 нов.). – С.576, 577.
52. Кореспонденция Якова Головацького в літах 1850–62. – С.LXXV.
53. Фелетонъ // Лада. – 1853. – Ч.11, августъ. – С.87.
54. Объявление // Там само. – Ч.7, юлій. – С.49.
55. Кореспонденция Якова Головацького в літах 1850–62. – С.LXXVI.
56. Орлевич І. Ставропігійський інститут у Львові (кінець XVIII – 60-і рр. XIX ст.). – С.115.
57. Вахнянин Н. Причинки до історії рускої справи в Галичині в літах 1848–1870. – С.12; Мудрий М. Ідея польсько-української унії та “русини польської нації”... – С.86.
58. Полковникъ Золотаренько. Историческая былъ // Зоря Галицкая. – 1854. – Ч.42. – 13 (25) октября. – С.541.
59. Орлевич І. Ставропігійський інститут у Львові (кінець XVIII – 60-і рр. XIX ст.). – С.115.
60. О́тъ Редакції // Зоря Галицка. – 1854. – Ч.50. – 8 грудня. – С.662.
61. О образованью руской бесѣды // Там само. – 1855. – Ч.6. – 9 лютого. – С.93, 94.
62. Там само. – Ч.7. – 16 лютого. – С.98, 99.
63. Там само. – С.101.
64. Ї.Лоз. Гадки о руско-народнѣмъ языцѣ // Там само. – Ч.9. – 2 марта. – С.130, 131.
65. Там само. – С.131, 132, 133.
66. До препод. и благор. гг. Предплатителѣвъ // Там само. – Ч.26. – 29 червня. – С.401.
67. Кореспонденция Якова Головацького в літах 1850–62. – Ч.112. – С.158.
68. Там само. – Ч.25. – С.38.
69. Орлевич І. Ставропігійський інститут у Львові (кінець XVIII – 60-і рр. XIX ст.). – С.116.
70. Кореспонденция Якова Головацького в літах 1850–62. – Ч.203. – С.295.
71. Приглашеніє къ предплатѣ // Зоря Галицка. – 1856. – Ч.25. – 15 червня. – С.193.
72. Орлевич І. Ставропігійський інститут у Львові (кінець XVIII – 60-і рр. XIX ст.). – С.116.
73. Допись. Зъ подѣ Львова // Зоря Галицка. – 1857. – Ч.12. – 3 априля. – С.94, 95.
74. Почтеннымъ предплатителямъ Зори Галицкой! // Там само. – С.96.
75. Основьяненко. Сердешная Оксана // Семейная библіотека. Ежемѣсячное сочиненіе, посвященное исторіи, литературѣ, общепользынымъ свѣдѣніямъ и дѣламъ народнымъ. – 1855. – Кн.ІІ, часть 2. – С.235–275; Божія дѣти. Повѣсть Основьяненъка // Там само. – 1856. – Ч.3. – 25 (27) февраля. – С.33–36; Ч.4. – 29 февраля (12 марта). – С.51–55; Ч.5. – 15 (27) марта. – С.65–67; Ч.6. – 31 марта (12 апрѣля). – С.84–87; Ч.7. – 15 (27) апрѣля. – С.97–100; Ч.8. – 30 апрѣля (12 мая). – С.113–116; Ч.9. – 15 (27) мая. – С.132–135; Ч.10. – 31 мая (12 юнія). – С.149–151; Ч.11. – 15 (27) юнія. – С.164–168.
76. Сухий О. Від русофілства до москвофілства. – С.77, 78.
77. Довѣрительныя письма изъ Будина // Семейная библіотека. – 1856. – Ч.9. – 15 (27) мая. – С.137, 138.
78. Там само. – Ч.10. – 31 мая (12 юнія). – С.152.
79. Матеріали по исторіи возрожденія Карпатской Руси. Сношенія Карпатской Руси съ Россіей въ І-ую половину XIX-аго вѣка. Собралъ И.С.Свѣнцицкій. – Львовъ, 1906. – С.187; Сухий О. Від русофілства до москвофілства. – С.78, 79.
80. Матеріали по исторіи возрожденія Карпатской Руси... – С.190.
81. Письма къ М.П.Погодину изъ славянскихъ земель (1835–1861). – С.657, 659, 660.
82. Там само. – С.660, 663.
83. Там само. – С.663.
84. Матеріали по исторіи возрожденія Карпатской Руси... – С.187.
85. Там само. – С.189, 190.
86. Там само. – С.191.
87. Кореспонденция Якова Головацького в літах 1850–62. – Ч.246. – С.349.
88. Там само.
89. Там само. – Ч.198. – С.284.
90. Там само. – Ч.252. – С.357.
91. Там само. – Ч.292. – С.398.

92. Там само. – С.398, 399.
93. Студинський К. З кореспонденції Дениса Зубрицького (рр. 1840–1853) // Записки НТШ. – Львів, 1901. – Т.XLIII. – С.58, 59.
94. Орлевич І. Ставропігійський інститут у Львові (кінець XVIII – 60-і рр. XIX ст.). – С.129, 130.
95. Галицько-руське письменство 1848–1865 рр. на тлі тогочасних суспільно-політичних змагань галицько-руської інтелігенції. Недокінчена праця д-ра Остапа Терлецького. – Львів, 1903. – С.78.
96. Мудрий М. Галицьке русофільство в сучасній історіографії: стан і перспективи дослідження // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип.9. – С.262.
97. Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850–62. – Ч.149. – С.215.
98. Сухий О. Від русофільства до москвофільства. – С.80, 81.
99. Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850–62. – Ч.64. – С.98.
100. Там само. – Ч.72. – С.107.
101. Там само. – Ч.120. – С.167.
102. Там само. – Ч.326. – С.434.
103. Франко І. Азбучна війна в Галичині 1859 р. // Збір. творів у 50-ти т. – Т.47. – С.621.
104. Сухий О. Від русофільства до москвофільства. – С.82, 83.
105. Франко І. Азбучна війна в Галичині 1859 р. // Збір. творів у 50-ти т. – Т.47. – С.624; Сухий О. Від русофільства до москвофільства. – С.83, 84; Мудрий М. Ідея польсько-української унії та “русини польської нації”... – С.87.
106. Франко І. Азбучна війна в Галичині 1859 р. – С.626.
107. Свистунь Ф.И. Гр. Агеноръ Голуховскій и Галицкая Русь въ 1848–1859 гг. – Львовъ, 1901. – С.103.
108. Свистунь Ф.И. Гр. Агеноръ Голуховскій и Галицкая Русь въ 1848–1859 гг. – С.103, 104; Мудрий М. Ідея польсько-української унії та “русини польської нації”... – С.89, 90.
109. Франко І. Азбучна війна в Галичині 1859 р. // Збір. творів у 50-ти т. – Т.47. – С.610.
110. Лесюк М. Іван Франко про азбучні дискусії в Галичині // *Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze. Spotkania polsko-ukraińskie. Studia Ukrainica.* – Warszawa, 2007. – Т.23–24. – С.289.
111. Там само. – С.613, 614, 615.
112. Там само. – С.616, 617.
113. Там само. – С.618, 619.
114. Siciak A. Druki przemyskie 1754–1939. Bibliografia publikacji polskich, niemieckich, węgierskich, francuskich oraz żydowskich i ukraińskich wydanych alfabetem łacińskim. – Przemyśl, 2002. – S.84, 85, 297.
115. Свистунь Ф.И. Гр. Агеноръ Голуховскій и Галицкая Русь въ 1848–1859 гг. – С.104.
116. Мудрий М. Ідея польсько-української унії та “русини польської нації”... – С.90, 91.
117. Свистунь Ф.И. Гр. Агеноръ Голуховскій и Галицкая Русь въ 1848–1859 гг. – С.105, 106, 107; Łoziński B. Aгенor hrabia Gołuchowski w pierwszym okresie rządów swoich (1846–1859). – Lwów, 1901. – S.188, 189.
118. Мудрий М. Ідея польсько-української унії та “русини польської нації”... – С.91, 92; Moklak J. W walce o tożsamość Ukraińców. Zagadnienie języka wykładowego w szkołach ludowych i średnich w pracach galicyjskiego Sejmu Krajowego 1866–1892. – Kraków, 2004. – S.36.
119. Свистунь Ф.И. Гр. Агеноръ Голуховскій и Галицкая Русь въ 1848–1859 гг. – С.108.
120. Мудрий М. Ідея польсько-української унії та “русини польської нації”... – С.88.
121. Лесюк М. Іван Франко про азбучні дискусії в Галичині. – С.293, 294, 295.
122. Допись изъ Коломийского // Вѣстникъ. – 1859. – №42. – С.167.
123. Я.Г. Къ исторіи галицко-русской письменности (Нѣсколько замѣчаній на письмо И.Вагилевича къ М.П.Погодину) // Кіевская старина. – 1883. – Т.VI, августъ. – С.647, 649.
124. Вахнянин А. Спомини з мого життя (Посмертне виданє). Зладив К.Студинський. – Львів, 1908. – С.30.

125. Мудрий М. Спроби українсько-польського порозуміння в Галичині (60–70-і роки ХІХ ст.) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Зб. наук. праць. – Вип.3–4. – Львів, 1997. – С.63.
126. *Див.*: Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850–62. – Ч.145. – С.208; Ч.160. – С.226; Ч.247. – С.350 *та ін.*
127. Там само. – Ч.265. – С.372.
128. Нахлік Є. Пантелеймон Куліш і “Руська трійця”. До проблеми ідеологічних шукань серед української інтелігенції ХІХ століття. – Львів, 1994. – С.5, 6.
129. Гординський Я. До історії культурного й політичного життя в Галичині у 60-тих рр. ХІХ в. // Збірник філільогічної секції Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1917. – Т.ХVІ. – С.21.

**Польсько-українські відносини в Галичині: соціально-економічний
аспект (остання третина XIX – початок XX ст.)**

У 1867 р. Габсбурги під тиском зовнішніх факторів були змушені піти на поступки націям, що населяли Австрійську імперію. Якщо раніше їхня держава носила відверто німецький (австріяцький) характер, то тепер австрійський імператор ішов на поступки угорцям, чехам і полякам. У результаті політичних та адміністративних реформ було вибудовано систему ваг і противаг, які дозволяли Габсбургам і далі утримувати владу над народами держави, втілюючи в життя гасло “поділяй і володарюй”. Конституція 1867 р. проголошувала створення Австро-Угорщини, надавала привілеї одним народам імперії й утримувала в дискримінаційному становищі інші. Саме ця конституція у Галичині зберегла привілейовані позиції польських великих землевласників і заклала передумови для посилення позицій молоді польської буржуазії.

Польські великі земельні магнати утримали під своїм контролем цілу провінцію в обмін на тезу “при тобі найясніший пане стоїмо і стояти хочемо”, якою присягали на вірність імператору. Вони зайняли більшість місць у місцевому законодавчому органі – Галицькому сеймі й у виконавчому органі – Галицькому Намісництві. Усі губернатори провінції в 1867 – 1914 рр. були великими польськими земельними магнатами. Загалом новостворена політична система мала одну мету – консервування старих соціальних відносин і збереження прав старої земельної аристократії. Відсутність демократичних принципів стосовно інших прошарків населення імперії Габсбургів створювала потенційну можливість виникнення міжнаціональних і соціальних конфліктів.

За даними офіційних переписів, у 1880 р. українці становили 42,1 % населення Галичини, а поляки – 45,5 % від усього населення¹ (за попередніми переписами майже неможливо простежити національний склад населення краю). Приблизно таке ж співвідношення фіксували й наступні переписи населення, хоча змінювалися чисельні показники, а кількість населення загалом зросла з 1880 до 1914 р. більше ніж на 2 мільйони осіб, або ж на 33 %².

Взаємини між поляками й українцями в Галичині в останній третині XIX – на початку XX ст. відбувалися на трьох рівнях: 1) на міжособистісному – між сусідами, друзями; 2) на станovo-корпораційному – між поміщиком і селянином, між чиновником і робітником, і т. д.; окремими етно-соціальними спільнотами; 3) на міжнаціональному. Найбільшим ступенем конфліктності позначено другий рівень відносин – той, на якому соціально-економічні чинники відігравали головну роль.

Стрімке зростання чисельності населення Галичини в 1867 – 1914 рр. породжувало багато побутових проблем, погіршувало соціально-економічне становище краю в цілому, адже кількість природних і матеріальних ресурсів не змінювалася, не відбувалося й активної модернізації технології виробництва та сільськогосподарських знарядь праці.

Ситуацію погіршував нерівномірний розподіл життєво необхідних ресурсів між різними національними спільнотами краю. Так, у 1867 р. 44 % всіх земель краю належали 4 084 поміщикам (0,62 % всього населення Галичини), з яких 82 % були поляками (3349 осіб)³. Натомість 2,5 млн. українців краю володіли лише біля 46 % усіх земельних угідь⁴. Незначна частина земельних угідь Галичини належала державі й представникам інших національностей – вірменам, караїмам, євреям, німцям та ін.

Особливо загрозлива соціально-економічна ситуація склалася в східній частині коронного краю – Східній Галичині. Тут проживало біля 95 % усіх українців Галичини. Але вони володіли малою частиною земельних угідь, натомість понад 50 % земель належали в різні роки всього 200 – 300 польським шляхетським родинам. Загалом 2,5 млн. українців володіли 1 млн. 300 тис. га землі, а 3349 польських поміщиків – 1 млн. 269 тис. га. Біля 90 % українців Галичини були селянами й володіли до 2 га землі, що не дозволяло їм за існуючих тоді технологій сільськогосподарського виробництва забезпечувати себе навіть найелементарнішими продуктами харчування. Саме тому щорічно в Галичині помирало біля 50 тис. осіб від недоїдання та голоду⁵.

За підрахунками І. Франка, на одного українця Галичини в середньому припадало найменше серед європейців кілограмів зерна й м'яса та найбільше –

картоплі. Учений так описував становище більшості населення краю: “Продуктів харчування бракує не тільки, щоб відновити робочу силу, а й не вистачає, щоб зберегти здоров’я і життя. Це відбивається на тому, що народ легко піддається епідемічним захворюванням на виродженні і зубожінні раси, у короткій середній тривалості життя і великій середній смертності, у відносно великому проценті непрацездатного населення”⁶.

Найбільшими проблемами польсько-українських відносин у селах Галичини стала боротьба за землю та за справедливий рівень заробітної плати для поденних сільських робітників. На їхнє вирішення суттєво впливали політичні чинники – політика урядів Австро-Угорщини й позиція династії Габсбургів, домінування великих польських землевласників у Галицькому сеймі й земельної аристократії в австрійському парламенті. На загострення цих проблем впливали демографічні процеси – зростання чисельності населення, поглиблення соціальної диференціації на селі тощо.

Упродовж 1890 – 1914 рр. польсько-українські стосунки в селах Галичини набули небувалої доти гостроти. Цьому сприяло декілька явищ та процесів: 1) крах політики польсько-українського примирення в 1894 р.; 2) криваві баденівські вибори 1897 р., у ході яких від сваволі австрійської жандармерії та польських поміщиків потерпіли кілька тисяч українських селян; 3) масові судові процеси між українськими сільськими громадами та польськими поміщиками про право користування сервітутами – лісами, пасовищами й водоймами (з понад 3000 справ лише 32 було вирішено на користь українських селян); 4) український селянський страйк 1902 р. із вимогами підвищення оплати праці. Кожне з названих явищ доповнювало загальну картину міжнаціональної ворожнечі.

Наявність диференційованого сприйняття українців поляками, поляків – українцями підтверджується аналізом позицій залежних верств населення та самодостатніх господарів. Зокрема серед сільського населення протягом усього досліджуваного періоду чітко простежується посилення антагонізму в замкнутій системі відносин “польський двір – українська громада”. У ній поляки були представлені поміщиками, прислугою, колоністами та дрібними

чиновниками, а українці – двірськими слугами, поденними наймитами та газдами.

Українські сільські громади не були однорідні у своєму економічному соціальному становищі. Зіставлення та аналіз різних джерел допомагають виділити серед селян-українців щонайменше 3 великі соціальні групи: 1) двірська служба; 2) поденні наймити; 3) газди.

До першої групи належали ті селяни, які не володіли нерухомим майном і були змушені найматися на постійну службу до панського двору як чиншовики чи офіціалісти. Це були переважно доглядачі за худобою (форнали), пастухи, покоївки, кухарі, сторожі й т. д. У 1880 р. їх налічувалося 150 тис., або 4,03 % всього сільського населення⁷. Основна їх маса зосереджувалася при великих латифундіях.

На відміну від наймитів, двірські слуги перебували в повній майновій і особистій залежності від поміщиків. Таке становище їх не задовольняло. Українці, які належали до двірських слуг, не витримували конкуренції на ринку праці з поляками, не мали жодних соціальних гарантій на випадок втрати працездатності чи старості, але вести активну страйкову чи іншу боротьбу за свої права не могли. В абсолютній більшості двірські слуги піддавалися процесам полонізації та маргіналізації.

Панські слуги, перебуваючи в повній економічній та особистій залежності від поміщика, часто були змушені розмовляти по-польськи з дідичем та орендарем, святкувати свята за григоріанським (польським) календарем, одягати одяг, наданий великим землевласником. Вони зазнавали при цьому різноманітних принижень і знущань. Такий стан речей не був ні для кого таємницею. Панські слуги в одному з маєтків під Львовом вимагали від поміщика: “...не принижуйте лише нашої мови, обряду, звичаїв, не втручайтеся непрохано до наших справ домашніх...”⁸.

Перед двірськими робітниками завжди існувала дилема визначення життєвих пріоритетів. З одного боку, вони не могли розірвати із сільською громадою, забути про своє походження, а з іншого, – економічна й особиста залежність змушувала їх слухняно виконувати накази, котрі віддавали польські

поміщики, їхні орендарі, економи, привілейовані категорії прислуги тощо. Часто двірські слуги під тиском обставин виступали на боці поміщиків у “локальних боях” із сільськими громадами за сервітути та інші права, одержавши за це зневажливе прізвисько “двірських посіпак”. Однак більш поширеними були образи стосовно двірських слуг із боку великих землевласників. Це поряд із кабальними умовами праці, “моральним правом хлібодавця легко карати слугу”, що часто закінчувалося смертю, перетворювало двірську прислугу на вкрай ненадійну опору панівної верстви⁹.

За умов соціально-економічної та політичної незахищеності, породженої нерівномірним розподілом знарядь і засобів виробництва й у першу чергу, – землі, доброзичливе ставлення українських селян до двору, особливо двірських слуг і поденних наймитів, існувало лише в уяві польських поміщиків. Варто було трапитися якійсь неординарній події, як розкривався справжній стан справ, проявлялася в усій повноті соціальна та міжнаціональна ворожнеча.

Найбільш чисельною серед українського селянства Галичини була група поденних наймитів (батраків), до якої належало 76 % селян, що володіли 1 млн. 310 тис. га землі¹⁰. У радянській історіографії їх вважали сільськими пролетарями й найбільш радикальним соціальним елементом. Хоча, на нашу думку, такі твердження є досить поверховими. Поденні наймити конфліктували не лише з представниками інших соціальних верств, але й у своєму середовищі, що було викликано надлишком дешевої робочої сили в провінції. Не можна переоцінювати й суперечки батраків із газдами. Ці суперечки були значно меншими, ніж із власниками фільварків. Без об’єднання сил цих двох груп українського населення селянський страйк 1902 р. був би не можливим. Водночас певні протиріччя в селянському середовищі таки існували.

Біля 20 % українського селянства Галичини належали до газдів, які були єдиним прошарком на селі, що матеріально був незалежним від польського двору, міг застосовувати різні економічні й політичні заходи на свій захист. Поряд із ними важливу нішу в соціальній структурі українського населення займали жителі міст, значення яких поступово зростало. Поступово, під впливом суспільного розвитку, галицькі міста й містечка перетворювалися на

осередки національного культурного, політичного, соціально-економічного й релігійного життя поляків та українців. Цьому сприяло створення мережі органів міського самоврядування, етнокорпоративних просвітніх, культурних та економічних спілок, товариств й організацій¹¹.

Спочатку до впорядкування польсько-українських відносин позитивно ставилися поміщики та газди, які побоювалися радикалізації національних рухів, що неминуче б призвело до втрати їхнього майна. Однак під впливом політичних процесів і, особливо, зміцнення позицій польської земельної аристократії в Галицькому сеймі, проведення нею на свою користь земельної та податкової реформ відштовхнули заможних українських селян від можливого міжнаціонального діалогу. Для дідичів він просто перестав бути актуальним.

Унаслідок змін у місцевому податковому законодавстві власники латифундій користувалися значними податковими пільгами. За 1 га землі вони платили в середньому по 1,24 крони податку, а селяни – аж по 2,08 крони. Магнати, які володіли наділами більше 5 тис. га землі, платили ще менше – 0,86 крони за 1 га. Поміщики вдало використовували для свого збагачення право пропінації – примусового продажу селянам спиртних напоїв. Дискримінаційною щодо українського селянства Галичини виявилася і прийнята Галицьким сеймом, з ініціативи магнатів Дідушицького й Дунаєвського, реформа оподаткування житла¹².

Податкові новації запроваджувалися і в інших сферах господарювання. Тогочасний економіст С. Данилович указував на те, що українські селяни виступали головними платниками податків до місцевого та державного бюджетів. Зокрема, вони сплачували біля 83 видів різноманітних прямих і опосередкованих податків, індемнізаційних боргів (пеня за несвоєчасну сплату податків) на загальну суму 32 328 тис. зол. ринських. Їхні негосподарські видатки (податки, а також видатки на сплату послуг адвокатів, нотаріусів, священиків) сягали 36 млн. зол. ринських у рік. На прожиття українським селянам залишалося 7 крейцерів на день, чи 26 зол. ринських на рік. Найбільші обсяги мали такі податки: земельний – 3,2 млн., житловий – 1,5 млн.,

крайовий – 2 млн., акцизний за сіль і тютюн – 9 млн., за оренду громадських угідь – 3 млн. зол. ринських¹³.

Стихійний опір українських селян викликала реалізація крайового закону про риболовлю. Після його прийняття сеймом восени 1887 р. мали місце зіткнення селян із жандармами, судові процеси між сільськими громадами та великими польськими землевласниками. Такі процеси відбувалися навіть з ініціативи поміщиків – прихильників польсько-української співпраці в політичній і культурній сферах, що були відомі в краї своїм лояльним ставленням до селян – барона П. Бруницького та княгині В. Сапіги¹⁴.

Особливе загострення польсько-українських відносин на селі викликали процеси ліквідації прав українських селян на користування поміщицькими лісами, луками, пасовищами та водоймами – т. зв. “сервітути”. Утілення законів про приватну власність на сервітути розтягнулося на декілька десятиліть, що зумовило постійну соціальну й міжнаціональну напруженість між українськими сільськими громадами та польськими великими землевласниками.

Спеціальна комісія, створена при Галицькому сеймі в 1890 р., упродовж 4 років своєї діяльності закріпила за поміщиками права на володіння сервітутами, що лише загостило ситуацію. За нашими підрахунками, протягом 1894 – 1914 рр. судові позови щодо порушення сервітутних прав було подано по кожному 4 населеному пункту Східної Галичини (в архівних документах у зв’язку із цим згадується понад 900 сільських громад, тоді як усього їх тут нараховувалося трохи більше 3600). У Західній Галичині судові позови стосувалися лише кожного 9 села¹⁵. Проте на новому етапі позивачами виступали не сільські громади, а й поміщики. Це було викликане трансформацією сприйняття сервітутного права у свідомості населення краю, поширенням нового розуміння приватної власності.

Згідно з існуючим в останній третині XIX – на початку XX ст. австрійським законодавством, великі землевласники зберігали за собою право “твердої руки” лише щодо слуг – могли судити й карати їх на свій розсуд. Це право не поширювалося офіційно на жителів сільських громад, які перебували під юрисдикцією повітових судів, та на практиці його повсюдно застосовували

й до них. Так, лісники й побережники карали різками збирачів хмизу, грибів та ягід, рибалок. Самі селяни, йдучи до панського лісу, не вважали, що коять злочин. Найчастіше вони аргументували свої дії згідно із засадами звичаєвого права: “Ми пішли збирати хмиз, бо й наші батьки ходили...”. Виходячи з життєвих переконань і світоглядних позицій селян, дії з реалізації сервітутних прав не вважалися крадіжкою і завжди знаходили моральне виправдання з боку односельців, але не поміщика та його слуг. Водночас українські селяни не намагалися відстоювати себе в судах, побоюючись конфіскацій майна, а тому охочіше йшли під панські різки¹⁶.

Масові порушення законів допускали обидві сторони. Однак при цьому українські селяни намагалися керуватися нормами звичаєвого права, а польські поміщики – австрійським і галицьким законодавством, що захищало їхні господарські інтереси. Через це соціальний і міжнаціональний конфлікт додатково посилювався релігійними, побутовими, світоглядними та іншими національними особливостями. Найбільших фінансових утрат від вирішення сервітутних справ на користь польських поміщиків зазнали найчисельніші категорії українського селянства – газди та поденні наймити.

Поденні наймити виступали найбільш послідовними противниками будь-яких економічних поступок польським дідичам чи колоністам, що погіршували їхнє соціальне становище. Це було зумовлено тривалими сервітутними процесами, постійними межовими суперечками, намаганнями поміщиків реалізувати щодо колишніх кріпаків та їх нащадків уже втрачені права судити й карати за порушення різних норм, у т. ч. норм звичаєвого права. В умовах поширення товарно-грошових відносин, що поглибили диференціацію у середовищі батраків, посилили їхню люмпенізацію, а також за обставин повної ліквідації прав сільських громад на користування поміщицькими лісами, луками, пасовищами, водоймами й без того складна ситуація в польсько-українських стосунках суттєво погіршилася.

Селянський страйк 1902 р. мав яскраво виражений соціальний і національний характер. Йому передували несправедливе вирішення проблеми сервітутів, дискримінаційна стосовно українського селянства податкова

політика властей, а також демографічний вибух 80 – 90-х рр. XIX ст. Безпосередньо початку страйку передувала агітація, що велася українськими політичними партіями, але вона виступала лише каталізатором суспільної свідомості українців. Сам страйк відбувався в рамках законів Австро-Угорщини. Він знаменував собою початок активізації боротьби за національні інтереси польського й українського народів не лише в політичній, але й в економічній сфері інтересів.

Важливим чинником загострення міжнаціонального антагонізму на селі стало створення та активізація діяльності польських парцеляційних товариств, які користувалися підтримкою властей і мали яскраво виражене антиукраїнське спрямування. Такі товариства через свою кредитну політику та відверті спекуляції, що призвели до зростання цін на землю, піддавали українців дискримінації, унеможливлювали поліпшення їхнього соціально-економічного становища, становили відкриту загрозу національному існуванню.

Низка польських політичних партій поставила собі за мету викупувати маєтки в збанкрутілих польських поміщиків і продавати їх малими частками виключно для польських селян. Для реалізації такої складної і фінансово важкої програми було створено т. зв. “польську Гекату” – Галицький парцеляційний банк. Він розгорнув активну діяльність, завдяки якій із понад 200 тис. га розпарцельованих у Східній Галичині лише біля 30 тис. га змогли викупити українські селяни. Решта була продана польським переселенцям із Західної Галичини¹⁷. Найбільше від таких зловживань потерпали знову ж таки українські газди та поденні наймити – найчисельніші верстви українського населення.

З іншого боку, не існувало однозначного сприйняття українців польським населенням сіл Галичини. Воно творило свій специфічний “світ” зі своїми морально-звичаєвими нормами, життєвими цінностями та пріоритетами. У центрі цього світу перебували поміщики. Окремі з них намагалися продовжити патріархальні традиції, виступали покровителями для селян. Та панівними серед дідичів, за визначеннями тогочасних оглядачів, були прагнення до збагачення (“жадоба наживи”). Вони намагалися всіма засобами посилити

експлуатацію своїх господарств і задіяних у них робітників, що підсилювало міжнаціональні протиріччя соціальними.

Важлива проблема досліджуваного періоду – переселення польських селян-колоністів із Західної Галичини в Східну визрівала поступово, остаточно оформившись на середину 80-х рр. XIX ст. Цей соціально-демографічний процес був зумовлений не економічними, а політичними чинниками й свідчив про намагання окремих польських політичних сил контролювати співвідношення різних національностей у краї. Ще в 1884 р. Галицьке господарське товариство, яке відстоювало інтереси великого землеволодіння, на загальних зборах прийняло рішення про сприяння еміграції польських селян на українські етнічні землі й обмеження всіма засобами польської еміграції до США. Не зважаючи на це, тривалий час польська колонізація Східної Галичини відбувалася тільки завдяки ентузіазму окремих поміщиків. Перші поселення, згідно з рішеннями товариства польських селян, тут з'явилися вже в 1884 р. у с. Голоскові Тлумацького повіту, в с. Томашівцях Калуського тощо. Польські селяни також проявляли інтерес до купівлі поміщицьких маєтків у Перемишлянському й Стрийському повітах. Польським переселенцям влада надавала деякі податкові пільги¹⁸.

Польська колонізація спочатку проводилася безсистемно, часто ґрунтуючись лише на політичних гаслах. Заходи з її реалізації досить швидко довели свій популістський характер. Польські землевласники намагалися знайти економічну вигоду від продажу землі, а тому продавали її тим, хто більше за неї платив, – переважно українським селянам. Так, у 1905 р. на загальних зборах Галицького парцеляційного банку його керівництво звітувало про парцеляцію фільварків площею 8 217 моргів. З них лише 30 % було продано польським колоністам і то переважно в Західній Галичині. Це стало причиною висловлення вотуму недовіри керівництву банку, адже парцелювання двірської землі для українців вважалося польськими шовіністичними колами національною зрадою. Присутня на зборах акціонерка пані Єлена Згурська заявила: “Діти будуть проклинати пам'ять тих, що між Русинів землю розпродавали”¹⁹.

Заходи цього банку суперечили особистим інтересам багатьох великих землевласників. Останні керувалися при продажу землі жадобою наживи, а не політичними чи національними ідеалами. Наприклад, в уже згадуваному селі Голоскові польська колонія проіснувала лише два роки. Місцевий поміщик продав переселенцям частину своїх земель у кредит під високі відсотки. Польські селяни, не маючи стартового капіталу, робочого інвентарю, худоби, були змушені працювати на того ж поміщика за втричі нижчу плату, ніж місцеві українці. За таких обставин сума їхнього боргу перед колишнім землевласником зроста вдвічі. Не витримавши важких умов життя, колоністи повернулися в рідні повіти, а поміщик перепродав землю місцевим українцям²⁰.

Повним крахом завершилися спроби окремих польських магнатів законодавчо заборонити парцеляцію поміщицьких маєтків чи обмежувати її для покупців із заздалегідь складених списків (до них повинні були включатися виключно поляки та лояльні до них українці). На практиці таких дій дотримувалися переважно парцеляційні товариства, які мали більше зиску від розкрадання бюджетних коштів, ніж від продажу землі українцям. Галицький сейм відхилив також і проект закону про мінімальні розміри парцеляційних ділянок. Згідно з ним, фільварки поділялися на окремі частини розміром не менше 8 моргів кожна для подальшого продажу. Такі, відносно великі, наділи більшість українських селян не мали змоги купити. Проти цих проектів голосувала та шляхта, що була зацікавлена в особистому збагаченні й збереженні своєї економічної свободи²¹.

Усього протягом останньої третини XIX – початку XX ст. із Західної Галичини в Східну переселилося десятки тисяч польських селян, хоча точну цифру встановити неможливо через відсутність статистичних даних²². Через цю колонізацію значна кількість угідь, які раніше не належали українцям, але активно ними використовувалися у формі сервітутів чи натуральних розрахунків між польським двором і українським селом, були для них утрачені.

Польські колоністи, котрі, починаючи з 80-х рр., масово появилися в Східній Галичині, втягувалися до вже існуючого “польського світу” з відповідним сприйняттям українців. Вони намагалися все-таки займати

обережну позицію і лише в поодиноких випадках йшли на відкрите загострення відносин з місцевим населенням. Та вже сам факт їхньої появи на традиційно українських землях, володіння ними лісами, луками, пасовищами погіршував ситуацію на земельному ринку, викликав обурення українських селян. Його посилювали заходи окремих польських організацій, спрямованих на усунення українців із політичних та етнічних міркувань від участі в парцеляції поміщицьких маєтків.

Далеко неоднозначним був і вплив чиновників-поляків на місцях. Не можна заперечити випадків співпраці українського населення з повітовими урядовцями, земельними комісіями, у яких переважали поляки. Проте переважаючим було їх негативне сприйняття, оскільки саме вони проводили збір податків, продавали селянське майно за борги, вирішували спірні моменти в суперечках громад із дворами на користь дідичів, допускали різні зловживання і т. д. Українське населення сприймало поляків-чиновників як поширювачів і виконавців політики колонізації краю, різноманітних антиукраїнських заходів.

Водночас у селах, містах і містечках різні соціальні верстви утворювали етноконфесійні спільноти, соціально-економічні корпорації, між якими велася конкурентна боротьба за знаряддя і засоби виробництва, ринки праці та житло. Соціальна структура населення Галичини великою мірою визначалася австрійськими законами та крайовими законодавчими актами. Відносно повільні процеси створення нових соціальних верств і ліквідація старих були наслідком суперечливості аграрної реформи 1848 р. і законодавчих новацій 1867 р., збереження цілої низки виробничо-майнових відносин, притаманних для натурального способу ведення господарства. Усе це закріплювало домінування привілейованих верств польської спільноти над усіма іншими поляками й представниками українських і єврейських етноконфесійних угруповань. Відповідно до існуючого соціального поділу існувала й градація ставлення до польсько-українських стосунків.

У містах і містечках східної частини Галичини найгостріше проявилися міжетнічні суперечності, що знаходили свій вияв у своєрідних “паралельних

світах” – коли представники різних націй проживали на сусідніх вулицях, площах в одному місті, але в повсякденному побуті майже не контактували між собою, вели відмінне культурне, політичне й економічне життя. Ті ж нечисленні факти випадкових зіткнень інтересів породжували прояви ксенофобії. Найбільші етнічні спільноти Східної Галичини жили в містах і містечках хоч і поряд, але розрізненими таборами. Навіть святкування велися окремо. Цьому сприяли й позиції церков, різні релігійні календарі та традиції. Заснування спільних польсько-українських, християнсько-єврейських чи якихось іще поліетнічних наукових, економічних, культурних товариств було надзвичайною рідкістю.

Приплив малокваліфікованих, а тому й дешевих, українських робітників і ремісників із сільської місцевості до великих міст, який спостерігався в 1880 – 1914 рр., викликав найчастіше опір із боку польських чи полонізованих пролетарів, чиє становище починало у зв’язку із цим погіршуватися. Найгостріші суперечки точилися на ринку праці, зокрема серед тих професій, що не вимагали складних професійних навичок – будівельників, різноробочих тощо²³.

Українські міщани часто були змушені працювати під час власних релігійних свят, брати участь у святкуваннях іновірців. У своїй ментальності вони втрачали національні риси, прив’язаність до землі, а основною проблемою їхнього життя ставало виживання будь-якою ціною, не беручи до уваги методи й засоби. Звичними в середовищі українських робітників, вихідців із сільської місцевості, були явища маргіналізації, ситуативних коаліцій із представниками привілейованих верств за певні матеріальні винагороди. Це ж було притаманно й польським міським робітникам. Така ситуація унеможливлювала об’єднання всіх робітників міст і містечок Галичини. Комуністичне гасло “Пролетарі всіх країн – єднайтеся” в коронному краї завжди залишалося нереалізованим навіть під час святкування 1 травня.

Найбільший вплив на польсько-українські відносини в містах і містечках краю Галичини й Володимирії мало існування “паралельних світів”. Коло існуючих між ними взаємин зводилося до стосунків між соціальними верствами

та прошарками-антагоністами: промисловцями-поляками й робітниками-українцями, майстрами польської національності та підмайстрами й учнями української, власниками житлових будинків та їх орендарями, а також конкурентною боротьбою між певними робітничими, торговими та іншими корпораціями, створеними за етнічною ознакою.

Важливою соціально-економічною проблемою міст і містечок Галичини в останній третині XIX – на початку XX ст. була відсутність соціального захисту та допомоги в разі безробіття, інвалідності, тимчасової втрати працездатності, старості. Лише окремі міські магістрати проявляли ініціативу у створенні будинків престарілих для колишніх міських робітників, які не могли утримуватися родинами.

До того ж більшість з українських городян не мала власного житла й елементарних засобів до існування, а тому не могла брати участь у місцевому самоврядуванні. Часто права українських городян просто зневажалися. Це особливо чітко проявлялося під час виборів до органів місцевого самоврядування.

За даними австрійської статистики, в 1896 р. греко-католики (українці) переважали лише в складі 4 міських рад Східної Галичини, ще в 65 мали представництво, а в 20 не мали жодного члена ради. Того ж року римо-католики (поляки й полонізовані українці, німці, чехи й т. д.) у 9 міських радах становили весь склад, у 9 – абсолютну більшість, а в 65 мали впливове представництво. Євреї мали абсолютну більшість у 14 міських радах і представництво в усіх інших міських радах Східної Галичини. У цілому ж частка радних (делегатів у міських радах) – греко-католиків у містах – склала 24,9 %, при тому, що греко-католики становили 31,4 % населення міст. Частка радних – римо-католиків – становила 33,6 %, а населення – лише 23,5 %; частка радних – євреїв – 40,9 % при населенні – 44,5 %. Українці не мали жодного радного в міських радах Західної Галичини²⁴. Тому не дивно, що дискримінації зазнавали найчастіше саме вони. Дискримінація породжувалася прагненням окремих міських урядовців протегувати своїм родичам, друзям, а іноді й просто знайомим зі “свого світу”. Відсутність постійного державного контролю за

діями органів самоуправління в умовах Галичини надавала переваги полякам у порівнянні з представниками інших національностей, оскільки саме вони займали більшість владних посад. Судові справи тих часів свідчать про масові фінансові зловживання представниками органів місцевого самоуправління. Так, масово надавалися податкові пільги для “своїх” ремісників, торгівців, які часто були родичами, близькими чи просто друзями. Натомість усіляко переслідувалися “чужі”.

Посилення міжнаціональних протиріч соціальними відбувалося за повної бездіяльності міських магістратів, сформованих на дискримінаційних для українських міщан засадах. Остання обставина знижувала рівень довіри українського населення до органів місцевого самоврядування, змушувала соціальні низи українського міщанства шукати революційні шляхи розв’язання проблем, посилювала й прояви маргіналізації. Верхівка українського міського населення спочатку співпрацювала з поляками на єдиній антиєврейській платформі, але із загостренням польсько-українських стосунків у 1902 й у наступних роках, після хвилі антиукраїнських погромів, здійснених польською молоддю у Львові та деяких інших містах, ситуація змінилася на протилежну.

Характерно, що на побутовому рівні польські й українські міщани не лише конфліктували. Між ними частими були й приклади добросусідства, толерантності. Редактор видання “Gazeta Stryjska” Едмунд Острушка зазначав, що для більшості польських газет притаманне нерозуміння русинів (українців). За його словами, періодика висвітлювала крайнощі в українській ментальності й не вказувала про позитивні риси, змальовувала українців варварами, хоч у житті “...Поляки з Русинами сходяться, живуть, ведуть справи, п’ють вино...”. Та водночас Е. Острушка заперечував існування в Галичині “гармонії і братньої милості”, оскільки в містах русини не люблять поляків так, як лише може “в цілому світі хлоп не любити пана”²⁵. Однак, на нашу думку, значною мірою на відносини між поляками й українцями в містах впливала не лише приналежність до різних станів, а й конкуренція на ринку праці в низці галузей економіки.

Загострення польсько-українських взаємин часто мало сезонний характер. У ті пори року, коли роботи вистачало на всіх, прояви ксенофобії були рідкістю, та вже з настанням морозів припинялися більшість будівництв й інших сфер господарювання, де найчастіше використовувалася некваліфікована робоча сила, й міжнаціональний антагонізм посилювався. Його загострював і сезонний наплив селян у міста в пошуках роботи, спричинений тривалою перервою в сільськогосподарських роботах. Про суттєві сезонні коливання безробіття і, відповідно, погіршення польсько-українських взаємин повідомляли Президента Львова та Намісництво адміністрація залізниці, дирекція поліції. Лише з будівництва львівського вокзалу в жовтні 1901 р. було звільнено 1309 робітників із 1400 працюючих. Звільняли їх у зв'язку зі зменшенням об'єму робіт і відсутністю коштів для виплати зарплат тимчасово непрацюючим. Такі масові звільнення погіршували й криміногенну ситуацію в краї. Тільки влітку, щоб вирішити ці проблеми, міська рада Львова організовувала громадські роботи й зводила безробіття до мінімуму²⁶. Проте боротьба з безробіттям нечасто входила до діяльності міських рад Галичини. Її проводили лише в 7 – 8 найбільших містах провінції.

Найбільших утисків зазнавали українські гуманітарії – вчителі шкіл і гімназій. Наприклад: у місті Станіславі (нині Івано-Франківськ) у 1900 р. проживало біля 21 % українців і 30 % поляків, але не було жодної української школи чи гімназії. Протягом 5 років (з 1900 до 1905) товариство “Руських жінок” зверталося за допомогою до магістрату для приватної української школи. Коштів не вистачало навіть на утримання учениць і вчителя. Магістрат не виділив жодної корони на потреби цього товариства. Водночас на приватну польську школу імені Ленартовича виділялося щорічно 2 – 2,5 тис. корон і це за умов, коли в місті існували державні польськомовні школи²⁷.

Певні протиріччя між українцями й поляками Галичини виникали при створенні та діяльності різноманітних кредитних спілок, кас взаємодопомоги, інших економічних організацій.

Становлення й розвиток мережі споживчих організацій і кредитних спілок у Галичині відбувалося за умов поглиблення товарно-грошових відносин

і формування внутрішнього ринку. Важливу роль у цьому відігравали органи крайової влади, польські й українські громадсько-політичні партії й організації. Завдяки зазначеним обставинам взаємини між поляками й українцями в торгівлі, сфері кредитування були вкрай заполітизовані.

Внутрішня демократія, при фінансовій дисциплінованості, притаманна саме українським економічним організаціям, усе більше приваблювала галицьких українців. На кінець 1907 р. у Галичині налічувалося 180 товариств, об'єднаних “Краєвим союзом Ревізійним”, також 184 окремі українські райфайзенівські спілки та 17 спілок системи Шульца. Райфайзенівські та шульцівські спілки перебували під контролем Бюро патронату. Наступного 1908 р. лише “Краєвий союз Ревізійний” координував діяльність уже 227 товариств, перебравши ініціативу у свої руки²⁸. У передвоєнний 1913 р. “Краєвий союз Ревізійний” об'єднував 557 українських кооперативів, що мали більше 180 тис. членів, і володів обіговими коштами в 300 млн. корон²⁹.

Ще одним органом, окрім “Краєвого союзу Ревізійного”, що об'єднав усі українські економічні організації, стала “Народна торгівля”, радикально реорганізована в 1907 р. Її статут удосконалювався і в наступні роки. Так, у жовтні 1908 р. одним із внутрішніх розпоряджень “Народної торгівлі” передбачалося активне сприяння створенню українцями нових економічних організацій, координація їхніх дій із закупівлі промислових і продуктових товарів, організація курсів діловодства й навчання персоналу, надання новоствореним спілкам грошових і матеріальних позик³⁰.

Створення мережі українських економічних організацій розцінювалося українською інтелігенцією Галичини як інструмент боротьби за національну економічну незалежність³¹. Це добре усвідомлювали й представники польського суспільства. Свідченням цього стали різноманітні заходи, які використовувалися в конкурентній боротьбі, зокрема такі, як залякування, погрози, економічний і податковий тиск, постанови й розпорядження органів судової та виконавчої влади. Українські товариства здебільшого були змушені займати оборонні позиції, звертаючись із судовими позовами, петиціями до Галицького сейму, що не мало значних позитивних наслідків.

Така ситуація в соціально-економічній сфері була наслідком політичного домінування поляків у краї й змушувала лідерів українських громадсько-політичних рухів шукати шляхи до розв'язання численних галицьких протиріч.

Олександр і Володимир Барвінські, Іван Франко, Юліан Лаврівський, Юліан Романчук та багато інших спочатку намагалися домогтися поділу Галичини на дві окремі провінції за національною ознакою – на польську й українську. При цьому вони заперечували саму ідею української незалежності. Так, у програмі Русько-Української Радикальної партії 1890 р. зазначалося, що ця перша українська політична партія буде боротися лише за розширення прав коронного краю Галичини й Володимирії, а також їх дотримання всіма гілками влади³².

Проте вже за кілька років у РУРП виокремилося декілька угруповань, які й запропонували альтернативи автономному майбутньому Галичини. Зокрема, т. зв. “молодші радикали” В'ячеслав Будзиновський, Микола Ганкевич, Олександр Колесса, Євген Левицький, Володимир Охримович виступили за перетворення Австро-Угорщини з дуалістичної монархічної імперії на федеративну конституційну монархію або ж навіть на федеративну республіку, де українська Галичина буде мати права однієї з федеративних республік³³.

Та вже в 1895 р. Юліан Бачинський висунув програму створення незалежної української держави, до якої увійшли б усі українські етнічні землі – Наддніпрянщина, Кубань, Галичина, Волинь, Закарпаття та Буковина. Він у своїй статті “Україна irredenta” проголосив нагальну потребу досягнення державної незалежності для українців. Це, на його думку, мало б забезпечити економічний добробут нації, захистити українського селянина від засилля польських поміщиків і колоністів³⁴. Для початку він пропонував перетворити Галичину на центр українського національного й культурного життя. Перетворення Східної Галичини на “український П'ємонт” розглядалося ним як перший крок до створення незалежної України. Думки Ю. Бачинського на початку ХХ ст. лягли в основу політичних програм більшості українських партій Галичини. Вони ідеологічно суперечили рішенням польського

міжпартійного з'їзду 1903 р. На ньому Галичина проголошувалася “польським П'ємонтом”. Так виник конфлікт концепцій “двох П'ємонтів”.

Думки Ю. Бачинського викликали серед українців Галичини тривалі суперечки. Окремі думки автора “України irredenty” піддавав критиці навіть Іван Франко. Проте загострення польсько-українського протистояння радикалізувало настрої в суспільстві й дедалі більше українських політиків почало схилятися до думки, що хоча б у віддаленій перспективі, але доконче необхідне утворення української самостійної соборної держави. Зокрема на початку ХХ ст. цю ідею розвинув І. Франко у своїх творах “Що таке поступ?”, “Поза межами можливого” та власному творі “Україна irredenta”. Він стверджував: “Ідеал національної самостійності в усякім погляді, культурнім і політичним, лежить для нас поки що, з нашої теперішньої перспективи, по за межами можливого. Нехай і так. Та не забуваймо ж, що тисячні стежки, які ведуть до його здійснення, лежать просто таки під нашими ногами, і що тільки від нашого розуміння того ідеалу, від нашої згоди на нього буде залежати, чи ми підемо тими стежками в напрямі до нього, чи може звернемо на зовсім інші стежки”³⁵. Цими словами на початку 1900 р. видатний український мислитель закликав до активного пошуку шляхів здобуття Україною незалежності. Він підтримав думки Ю. Бачинського про те, що тільки наявність власної держави забезпечить для українців вільний політичний, економічний і культурний розвиток.

Одним із перших актів, спрямованих на поліпшення соціально-економічного становища українців, а отже, “першим кроком до української самостійності”, за словами українського посла до Галицького сейму Лонгина Цегельського, мав стати страйк українських селян у 1902 р.³⁶. Страйк завершився половинчастим успіхом страйкарів. Польські поміщики погодилися на незначне підвищення поденної оплати праці для українських селян, а в низці випадків навіть пішли на поступки в питаннях користування сервітутами. Але не було досягнуто ще однієї важливої поступки – здешевлення процедури купівлі землі для українських селян, зменшення податків для селянських господарств і збільшення для фільварків³⁷.

Майже водночас із селянським страйком відбулося вигнання українських студентів із Львівського університету. Крім того, під час підготовки до чергових виборів до Галицького сейму знову повторилися масові побиття українських селян та їх умиротворення загонами жандармерії й кінної поліції.

Піком польсько-українського протистояння стали події у Львові в 1908 – 1910 рр. Масові погроми будинків, у яких розташовувалися українські книгарні, просвітні й економічні організації, побиття українців мали місце у Львові й деяких інших містах у другій декаді квітня 1908 р. після вбивства М. Січинським галицького намісника А. Потоцького. Хоча ці акції й були організовані шовіністичними польськими партіями, гасло “*Bić Rusinów*”, поширюване в ті дні, не знайшло б підтримки без існування тривалої практики вуличних сутичок і конфліктів. На що, на нашу думку, цілком справедливо вказувала газета “Діло”³⁸. Московфільська газета “Голос народу” зазначала, що руське (українське) міщанство Східної Галичини витиснуте нелюдським ставленням поляків і безправ’ям на околицях міст і в передмістях. З’являтися українцям в окремих міських центрах було небезпечно для життя й здоров’я не лише вночі, а й у день³⁹.

Упродовж 1908-1910 рр. Галичина була ареною силової польсько-української боротьби. У ній були не лише матеріальні втрати, але й людські жертви. Зокрема, в 1910 р. під час зіткнень між українськими й польськими студентами Львівського університету кілька осіб було поранено, а один із лідерів українського студентського руху Адам Коцко загинув. Після цього у Львові та інших містах Галичини знову пройшла хвиля українських погромів – коли радикально налаштована польська молодь знищувала українські кооперативи, школи, гімназії, читальні⁴⁰.

Польсько-українське протистояння в 1908-1910 рр. змогли зупинити лише заклики греко-католицького митрополита Андрея Шептицького, політичні домовленості між польськими й українськими політиками в Галицькому сеймі, зрештою, польсько-українська угода, укладена в лютому 1914 р. за сприяння династії Габсбургів і цісарського намісника в Галичині

Михайла Бобжинського. Однак Перша світова війна перешкодила виконанню умов цієї угоди, що передбачала вагомі політичні й економічні поступки поляків українцям. Та найбільшою перешкодою в її реалізації стало відверте небажання польських націонал-демократів, які зайняли домінуюче становище серед політичних партій. Саме ендеки підтримали політику національної та релігійної нетерпимості, конфронтації з українцями. Вони ж у міжвоєнній Польщі виступили за продовження польської колонізації – осадництва етнічних українських земель, обмеження прав українського населення на купівлю будівель, землі та іншої нерухомості, обмеження виборчих, освітніх і багатьох інших прав українців.

На жаль, шовіністичні погляди окремих польських політиків із Галичини останньої третини XIX – початку XX ст. перетворилися на державну політику Другої Речі Посполитої, а радикальні терористичні методи окремих українських студентів – на головне знаряддя боротьби найбільш впливової серед української молоді політичної сили – Організації українських націоналістів.

З точки зору сучасності, найбільш влучним був прогноз щодо майбутнього польсько-українських відносин, зроблений І. Франком. Він застерігав поляків від політики приниження одного народу іншим, оскільки така політика, за його словами, ослаблює навіть найсильнішу державу. Ці слова І. Франка справдилися в 1939 р., коли поневолене польською владою українське й білоруське населення фактично відмовилося захищати Річ Посполиту від нацистських і радянських агресорів. З іншого боку, І. Франко застерігав українців від радикальних й особливо терористичних методів політичної боротьби: “Не конспіраціями і раптовими повстанськими вибухами, але повільною, щоденною, витривалою і одвертою працею здобувається добробут, поступ і щастя як одиниць, так і цілих народів”⁴¹. У цьому Франка підтримав і митрополит А. Шептицький, який рішуче засудив як погроми польською молоддю українських громадських і культурних організацій, так і вбивство М. Січинським намісника А. Потоцького.

Таким чином, упродовж останньої третини XIX – початку XX ст. у Галичині надзвичайно загострилася ситуація в соціально-економічній сфері польсько-українських стосунків. Важливими складовими кризи були:

- 1) поширення товарно-грошових відносин, яке поглиблювало диференціацію населення, відводило пріоритети в прийнятті різноманітних рішень економічній доцільності з відповідним нехтуванням норм моралі та звичаєвого права;
- 2) ліквідація прав сільських громад на користування поміщицькими лісами, луками, пасовищами, водоймами на фоні демографічного вибуху та масового обезземелення українських селян;
- 3) створення та активізація діяльності польських парцеляційних товариств, які користувалися захистом крайових властей і проводили антиукраїнську економічну діяльність у розв’язанні земельного питання;
- 4) дискримінаційна щодо українців кредитна політика державних і приватних польських фінансових установ, особливо починаючи з 1890 р.;
- 5) наростання боротьби за поліпшення умов праці наймитів і двірської служби, що проводилася, в першу чергу, під національними гаслами, проявом чого став селянський страйк 1902 р.;
- 6) переростання соціальної боротьби між українськими селянами та польськими спільнотами в процесі парцеляції фільварків у міжнаціональний конфлікт між польським та українським населенням Галичини на фоні політичної та культурної дискримінації українців.

Як наслідок, економічні фактори відіграли важливу роль у створенні поляками й українцями національних ідеалів політичного, економічного та культурного розвитку. Для поляків їхня концепція передбачала збереження великої земельної власності, а також збільшення кількості заможних селянських господарств шляхом передачі земельних наділів польським колоністам. Згідно з українською концепцією планувалося здійснити парцеляцію великої польської земельної власності на користь українського селянства. Одночасне втілення обох програм у життя не могло відбутися, оскільки вони суперечили одна одній.

Ця суперечність концепцій посилювала польсько-українську ворожнечу, що в 1918 – 1919 рр. переросла у війну. Конфлікт “двох П’ємонтів” був,

насправді, зіткненням головних ідей польського й українського націоналізмів.

Фактично в протиборстві національних ідей формувалися чіткі цілі боротьби української та польської націй за свою національну незалежність. Проте міжнаціональне протистояння виявилось взаємоослаблючим і не додало переваг ні полякам, ні українцям у їхній боротьбі за свою державність. Лише пошук і вироблення компромісних рішень, польсько-українське примирення та діалог можуть у майбутньому виступати гарантом їхньої демократії та свободи.

- ¹. Rocznik statystyki Galicji. Wydany przez krajowe biuro statystyczne. Pod kierunkiem T. Rutowskiego. – Rok 1. – Lwów, 1887. – S. 17 – 18.
- ². Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych / Pod redakcją T. Pilata. – Lwów, 1912. – T. XXIV. – Zs. II. – S. 10 – 12.
- ³. Підраховано за: Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych / Pod redakcją T. Pilata. – Lwów, 1900. – T. XX. – S. 52 – 54; Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych / Pod redakcją T. Pilata. – Lwów, 1902. – T. XXIV. – Cz. III. – S. 40 – 42.
- ⁴. Ковальчак Г. І. Економічний розвиток західноукраїнських земель. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 27.
- ⁵. Szczepanowski S. Nędza Galicji w cyfrach. Program energicznego rozwoju gospodarstwa krajowego. – Lwów: Drukiem Pillera i spółki, 1888. – S. 57.
- ⁶. Франко І. Я. Злидні Галичини в цифрах // Зібрання творів у 50-ти тт. – К.: Наукова думка, 1985. – Т. 44. – Кн. 2. – С. 20.
- ⁷. Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych. Wydany przez krajowe biuro statystyczne / Pod kierunkiem T. Rutowskiego. – Lwów, 1882. – T. XVI. – Zs. II. – S. 45-46.
- ⁸. Польській дьдичъ, якихъ мало // Батьківщина. – 1880. – 1 марця. – № 5. – С. 35 – 36.
- ⁹. Семак В. Форнальський катехизм // Służba dworska. – 1905. – Sierpień. – № 3. – S. 5 – 6.
- ¹⁰. Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych / Pod redakcją T. Pilata. – Lwów, 1912. – T. XXIV. – Zs. II. – S. 14 – 17.
- ¹¹. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.). – Івано-Франківськ: Плай, 1993. – С. 98.
- ¹². Осечинський В. К. Колоніальне становище Галичини в складі Австро-Угорщини // Наукові записки Львівського університету. – Львів, 1966. – Т. 36. Серія історична. – С. 58.
- ¹³. Данилович С. О економічнѣмъ станѣ селянъ въ Галичинѣ // Діло. – 1886. – 11 (23) грудня. – С. 1.
- ¹⁴. Краєвий законъ о рыболовли // Діло. – 1887. – 20 падолиста (2 грудня). – Ч. 130. – С. 1 – 2.
- ¹⁵. Рішення сервітутних суперечок, (1884 – 1914 рр.) // ЦДІУАЛ. – Ф. 146: Галицьке намісництво в м. Львові, 1772 – 1920 рр. – Оп. 64. – Спр. 12105. – Арк. 36 – 78.
- ¹⁶. Справа про сервітутні суперечки за право користування лісами і пасовищами жителів с. Павлова Сяноцького повіту (1890 – 1905), Т. III // ЦДІУАЛ. – Ф. 146: Галицьке намісництво в м. Львові, 1772-1920 рр. – Оп. 64. – Спр. 356. – Арк. 3 – 8, 46.
- ¹⁷. Павликовський Ю. Земельна справа у Східній Галичині // Літературно-Науковий Вісник. – 1922. – Т. 76. – Кн. 2. – С. 158.
- ¹⁸. Переселюване мазурських хлопів на Русь // Батьківщина. – 1884. – 23 мая. – № 21. – С. 125-126.
- ¹⁹. Письмо вѣдѣ Щирця // Батьківщина. – 1880. – 1 лютого. – № 3. – С. 21.
- ²⁰. Шляхетний поступок польського шляхтича // Батьківщина. – 1887. – 10 червня. – № 23. – С. 134-135.
- ²¹. Нові стрички на руський народ // Гайдамаки. 1905. – 7 падолиста. – Ч. 156. – С. 3-4.
- ²². Павликовський Ю. Земельна справа у Східній Галичині // Літературно-Науковий Вісник. – 1922. – Т. 76. – Кн. 2. – С. 158.

23. Грушевський М. С. Із польсько-українських стосунків Галичини (кілька ілюстрацій до питання: автономія обласна чи національно-територіальна) // Грушевський М. Твори: У 50 т. – Львів: Світ, 2002. – Т. 1: Серія “Суспільно-політичні твори (1894 – 1907)”. – С. 517.
24. Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych / Pod redakcją T. Pilata. – Lwów, 1909. – Т. XXVII. – Zs. I. – S. 14 – 16.
25. Ostruszka E. Kilka słów w sprawie ruskiej // Gazeta Stryjska. – Stryj. - 1893. – 1 lipca. – № 3. – S. 1.
26. Повідомлення організацій та осіб про наступні збори, мітинги, конференції, донесення агентів поліції про робітничі демонстрації, вуличні хвилювання і т. д. (1905 р.) // Державний архів Львівської області. – Ф. 350. – Оп. 1. – Спр. 2852. – Арк. 1 – 45.
27. Звіти про діяльність “Вищого жіночого інституту імені Ленартовича” і товариства “Приватної жіночої семінарії” в Станіславі за 1899 – 1913 рр. // Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). – Ф. 7: Станіславське міське управління, 1841 – 1918 р. – Оп. 1 – Спр. 191. – Арк. 1-8; Переписка з товариством “Руських жінок” про надання фінансової допомоги (1900 – 1910 рр.) // ДАІФО. – Ф. 7: Станіславське міське управління, 1841 – 1918 рр. – Оп. 1 – Спр. 211. – Арк. 1 – 12.
28. Звіт товариства “Краєвий Союз Ревізіійний” у Львові з діяльності товариств і розвою союзних стоваришень за 1908 рік // Економіст. – 1909. – № 1. – С. 2.
29. Федотенко П. Український громадський рух у ХХ ст. – Подєбради, 1934. – С. 45.
30. Положення про порядок взаємодії та фінансових розрахунків торгівельних товариств, 1899 р. // ЦДІУАЛ. – Ф. 449: Крайовий споживчий кооперативний союз “Народна торгівля” у м. Львові (1899 – 1938 рр.). – Оп. 1. - Спр. 1. – Арк 1 - 3.
31. Ільченко І. Споживча кооперація в Галичині, на Україні і Буковині // Економіст. – 1909. – № 2. – С. 1.
32. Програма Русько-Української Радикальної Партії // Українська суспільно-політична думка у 20 сторіччі. – Т. 1. – Мюнхен, 1987. – С. 10 – 12.
33. Політичні вимоги “молодших радикалів” // Українська суспільно-політична думка у 20 сторіччі. – Мюнхен, 1987. – Т. 1. – С. 13 – 15.
34. Бачинський Ю. Україна irredenta // Українська суспільно-політична думка у 20 сторіччі. – Мюнхен, 1987. – Т. 1. – С. 26 – 33.
35. Франко І. Поза межами можливого // Українська суспільно-політична думка у 20 сторіччі. – Мюнхен, 1987. – Т. 1. – С. 80 – 86.
36. Цегельський Л. Страйкові права, або чи вільно страйкувати. – Львів, 1902. – С. 10.
37. Хлопські страйки в Гаях під Львовом // Діло. – 1902. – 4 (17) липня. Ч. 147. – С. 1.
38. Вчорашні погроми // Діло. – 1908. – 14 (1) цвітня. – Ч. 83. – С. 1.
39. Наше мѣщанство // Голосъ народа. – 1909. – 18 (31) грудня. – С. 2 – 3.
40. Кугутяк М. В. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.). – Івано-Франківськ, 1993. – С. 110.
41. Франко І. Я. Наше теперішнє положення // Зібрання творів: В 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1985, – Т. 46. – Кн. 1. – С. 308.

**Український національно-демократичний табір і Польська держава
початку 20-х років XX ст.**

Визначальну роль в українському політичному житті Східної Галичини в період становлення української державності й боротьби за її існування на початку 1920-х років відігравала Українська національно-демократична партія, яка на своєму Надзвичайному з'їзді, що відбувся в Станіславі 28–29 березня 1919 р., була перейменована в Українську народно-трудову партію (УНТП). Як найвпливовіша партія національно-демократичного табору, що стояла на ліберально-центристській платформі, вона відображала інтереси широких верств східногалицького населення, об'єднуючи у своїх рядах духовну та світську інтелігенцію, селянство, міщан і була найчисельнішою в уряді ЗУНР¹. З лідерів партії членами уряду ЗУНР були президент Є. Петрушевич, голова Державного Секретаріату К. Левицький, пізніше С. Голубович, державний секретар закордонних справ В. Панейко, суспільного здоров'я – І. Куровець, земельних справ – С. Баран. Західноукраїнську дипломатію представляли С. Витвицький, М. Кордуба, О. Луцький, Р. Перфецький, С. Томашівський².

Основні положення програми УНТП, прийнятої на згаданому з'їзді, відображали її державотворчий характер і засвідчували про намагання перетворитися у всеукраїнську. Головним політичним завданням партія ставила об'єднання всіх українських земель і створення незалежної соборної української демократичної держави. “Власна своя держава, як сума всіх реальних і ідеальних вартостей нації”, – відмічалось у програмі, – є для неї найвищою цінністю, “нічим незаступним здобутком, що для ніяких хвилевих і позірних користей вона його ані не ослабить, ані ним не пожертвує”³. Для реалізації тих цілей УНТП вважала доступними всі засоби, крім будь-яких компромісів у питаннях державності, “навіть перехідного, добровільного признання панування чужої нації на українській землі”, що свідчило про невизнання польської адміністрації в краї. Однак у “засадничих інтересах цілої нації” партія вважала необхідним співпрацювати з іншими національними партіями й політичними групами.

В економічних питаннях УНТП стала на позиції “вивласнення великої земельної власности” й наділення українського населення землею, усупільнення “галузей промислу, торгівлі і кредиту” та забезпечення робітників “належною участю в прибутках з праці”, розвитку українського кооперативного руху. Багато уваги партія приділяла питанням соціального захисту робітників і селян, гарантувала введення восьмигодинного робочого дня, охорону праці дітей і жінок. У культурно-освітній ділянці програма ставила вимогу української національної школи всіх рівнів, доступної для всіх мешканців краю, обов’язкового початкового навчання, рівноправності всіх віросповідань та їх внутрішньої самоуправи⁴.

Сформульовані конкретні вимоги політичної програми УНТП, які відображали інтереси широких верств українського народу, а також боротьба трудовиків за відновлення держави, як і їх праця в різного роду суспільно-політичних, культурно-освітніх і господарських організаціях, популяризація патріотичних гасел сприяли зростанню популярності партії серед народу.

Після Версальського договору УНТП дотримувалася своєї політичної платформи, визнаючи одночасно легальною владою в Східній Галичині еміграційний уряд Є. Петрушевича й підтримуючи його дипломатичні акції на міжнародній арені.

Підпорядковуючись закордонній групі та Є. Петрушевичу, вплив яких на політику партії в краю був значним, УНТП зайняла позицію абсолютної негачії польської адміністрації в Східній Галичині, кваліфікуючи її як окупаційну владу, а всілякі закони та розпорядження польських владних структур – за неправочинні. У резолюції головного органу партії – Народного Комітету (НК), прийнятій на засіданні 10 листопада 1920 р., відмічалось, що “єдиним представником українських земель колишньої Австрії є Українська Національна Рада”, лише вона має повноваження виступати від імені українського народу, а існуюча в Східній Галичині польська влада “має тільки окупаційний характер”⁵. Стверджувалося, що Польща “продовжує війну проти українського населення”: ліквідовує громадянські свободи, силою стримує культурний і економічний розвиток українського народу, військовою

колонізацією намагається штучно збільшити польське населення, здійснює дискримінацію українців в університетській справі.

УНТП однозначно висловилося проти статуту на самоуправління південно-східних воєводств, виступила проти перепису населення у вересні 1921 р., проти побору молоді до польської армії, а 26 серпня 1922 р. на засіданні Народного Комітету оголосила бойкот виборам до польського сейму й сенату, що були призначені на листопад 1922 р. 2 вересня тактику бойкоту схвалив з'їзд УНТП і засудив проект територіальної автономії Східної Галичини⁶. Головним політичним гаслом трудовиків стала “боротьба проти польської окупації”, а метою їх діяльності – мобілізація українського населення Східної Галичини до “маніфестації негативного ставлення українців до польської влади”, щоб, таким чином, у боротьбі за відновлення західноукраїнської держави отримати підтримку в західних держав. З цією метою Народний Комітет неодноразово звертався з меморандумами й “маніфестами” до країн Антанти, у яких протестував проти мандату Польщі на Східну Галичину та вимагав справедливого вирішення українського питання⁷.

Однак уже із середини 1920 р. в УНТП починають проявлятися тенденції, які вели до угодовства з польськими урядовими колами. Вони були викликані як невдачами та прорахунками західноукраїнської дипломатії на міжнародній арені, так і все відвертішим схилянням великих держав до остаточного вирішення східногалицького питання на користь Польщі. У міру того, як зволікалося вирішення цієї проблеми на міжнародній арені, угодові тенденції в УНДП наростали. У партії утворилася фракція, яка на відміну від основної платформи негачії польської адміністрації зайняла позицію, спрямовану на порозуміння з нею. Яскравим представником цього напрямку в УНДП стала група українських політиків, що об'єднувалися навколо провідних діячів партії С. Голубовича та К. Левицького, які перебували в еміграції, та В. Бачинського – в краю.

На початку травня 1920 р. із метою “польсько-українського зближення” С. Голубович зробив спробу нав'язати контакти з міністром закордонних справ Польщі С. Патком⁸. У розмові з польським послом у Відні М. Шаротою він

заявив про свою зацікавленість працювати для “примирення обох народів” і надавати свою підтримку Польщі на міжнародній арені. С. Голубович сформулював низку умов, яких мав би, відповідно, дотриматися польський уряд. Насамперед мав бути затверджений статут Східної Галичини, розроблений Паризькою мирною конференцією, або запропонований новий, на який погодилися б галицькі українці. Польська влада повинна оголосити амністію за “політичні злочини, припинити систему поліційних і судових репресій” проти українського населення. У вимогах С. Голубовича була також справа українського університету та відновлення 15 українських кафедр, закритих польською адміністрацією, поновне прийняття українців на державну службу, звільнення інтернованих українських офіцерів⁹. При цьому С. Голубович висловив припущення, що польський уряд своєю поступливістю в українському питанні зміг би не лише поліпшити політичну обстановку в Східній Галичині, але й значно зміцнити там полонофільський табір. Тобто в даній політичній обстановці С. Голубович був згідний до компромісу з Польщею на основі надання Східній Галичині національно-територіальної автономії. За даними польського посольства у Відні, С. Голубович і К. Левицький мали намір повернутися в Галичину й розпочати “угодову акцію”, яка “багато би значила в справі польсько-українського порозуміння” і разом з однодумцями з трудової партії створити у Львові українську газету угодовського напрямку або перейняти для тих цілей існуючу “Громадську думку”. М. Шарота зауважив, що сам факт повернення провідних діячів українського національного руху до Львова засвідчив би про їх угодові тенденції, що значною мірою прискорило б процес польсько-українського примирення¹⁰.

У визначенні характеру подальшої політики щодо польської влади виникають розбіжності й серед діячів УНТП у Східній Галичині. Під впливом втрати інтересу західних держав до східногалицького питання вони все частіше починають проявляти хитання і прагнення до угоди з польською владою.

15 травня 1920 р. питання польсько-українських стосунків обговорювалися на засіданні Народного Комітету УНТП, в якому, крім

заступника голови НК І. Ківелюка, взяли участь присутні у Львові його члени: В. Бачинський, С. Витвицький, А. Говикович, Р. Перфецький, В. Охримович, С. Федак, Ф. Федорців та ін. Після тривалої дискусії, в ході якої висловилися майже всі члени Народного Комітету, було прийнято рішення про перегляд існуючої політичної платформи УНТП, зокрема положення, що стосується тактики стосовно польської влади. Було вирішено: “До Польщі і польського суспільства зайняти більш помірковане становище, хоч би з чисто практичних цілей”. Був створений “комітет праці” в складі В. Бачинського, С. Витвицького, Р. Перфецького й А. Говиковича. Перед ним стояли завдання впроваджувати дану ухвалу в життя. Особлива увага зверталася на роль української преси. Комітет доручив С. Витвицькому впливати на пресу, “щоб та змінила щодо поляків свій дотеперішній напрямок”¹¹.

Слід відмітити, що польський уряд уміло виловлював угодові настрої в українському політичному середовищі, особливо в часі наступальних операцій радянських військ у липні-серпні 1920 р. Як повідомляло Міністерство військових справ 20 липня 1920 р., за посередництвом Окружного генерального командування у Львові та Генерального делегата Галичини відбулись у Варшаві переговори представників УНТП Р. Перфецького й С. Біляка з представниками польських урядових кіл під головуванням капітана Полякевича. Висунуті трудовиками умови виражали інтереси тієї групи в партії, а з нею і певної частини галицького населення, яка прагнула до нормалізації стосунків із польською владою шляхом отримання громадянських прав і свобод, що входили в рамки культурно-національної автономії. Ці вимоги передбачали звільнення всіх арештованих політичних в'язнів, заборону самовільних арештів українців, надання свободи слова й відміну цензури преси, право на створення незалежних суспільно-політичних товариств, надання свободи мітингам, припинення колонізації українських земель, відміну примусового переходу на латинський обряд, допуск української молоді та професорів до університету, відновлення всіх звільнених українських урядників і вчителів, заборону переведення їх у західні райони Польщі, право користуватися українською мовою в державних установах, школах¹².

У зв'язку з наступом більшовицької армії та небезпекою вторгнення її в Східну Галичину, проблема польсько-українського примирення стала для Польщі особливо актуальною. Польські військові та політичні чинники розробили “політичну програму”, здійснення якої поглибило б розкол у провідній українській партії та збільшило кількість угодово настроєних політиків. Пропонувалося, використовуючи “панічну боязнь русинського (українського. – *О.К.*) населення більшовиків”, та шляхом деякого пом'якшення політики щодо українців, забезпечити собі їх приязні стосунки. При цьому “корисним було б, – писалося в рапорті міністра військових справ до Президії Ради міністрів, – напружити зусилля і створити в краю пропольський осередок, який розпочав би переговори”¹³.

На початку серпня 1920 р. урядові кола, за посередництвом директора Львівської поліції Райлендера, здійснили спробу нав'язати контакти із заступником голови Народного Комітету В. Бачинським і членом партії, головою Української Національної Ради К. Студинським. Не зважаючи на внутрішні суперечки щодо доцільності переговорів із поляками, як писав пізніше К. Студинський, вони погодилися з пропозицією Райлендера про зустріч із представниками влади, у якій узяв участь і прем'єр-міністр В. Вітос¹⁴. Хоч переговори, що відбулися 3 серпня, так і не дали очікуваних результатів, схильність провідних діячів УПТП до компромісу з урядом засвідчує про розбіжність поглядів у партії і про формування в її середовищі угодово настроєної групи українських політиків. Але ця група була невеликою і не мала значного впливу на генеральну політику трудовиків.

Не користувалася підтримкою й угодовська група в УПТП на еміграції, яку очолював С. Голубович. М. Шарота з Відня повідомляв у Міністерство закордонних справ, що вона “не має достатнього впливу, щоб змогла стати серйозним чинником у польсько-українських переговорах”. Тим не менше, в пошуках компромісу з українцями дипломат пропонував основну ставку покласти власне на С. Голубовича та його партію і “нав'язати контакти хоч би з незначним відгалуженням українців (УНТП. – *О.К.*), прихильних до Польщі”¹⁵.

Була здійснена спроба підключити до угодовської акції і митрополита А. Шептицького. Польська влада уважно стежила за діяльністю глави Греко-католицької церкви та його стосунками з еміграційним урядом ЗУНР. В її руки потрапив лист А. Шептицького, переданий на початку травня 1920 р. Є. Петрушевичу. Зміст цього листа невідомий. Однак на основі аналізу поліцейських донесень і рапортів польського посольства у Відні є підстави вважати, що в листі підносилася думка митрополита, висловлена ним на засіданні Української Національної Ради у Львові 19 травня 1920 р. про доцільність у даній політичній обстановці піти на переговори з польською владою, оскільки, як відмічав митрополит, “Росія є більшою небезпекою для українців, ніж Польща”¹⁶.

Поляки зробили також спробу вплинути та “прихилити до польсько-української угоди” УНТП і Є. Петрушевича за посередництвом єврейських фінансово-промислових груп Галичини. У середині серпня 1920 р. до Відня виїхав їхній представник, єврейський журналіст зі Львова Я. Гельбвахс-Нестель. За повідомленням польського посла у Відні, його місія полягала в тому, щоб “згуртувати антибільшовицькі сили трьох національностей і довести їх до згоди на платформі неподільності Східної Галичини”. Він мав намір “переконати українців в недоцільності” продовження боротьби, “поскілки навіть при найкористнішому вирішенні східногалицького питання, Львів і Дрогобич відійдуть до Польщі”, а такий поділ економічно єдиного району буде не вигідним ні українцям, ні полякам, ні євреям. Крім того, Гельбвахс-Нестель повинен був вплинути на єврейську пресу, аби та формувала відповідну думку¹⁷.

Однак позиція більшості УНТП на чолі з Є. Петрушевичем у питанні польсько-українського компромісу була непохитною. Дотримуючись концепції створення незалежної української держави, президент відкидав усілякі пропозиції поляків про угоду на основі входження Східної Галичини в склад Польщі. 30 липня 1920 р. він передав священником Д. Лопатинським “інструкцію для краю”, згідно з якою трудовики були зобов’язані “зайняти вичікувальну позицію”, не йти ні на які переговори й чекати дальших вказівок

з еміграції. “Внаслідок таких директив, – писалось у листі міністра військових справ до Президії Ради міністрів, – національні демократи (тут мається на увазі національно-трудова партія. – *О.К.*) стали в опозицію..., не погодилися на переговори і якоїсь спільної з українцями організації не вдалось створити”¹⁸.

Велике значення у виробленні тактики УНТП в українсько-польських стосунках мав з’їзд партії, що проходив 3 червня 1921 р. у Львові. Серед 40 делегатів – учасників з’їзду – були визначні українські політичні діячі, колишні послы до австрійського парламенту й галицького сейму, члени Української Національної Ради, відповідальні представники повітових партійних організацій – В. Бачинський, І. Ківелюк, Т. Окуневський, Г. Тершаковець, Д. Лопатинський, С. Баран, В. Щурат, В. Целевич, Ю. Павликовський, А. Говиківич, М. Кордуба, Ю. Романчук, В. Охримович та ін.

Основним питанням, яке обговорювалося на з’їзді, була проблема польсько-українських взаємовідносин. З великою промовою про політичне становище українського населення в Східній Галичині та його стосунки з Польською державою виступив голова Народного Комітету В. Бачинський. Незважаючи на те, що в поглядах В. Бачинського вже на той час стали відкрито прослідковуватися угодовські настрої, доповідь на з’їзді, основні концепції якої були погоджені із закордонним центром УНТП, відзначалася гострою антипольською спрямованістю і була направлена на організацію дальшої боротьби проти польської адміністрації в краю. Характеризуючи всі етапи, через які проходила справа Східної Галичини на міжнародній арені від часу розпаду Австро-Угорщини, доповідач підкреслив, що питання про її державну приналежність ще не вирішено й прийняття такого рішення належить країнам Антанти. Він зазначив, що Східна Галичина ніколи не може бути включена до Польщі як інтегральна її частина. Завдяки діяльності українського представництва за кордоном на чолі з Є. Петрушевичем є підстави надіятися на позитивне рішення Антанти в справі Східної Галичини, яка перебуває під тимчасовою польською окупацією. Підписаний Ризький мирний договір між

Українською і Російською Радянськими республіками та Польщею, згідно з думкою В. Бачинського, не становить значної небезпеки для галичан, а перешкоджає лише в найближчий час створенню великої неподільної України. Єдиним виходом для галицьких українців у цій ситуації є боротьба за відновлення в Східній Галичині незалежної держави. Доповідач запевнив зібраних, що проект створення “галицької республіки”, який представив великим державам Є. Петрушевич, у найближчий час буде вирішено на користь українців¹⁹.

На підтримку “антипольського курсу політики уряду Є. Петрушевича” висловився і з’їзд УНТП, що відбувся в січні 1922 р. Резолюції з’їзду підтверджували повноваження президента ЗУНР представляти галицьке населення на міжнародній арені, виступати від його імені й підписувати умови щодо статусу краю.

Однак опозиція до політики абсолютної негачії Польської держави, яку проводив Є. Петрушевич в УНТП, зростала. За повідомленням міністра закордонних справ Польщі, В. Бачинський, прибічник польсько-українського порозуміння, мав намір провести відповідні резолюції на з’їзді партії в листопаді 1921 р. Але більшістю Народного Комітету ці пропозиції були відкинуті²⁰. НК схвалив “самостійницьку, антипольську політичну лінію ЗУНР”, зазначивши, що майбутнє Східної Галичини “мусить бути тісно пов’язане з долею Великої України”²¹.

Хитання в найбільш авторитетній і найвпливовішій східногалицькій партії в бік угоди з поляками викликало занепокоєння в еміграційному уряді ЗУНР. У листах та “інструкціях” для краю Є. Петрушевич намагався утримати угодово настроєних політиків від компромісів із польською владою. Він переконував лідерів УНТП і Міжпартійної ради в недоцільності переговорів з урядом, оскільки “зацікавленість східногалицькою проблемою в Європі зростає з кожним днем”, і що їм вдалося схилити до підтримки на міжнародній арені не лише Англію, Італію, Японію і Бельгію, але що й “Америка в кожному разі не піде проти нас”²².

У період підготовки до виборів до польського сейму й сенату, що були призначені на листопад 1922 р., стосунки між урядом ЗУНР і крайовою УНТП значно загострилися. Незгоди були викликані тим, що В. Бачинський висунув думку про участь у виборах, проти чого різко запротестував Є. Петрушевич²³. Він виступив проти участі у виборах, оскільки цей акт означав би автоматичне визнання польської влади. 12 липня 1922 р. до Відня приїхав В. Бачинський. Основною метою його візиту стала, як повідомляло польське Міністерство закордонних справ, потреба “особисто переконатися в доцільності продовження антипольської політики Народного Комітету” чи “вийти на угодовську політику”. Під час переговорів Є. Петрушевичу вдалося переконати В. Бачинського в необхідності бойкоту виборів українськими політичними партіями²⁴.

Щодо участі українського населення у виборах, в УНТП розгорнулася дискусія. На другу половину серпня Народний Комітет ще не виробив єдиної думки щодо цього й рішення не було прийнято, про що відмічав 23 серпня 1922 р. друкований орган партії газета “Тромадський вісник”²⁵. У зв’язку із цим, з ініціативи заступника голови Народного Комітету В. Охримовича 26 серпня у Львові був скликаний з’їзд УНТП. Присутні на з’їзді 203 делегати представляли всі регіони Східної Галичини (182 делегати з краю і 21 – зі Львова). Основними питаннями, які обговорювалися на з’їзді, були східногалицьке питання на міжнародній арені, вибори до польського сейму й сенату та статут воєводської автономії, запропонований урядом. Усі виступаючі одностайно заявляли, що українське селянство ставиться до виборів дуже негативно. “Хто пішов би на вибори, той знайшовся би поза рамками українського суспільства, – відмічалось в протоколах виступаючих. – Людність збойкотує вибори по всій лінії”²⁶. У резолюціях з’їзду відмічалось, що “в силу міжнародних трактатів Східна Галичина не належить до Польщі і на підставі міжнародного права і волі більшості галицького населення вона (Східна Галичина. – *О.К.*) є державною структурою”. Тому польський уряд не має права проводити вибори в Східній Галичині, а українське населення не визнає того акту й не візьме участі у виборах²⁷. Усі 203 делегати з’їзду одностайно підтримали цю резолюцію й

оголосили про утримання від участі у виборах. Було вирішено також у порозумінні з іншими політичними партіями вислати протест до країн Антанти. Одночасно УНТП засудила проект воєводської автономії. “Галицький народ незламно стоїть під прапором своєї власної державності”, – говорилося в резолюції з’їзду.

З’їзд висловив повну довіру урядові Є.Петрушевича “як єдиному правному представникові волі українського народу в Східній Галичині” й закликав народ підтримати його рішення.

Хвиля протестів проти виборів наростала. 10 вересня УНТП провела в українському театрі у Львові мітинг, який висловив свою солідарність із прийнятими рішеннями партії в питаннях автономії та участі у виборах²⁸. 8 жовтня подібний мітинг відбувся в Станіславі, резолюції якого засвідчили про повну підтримку центральних партійних організацій, зокрема, його постанови про утримання від участі у виборах до сейму й сенату”²⁹.

Від участі у виборах відмовилися й інші українські партії, об’єднані в Міжпартійну раду. На деякий час питання угоди з польським урядом в УНТП було відсунуте.

Однак із кінця 1922 р. угодовські прагнення в УНТП почали зростати, що вело до протистояння в самій партії, а також до загострення конфліктів з еміграційним урядом ЗУНР. Основною причиною угодовських настроїв трудовиків стали зовнішньополітичні обставини.

У квітні 1922 р. делегація Української Національної Ради передала на розгляд конференції, що проходила в Генуї, меморандум із проханням розглянути східногалицьку проблему та вирішити її позитивно для українців³⁰. Але польській дипломатії, за допомогою Франції та деяких інших держав, вдалося перешкодити обговоренню цього питання.

До загострення суперечностей в УНТП спричинилася також зміна східної політики Великобританії, Італії та Ватикану. У партії все частіше почали звучати голоси про пошуки шляхів, які привели б до компромісу з польським урядом. З кінця 1922 р. угодову лінію почала підтримувати більша частина трудовиків в екзилі, що привело до зміни в політиці ЗУНР. У грудні

Є. Петрушевич уповноважив Українську Національну Раду вести переговори з польським урядом³¹.

Після виборчої кампанії незадоволення політикою негачії Польської держави в УНТП посилювалося. Значна частина українських політиків вважала, що бойкот виборів був помилкою і привів до негативних наслідків. На їх думку, послами сейму могли б стати справжні патріоти, які захищали б українське населення. Шквал критики обрушився на В. Бачинського. Згідно з рапортом станіславського воєводи в МВС від 5 грудня 1922 р., українське населення “починає підозрювати В. Бачинського в тому, що всю противиборчу акцію він підтримував за польські гроші”, й що він “зрадив національну справу, допустивши до обрання таких українських послів, які стоять на становищі польської державності”³².

Під кінець 1922 р. в УНТП почали відкрито звучати голоси про необхідність угоди з польським урядом. Речником цих поглядів став голова Народного Комітету партії В. Бачинський. Він виклав їх у своїй політичній доповіді на з’їзді Українського педагогічного товариства 12 грудня 1922 р. На з’їзді були присутні члени НК, а також представники повітових організацій УНТП із Бродів, Дрогобича, Стрия, Коломиї, Золочева – всього близько 400 чол. Львівська поліція кваліфікувала його як з’їзд трудової партії³³.

Основною проблемою, яку порушив В. Бачинський у промові, було ставлення УНТП до Польської держави. На основі характеристики міжнародних подій та аналізу політичної обстановки в краї він уперше виразно висловився про необхідність зміни тактики партії в польському питанні, яка “уже завдала українській справі великої шкоди в політичному, економічному і культурному житті”³⁴. Він заявив, “що мусить наступити ревізія існуючої тактики негачії і стримання” й УНТП повинна перейти до політики порозуміння з польським урядом. Хоч ухвал не було прийнято, промова голови Народного Комітету свідчила про появу в головній українській партії нових політичних орієнтацій. Закінчився період одностайного несприйняття польського суспільства. В УНТП появляються групи, які в питанні польсько-українських відносин займали протилежні позиції.

Перша з них дотримувалася попередньої тактики партії невизнання Польської держави та заперечення всього польського. Очолили цю групу Л. Куницький і В. Будзиновський. Друга частина згуртувалася навколо відомого адвоката з Тернополя С. Барана. Вона стояла на платформі зближення з Польщею на основі міжнародних правових норм. Політики цього напрямку вважали, що провідником її може бути В. Охримович, а не В. Бачинський. Угодовських поглядів дотримувалася і третя група, яка формувалася навколо газети “Свобода”. Група ця вважала, що до польсько-українського порозуміння можна дійти “виключно за посередництвом” В. Бачинського. Її лідерами стали Я. Олесницький, М. Струтинський, Ф. Федорців³⁵ та ін. Але ці розбіжності мали переважно внутріпартійний характер. Загалом УНТП продовжувала виступати як монолітна організація, заперечуючи польську державність у Східній Галичині.

Переломний момент у політиці УНТП настав після рішення Ради Амбасадорів 14 березня 1923 р. Правове визнання Східною Галичиною Польщі значно похитнуло авторитет Є. Петрушевича в українському суспільстві. Одночасно були підірвані моральні й матеріальні сили УНТП. Під керівництвом В. Бачинського, А. Говиковича та В. Охримовича в партії зміцнилася опозиція. Виходячи із сучасних реалій, ця група заявила про недоцільність дотримання попередньої політичної програми партії, яка “не відображає інтересів українського народу”, й оголосила про свою автономістичну орієнтацію³⁶.

Зміна політичної тактики УНТП знайшла своє втілення на з’їзді партії 21 травня 1923 р. Крім резолюції, у якій був висловлений протест проти рішення Ради Амбасадорів і передачі Галичини Польщі, з’їзд прийняв так звану автономічну ухвалу – “Визнання польської державності і боротьба за допомогою легальних засобів за територіальну автономію”³⁷. Перед українськими політиками були поставлені два основні завдання – на майбутнє, і на поточний момент. Перспективна, головна мета в українському національно-визвольному русі передбачала боротьбу за об’єднання всіх українських земель і створення незалежної соборної держави. “Тимчасові” завдання визначали

політику УНТП у найближчий час – досягти угоди з Польською державою і отримати територіальну автономію³⁸.

Новим моментом у програмі УНТП стало прийняте з'їздом розширене поняття “західноукраїнські землі”. Східна Галичина, Волинь, Холмщина, Полісся, Підляшшя і Лемківщина об'єднувалися в одну територіальну одиницю, яка мала б дістати автономні права. Вимога територіальної автономії була свого роду контрпропозицією запропонованій Варшавою воєводській автономії. Розраховуючи на труднощі, які чекатимуть їх у боротьбі за права поневоленого народу, українські політики вірили в можливість досягнення в майбутньому, за допомогою Польщі, головної мети та здійснення прометеїстської ідеї, яку підтримували польські соціалісти й пілсудчики. Виразником цієї політики виступав заступник голови УНТП В. Сачинський, який був переконливим противником тактики Є. Петрушевича й дотримувався угодовської лінії³⁹. Такої ж платформи дотримувалися і В.Бачинський, і головний редактор газети “Діло” Ф. Федорців, і його заступник, фактичний керівник редакції В. Охримович.

Політика угоди з Польською державою знайшла своє обґрунтування і в працях ідеолога українського націоналізму Д. Донцова. У виданій у 1921 р. книзі “Підстави нашої політики” він висунув лозунг “З Польщею проти Росії”. Д. Донцов доказував, що оскільки Росія є більшою небезпекою для українців, ніж Польща, входження українських земель в її склад є позитивним фактором. “Логічним наслідком противної політики”, за його концепцією, було захоплення українських земель Росією⁴⁰. Тому, щоб запобігти цьому, він рекомендував усіляко підтримувати ті держави, які відділяли західноукраїнські землі від Росії і становили санітарний кордон між Західною Європою і більшовицькою Росією.

Але загалом українська суспільність Східної Галичини не розділяла подібних поглядів. Будь-які угодовські наміри, в тому числі пропозиції територіальної автономії, вона сприймала як зраду національних інтересів. Поразка Української Галицької Армії та нездійсненність мрій про незалежність

викликали в народі біль і несприйняття польського суспільства, що, у свою чергу, було водою на млин ендецької політики.

Переважає більшість польського населення Львова, вважаючи східні креси своєю прабабківщиною, і під впливом шовіністично настроєних політиків захищала місто від українців. Будь-які спроби відірвання цих земель від Польщі викликали в нього великий опір. Згідно з повідомленням С. Лося в МЗС 1 грудня 1921 р., проти надання територіальної автономії Східній Галичині протестували ректори львівських навчальних закладів, серед них і відомий поет Ян Каспрович. Про загальні протести польського населення в українському національному питанні відмічав у донесенні уряду й львівський воєвода Грабовський⁴¹.

Міжнаціональне напруження наростало. Намагання окремих політичних діячів знайти компромісні рішення, що поліпшили б польсько-українські стосунки, заходили в глухий кут. Такої ж долі зазнали й пропозиції УНТП.

У партії розпочалася гостра боротьба між “автономістами” та створеною під керівництвом Є. Евина групою “незалежників”, яка дотримувалася концепцій Є. Петрушевича й була проти будь-яких угод із польським урядом. Протилежність політичних поглядів призвела до розколу УНТП на два табори: правницю, яка стояла на платформі нової програми й очолювала партію, і лівицю – групу “незалежників”, що підпорядковувалася закордонному центру Є. Петрушевича й виступала проти автономії українських земель у складі Польщі⁴².

У боротьбі між обома напрямками в партії важливу роль зіграв той факт, що автономічна резолюція не знайшла підтримки ні в урядових колах, ні серед польського суспільства. Після визнання державами Антанти польських східних кордонів уряд генерала В. Сікорського не збирався надати українцям автономію. Українська суспільність, бачачи фіаско угодовської політики трудовиків, почала відходити від партії. Усе це зміцнювало позицію неприєднаного становища “незалежників” і сприяло розвитку націоналістичного підпілля.

8 грудня 1923 р. увесь склад президії Народного Комітету на чолі з В. Охримовичем (обраний головою НК у травні 1923 р.), заступником В. Бачинським і генеральним секретарем УНТП А. Говиковичем пішов у відставку⁴³. Газета “Діло” із цього приводу писала, що кампанія, яку понад два роки ведуть проти керівництва партії деякі еміграційні чинники та їх представники в краю, створила атмосферу суперечностей і недовіри, що призвела до розколу в суспільному житті й “унеможливило партійну працю”⁴⁴. Основною причиною виступу групи “незалежників” проти угодного керівництва УНТП, як стверджував пізніше В. Охримович, була “автономічна резолюція”.

У результаті переговорів і компромісів між членами УНТП був обраний новий склад президії партії, у який входили в основному представники “незалежників”, котрі дотримувалися політичних орієнтирів Є. Петрушевича та нейтральних членів партії, критично настроєних як до концепцій “автономістів”, так і до політики закордонного партійного центру⁴⁵. Головою УНТП став священик О. Стефанович, його заступником – Є. Евин. Новообраний Народний Комітет скликав 25 березня 1924 р. у Львові з’їзд представників усіх організацій УНТП, який мав виробити нову тактику партії та обрати її керівні органи. Однак польська влада заборонила проведення з’їзду. Тим не менше, незалежна група, всупереч статутів партії та при мовчазній згоді правиці, яка була внутрішньо ослабленою й розбитою, скасувала автономічну ухвалу від 21 травня 1923 р.⁴⁶ Нелегальний з’їзд УНТП, що проходив у Львові 20–21 квітня 1924 р., підтвердив це рішення. Партія знову стала в опозицію до Польської держави. Боротьба між автономістами та “незалежниками” закінчилася для перших невдачею, хоч ідея автономії й угоди жила в українських політиків аж до 1938 р. Один із діячів УНТП охарактеризував зміну політики партії “як прокламацію військового стану між УНТП і Польською державою”⁴⁷.

У прийнятих з’їздом нових програмних положеннях говорилося про необхідність консолідації всіх українських політичних угруповань у Польщі, про доцільність існування закордонного представництва. На з’їзді, під впливом

Є. Петрушевича, настала переорієнтація української політики із Заходу на Схід⁴⁸. Партія, висуваючи на перший план справу незалежності, була обізнана із змінами, що відбувалися в Радянській Україні – українізацією, перемінами в суспільно-політичному й економічному житті в УРСР, і трактувала їх як перехідну форму на шляху до повної незалежності, засуджуючи, одночасно, там устрій і федерацію з Росією.

В УНТП появляється група, котра виступає як проти поширення радянофільських настроїв петрушевичівців, так і проти угодовської політики з Польщею. Це були, в основному, діячі, котрі останніми роками повернулися з еміграції до краю і вступили в УНТП. Вони гуртувалися навколо двотижневика “Заграва”, який видавав Д. Донцов, і заснували 21 квітня 1924 р. Українську партію Національної Роботи (УПНР)⁴⁹. Хоч засновником партії та її головним ідеологом став відомий український націоналіст Д. Донцов, до керівництва партії належали такі помірковані діячі, як С. Підгірський, В. Кузьмович, О. Луцький. Членами партії були також відомі політики – Д. Левицький, Р. Сушко, І. Кедрин-Рудницький, М. Рудницька та ін. Багато її членів пізніше перейшли в Українське Національно-Демократичне Об’єднання. Головною метою УПНР мала бути боротьба за визволення українських земель від соціалізму і політичного панування іноземців. Для досягнення тих цілей програма партії ставила завдання організації і виховання нового покоління, звільненого від невільницької психології, угодовництва та сентименталізму, для яких гасло боротьби й ідеал сили “буде єдиним дороговказом, внутрішня дисципліна і моральне загартування єдиним наказом, народ – єдиним культом, безкомпромісність – єдиною тактикою”⁵⁰. За ближню мету УПНР поставила опанування всієї економіки, піднесення культурного рівня народу, захист інтересів робітників і селян, перетворення церкви у важливий чинник національного визволення. Відкидаючи можливість мирного розв’язання міжнародних конфліктів, партія у своїй діяльності повинна була опиратися на власні сили⁵¹.

Програма УПНР виражала інтереси вузького кола політичних діячів, які стояли на націоналістичній платформі Д. Донцова. У “Тезах української

національної політики” програма партії передбачала політичну, економічну й культурну організацію українського народу та “політичне виховання нації і її молодшого покоління на основах ідеології українського націоналізму і європейської демократії”⁵². Однак націоналізм цієї групи був ще “молодим” і значною мірою, як пише польський історик Р. Тожецький, засмічений аграризмом, який не став прапором політичної боротьби й був на перешкоді консолідації українського політичного руху⁵³. Програма “Заграви” зустрілася також з активним наступом польської контррозвідки, яка намагалася задусити цей рух у зародку. Тому українські політики вибрали шлях легальної боротьби та консолідації національно-політичного руху. Д. Донцов і його прибічники відійшли, а сам рух “Заграви” став основою повсталого в підпіллі націоналістичного руху.

Унаслідок консолідаційних процесів серед українських політичних напрямків 11 липня 1925 р. УНТП (групи “автономістів”, “незалежників” і а нейтральних членів партії) об’єдналася з УПНР і з українським сеймовим клубом – Українською парламентською репрезентацією (УПР) і проголосила створення однієї партії – Українського Національно-Демократичного Об’єднання (УНДО). У відозві до української громади УНДО заявило, що основною політичною лінією партії є здобуття самостійної, соборної української держави й що тепер “український національний табір виступає як одна цілість, стає в одній оборонній і боєвій лаві, в одній суспільній фаланзі”⁵⁴.

Створення УНДО, що стало для польських правлячих кіл певною несподіванкою, оскільки вони робили все, щоб не допустити об’єднання українських національно-демократичних сил, змінило політичну ситуацію не тільки в краї, але й у всій Польщі. Розпочався новий етап боротьби за здобуття соборної незалежної української держави.

1. Кугутяк М. Галичина: Сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.). – Івано-Франківськ, 1993. – С.150; Центральний державний історичний архів (далі – ЦДІА) України у Львові, ф.382, оп.1, спр.8, арк.15–18.

2. Генік М., Кугутяк М. Українська національно-демократична партія в суспільно-політичному житті ЗУНР // Міжнародна наукова конференція, присвячена 75-річчю Західно-Української Народної Республіки 1–3 листопада 1993 р. – Івано-Франківськ, 1993. – С.56.

3. ЦДІА України у м.Львові, ф.382, оп.1, спр.8, арк.1.

4. Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918–1929). – Київ–Івано-Франківськ, 2002. – С.142–143.
5. Archiwum Akt Nowych w Warszawie (далі – ААН), MSZ, Wydział Wschodni, sygn. 5349, s.57.
6. Partacz Cz. Ukraiński oboz narodowo-demokratyczny w Polsce w 1918–1925 rr. // Prace Instytutu nauk społecznych. Zeszyty naukowe. Wyzsza szkoła Inzynierska w Koszalinie. – 1983. – № 3. – S.12.
7. ААН, MSZ, Wydział Wschodni, sygn.5349, s.57.
8. ААН, Kolekcja odpisow dokumentow, sygn.57, s.424.
9. ААН, Kolekcja odpisow dokumentow, sygn.57, s.433–434.
10. Ibid.
11. Ibid., s. 112–114.
12. ААН, Kolekcja odpisow dokumentow, sygn.58, s.140–141.
13. Ibid., s.142.
14. ЦДІА України у Львові, ф.362, оп.1, спр.8, арк.7.
15. ААН, Kolekcja odpisow dokumentow, sygn.58, s.142.
16. ААН, Kolekcja odpisow dokumentow, sygn.58, s.142, 146, 428–429; MSZ, sygn.5339, s.59.
17. Ibid., Kolekcja odpisow dokumentow, sygn.58, s.146.
18. ААН, Kolekcja odpisow dokumentow, sygn.58, s.141.
19. Ibid., s.61. MSZ, Wydział Wschodni, sygn.5351, s.59.
20. ААН, Ambasada w Paryżu, sygn.159, s.16.
21. ЦДІА України у Львові, ф.581, оп.1, спр.107, арк.1.
22. Там само, арк.5.
23. ААН, Ambasada w Paryżu, sygn.159, s.16.
24. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО), ф.271, оп.1, спр.387, арк.119.
25. Громадський вісник. – 1922. – 23 серпня.
26. ААН, Ambasada w Paryżu, sygn.156, s.157.
27. Громадський Вісник. – 1922. – 31 серпня.
28. ДАЛО, ф.271, оп.1, спр.264, арк.48.
29. Українське життя. – 1922. – 8 жовтня.
30. Кугутяк М. Історія Української націонал-демократії. – С.164.
31. Сливка Ю.Ю. Боротьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення. – К., 1973. – С.162.
32. ДАІФО, ф.2, оп.1, спр.41, арк.234; ААН, Ambasada w Paryżu, sygn.298, s.15.
33. ДАЛО, ф.271, оп.1, спр.388, арк.43.
34. ААН, Ambasada w Paryżu, sygn.298, s.24.
35. Ibid., s.31.
36. Кугутяк М. Українська націонал-демократія. 1918–1929. – Документи і матеріали. – Київ–Івано-Франківськ, 2004. – Т.2. – С.272–283.
37. Діло. – 1923. – 24 травня.
38. Sprawy Narodowosciowe. – 1929. – №2. – S.369.
39. Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929. – Krakow, 1989. – S.33.
40. Донцов Д. Підстави нашої політики. – Відень, 1921. – С.96.
41. ААН, MSZ, Gabinet Ministra, sygn.208, s.74, 119.
42. Частина членів УНТП, котрі визнавали зверхність закордонного центру і Є.Петрушевича, були схильні в цей період до переговорів з радянською Україною. Звідси і назва – лівіця. Див.: Partacz Cz. Ukraiński oboz narodowo-demokratyczny w Polsce w 1918–1925. – S.14.
43. Діло. – 1923. – 12 грудня.
44. Там само.
45. Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929. – S.50.
46. ЦДІА України у Львові, ф.309, оп.1, спр.2606, арк.1.
47. Там само. Felinski M. Program polityczny UNDO // Sprawy Narodowosciowe. – 1927. – №3. – S.383.
48. Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929. – S.51.
49. Заграва. – 1924. – 9 червня.

50. AAN, MSW, sygn.1077, s.237.

51. Ibid.

52. Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГОУ), ф.6, оп.1, спр.168, арк.228.

53. Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929. – S.52–53.

54. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали // Сучасність. – 1983. – Т.2. – С.112.

Особливості церковно-релігійного життя в Польщі між Першою та Другою світовими війнами

Відроджена восени 1918 р. Польща складалася із земель, які до Першої світової війни належали Росії, Австро-Угорщині та Німеччині й тому відрізнялися за національним складом, духовно-конфесійними традиціями та ментальністю мешканців. На сході переважало литовське, білоруське й українське населення, а на заході й частково в Східній Галичині було багато німців. За переписом 1921 р., у державі проживало понад 27 млн. осіб, зокрема близько 65 % поляків, здебільшого римо-католиків, і 16 % українців, як правило, вірних Греко-католицької та Православної церков. Німці (4 % населення країни) переважно були лютеранами, а євреї (10 %) – іудеями¹.

Згідно з Конституцією Польської Республіки 1921 р. її громадянам гарантовано всі демократичні права й свободи, а національні меншини – українці, євреї, білоруси, німці, литовці мали отримати національно-культурні права. Щоправда, Римо-католицькому костелу визначено “провідне місце серед інших віровизнань, які мають рівні права”. Позатим англійський історик Норман Дейвіс уважав, що керівні верстви держави до й після 1926 р. дотримувалися антиклерикального тону. Християнсько-демократична партія тільки ненадовго здобула сумнівну владу, коли в 1923 р. увійшла до складу коаліційного уряду разом із Польською народною партією “П’яст” Вінцентія Вітоса. Її правий конкурент, націонал-демократія Романа Дмовського, з яким ця партія могла б укласти тактичний союз, ніколи не здобувала влади. Конкордат, підписаний урядом 10 лютого 1925 р. із Ватиканом, надав церкві в Польщі широку автономію. Офіційно визнані були Римо-католицький костел, Греко-католицька та Вірменська (у єднанні з Римом) церкви. Духівництво звільнялося від військової служби, від переслідувань у судах і навіть особистого прибуткового податку. Йому фактично надано контроль над вивченням релігії в державних школах, де введено посади катехитів. Церковна власність, що колись була конфіскована старими владами, а тепер належала польській державі, мала забезпечувати виплату зарплатні церковникам. І все ж конфлікт

держави й церкви з приводу шлюбного права так і не був розв'язаний, зберегли чинність регуляторні принципи, які існували до 1918 р. Розлучення існувало тільки на території колишньої пруської частини Польщі².

Активним був і громадський католицький рух. Організація “Католицька акція”, створена в Польщі 1930 р. під проводом графа А. Бнінського, мала філії в кожній парафії країни. Підпорядковані їй організації – Католицька чоловіча ліга, Католицька жіноча ліга й Католицька ліга молоді – налічували 750 тис. осіб – більше членів, ніж будь-яка політична партія. Пленарна конференція єпископату в 1936 р. у Ченстохові вперше за триста років і Міжнародний конгрес короля Христа в Познані в 1937 р. підтвердили новий наступ костелу на атеїзм, який сповідували представники лівих партій і частина молоді. Щораз тіснішому зв'язку між церквою і створеним після смерті Пілсудського Табором національної єдності, натхненому їхнім спільним страхом перед невдоволеними некатолицькими меншинами поклав кінець вибух Другої світової війни³.

Зрозуміло, що у відновленій Польщі Римо-католицький костел займав домінуюче становище. Його клір був не лише вільним від державно-політичного контролю, але користувався стабільною підтримкою влади. Саме тому католицькі громади швидко росли чисельно й структурно-територіально. Зокрема, якщо в 1925 Львівська римо-католицька дієцезія мала 373 парафії, то вже в 1937 р. – 408. Збільшилася також Перемишльська дієцезія – з 343 парафій у 1934 р. до 394 у 1937 р., аналогічно й Луцька дієцезія – зі 120 до 133 парафій⁴. Згідно з офіційними даними переписів Римо-католицький костел у 1921 р. мав в Україні 16 млн. вірних (63,9 % всього населення), а в 1931 р. – 20,7 млн. (64,8 %) ⁵.

Важливим центром римо-католицизму залишився Львів (1939 р. – 318 тис. населення), що був центром митрополії (включала Львівську архієпископію, Перемишльську й Луцьку дієцезії). Архідієцезією керував Юзеф Більчевський, а з 1923 р. – Болеслав Твардовський. У 30-ті роки в місті, де кожен другий був римо-католиком, діяло 32 костели, у яких, крім релігійних свят, проходили урочистості з нагоди свят Незалежності (11 листопада 1918 р.), річниць оборони Львова (22 листопада 1918 р.), січневого повстання 1863 р. Влада

виділила чимало ділянок для будівництва нових мурованих і дерев'яних костелів і каплиць (Матері Божої Остробрамської, Кармелітів Босих на Персенківці, Ісуса Христа в Козельниках, св. Вінцентія на Сигнівці на Знесенню). Більше костельне будівництво велося лише в столичній Варшаві⁶.

Упередженням, зокрема на початку 20-х рр., було ставлення влади до Греко-католицької церкви. Та це й не дивно: в період відродження Польської Республіки восени 1918 р. її ієрархи – митрополит Андрей, єпископи й декілька священиків увійшли до Української Національної Ради – парламенту щойно проголошеної Західно-Української Народної Республіки, а десятки священиків стали капеланами Галицької армії на фронтах українсько-польської війни 1918 – 1919 рр. Не вдалося зупинити кровопролиття й митрополиту Андрею Шептицькому та римо-католицькому арциєпископу Юзефу Більчевському, які в той час активно листувалися⁷. Відтак обидві влади – українська й польська нерідко інтернували священнослужителів і членів їхніх родин.

Не зважаючи на певні політичні утиски, в міжвоєнний період міцніла організаційно й національно-духовно Греко-католицька церква. Вона мала в Польщі три єпархії й Апостольську адміністрацію Лемківщини. Напередодні Другої світової війни кількість парафій у Львівській архієпархії зросла до 1267 (1918 р. – 1106), у Станіславівській єпархії – до 425 (1918 р. – 415).

Щоправда, в Перемишльській архієпархії парафій зменшилося до 577 (1918 р. – 687), бо ще 1934 р. Конгрегація східних церков у Римі відокремила від неї дев'ять деканатів (111 парафій, 127 тис. вірних, 203 храми й каплиці), з яких створила Апостольську адміністрацію Лемківщини. Згідно з офіційними польськими документами, це зроблено задля запобігання москвофільсько-православній пропаганді на Лемківщині. Центром адміністрації спершу визнано Риманів, потім Сянік⁸. Декілька греко-католицьких парафій функціонувало й в інших регіонах, наприклад св. Норберта в Кракові, яка об'єднувала кількасот місцевих українців, а також студентів вищих навчальних закладів із різних галицьких міст і сіл⁹. Нечисленні неоунійні парафії з'явилися в міжвоєнний період на Підляшші, Люблінщині, Волині та Поліссі. Однак влада ставилася до

них упереджено, недовіряла прибулим зі Східної Галичини священикам, а тому перешкоджала відкриттю єпископства неоуніатів¹⁰.

Діяльність митрополита Андрея Шептицького, греко-католицького духовенства сприяла поглибленню впливу церкви на громадсько-політичне й культурно-освітнє життя краю. Напружена суспільно-політична ситуація в країні вимагала від ГКЦ співпрацювати з національно-демократичним політикумом – Українським національно-демократичним об'єднанням, а також творити свої політичні структури – Українську християнську організацію (УХО, 1925–1929 рр.), Українську католицьку народну партію (1930 р., у 1932 – 1939 рр. – Українська народна обнова), Український католицький союз (1931), які виступали з ідеєю польсько-української угоди на засадах національно-територіальної автономії українських земель, виховання народу на релігійно-моральних основах¹¹. У 1930 р. ієрархи церкви засудили як саботажні акції Організації українських націоналістів, так і репресії влади проти українських діячів, зокрема й патріотично налаштованих священиків, а також нищення і закриття владою українських церков на Холмщині.

За участю митрополита й 60 тис. молодих галичан і підтримки Папи Пія XI 7 травня 1933 р. у Львові проголошено створення Католицької акції української молоді, яку підтримали парамілітарні товариства “Луг” і Пласт, Ліга українських студентів. Масова християнсько-патріотична молодіжна структура видавала журнал “Католицька Акція”, у якому публікувала статті виховного характеру, критикувала тоталітарні режими Гітлера й Сталіна. 24 липня керівництво церкви оприлюднило звернення “В справі подій на Великій Україні до всіх людей доброї волі”, у якому засудило голодомор в УРСР, підтримало створення Громадського комітету рятунку України.

За сприяння духовенства діяли марійські товариства, багато читалень “Просвіти” й “Рідної школи”, “Захист ім. митрополита Андрея графа Шептицького для сиріт у Львові”, Народна лічниця, Український фонд воєнних вдів і сиріт, Українська захоронка (8 захоронок, де виховувалося близько 500 юних галичан), Українське крайове товариство опіки над інвалідами, протиалкогольне й протинікотинове товариство “Відродження”. Церква була

співзасновником кооперативних і фінансово-кредитних структур. Особливо масовими були Першолистопадіві панахиди, зеленосвяточні походи на могили воїнів УСС–УГА на Янівський і Личаківський цвинтарі.

У греко-католицькій Богословській академії (відкрита 1929 р. на базі духовної семінарії; ректор Йосиф Сліпий) викладали відомі діячі НТШ: археолог Ярослав Пастернак, історики Іван Крип'якевич і Микола Чубатий. Створене в 1923 р. у Львові Українське богословське товариство впорядковувало джерела з церковної історії, видавало збірник “Богословія”. Археографічну діяльність мав координувати “Архів історії унії”, який у 1928 р. заснував Андрей Шептицький. Досвідчений митрополит прагнув, щоб ГКЦ не лише консолідувала політичне й національно-культурне життя краю, поглиблювала єдність у лоні Вселенської церкви, але й відновлювала східні обрядові традиції, сприяла єкуменічному зближенню українських церков¹².

Відомий польський історик Станіслав Стемпень вважає, що Греко-католицька церква в міжвоєнний період обрала власний шлях еклезіяльного розвитку. Зокрема, тенденції до надання греко-католицькому обрядові візантійського характеру не суперечили його окцидентальним духовним цінностям. Візантинізація розумілася як збагачення змісту релігійного життя. Окциденталізація та латинізація цієї церкви були природним шляхом пошуків власного місця в західній цивілізації і свідомим прагненням віднайти свою обрядову ідентичність, яка відрізняла б ГКЦ від Православної церкви. Святоюрська ієрархія вважала, що обрядова реформа може реалізовуватися виключно канонічним шляхом, а саме – постановами соборів і рішеннями владик. Натомість парохам рішуче заборонялося самовільно впроваджувати будь-які зміни в обряді. Єпископи підтримували легітимність обрядових змін, привнесених у церкву рішеннями Замойського (1720 р.) і Львівського (1891 р.) провінційних соборів, а також ухвалами єпархіальних соборів. Як відомо, Владика повчали духовенство, що прийняті в той час постанови можуть бути змінені лише правочинним способом, після детального аналізу та зіставлення їх із тогочасною релігійною практикою у Вселенській церкві¹³.

С. Стемпень вважає (на відміну від деяких українських істориків), що в міжвоєнний період не простежуються тенденції до подальшої латинізації греко-католицького обряду, а спроби впровадження обов'язкового celibату не можна трактувати як вияв цього процесу. Тогочасні “латинізатори” чи “західники” були не так прихильниками подальших запозичень від Римо-католицького костелу, як, радше, збереження вже існуючих практик або їхньої еволюційної заміни іншими, згідними з духом Східної церкви. Водночас слід погодитися з думкою польського історика, що латинізовані форми греко-католицького обряду були приречені на повільне “відмирання”, оскільки прихильники візантинізації покликувалися на глибшу традицію та історико-культурні цінності, що особливо яскраво виявлялося в церковному мистецтві – духовній музиці, іконописі львівських малярів, архітектурі галицьких церков. Апостольська столиця, наголошує С. Стемпень, підтримувала тенденції до відродження візантійського характеру Східних церков, намагаючись одночасно їх уніфікувати. Це не означає, однак, що всі запозичення від Західної церкви були відкинуті греко-католиками й деякі з них збереглися в нинішньому літургійно-обрядовому житті¹⁴.

Позицію митрополита Андрея Шептицького щодо обрядовості на Четвертій унійній конференції в Пінську 1933 р. представив о. Йосиф Сліпий, наголосивши, що греко-католики прагнуть виконувати роль містка, відкриваючи перед усією Католицькою церквою ті надбання, що своїм корінням сягали культурної скарбниці античної Греції та розвинулися у візантійській традиції першого тисячоліття¹⁵.

Загалом у міжвоєнний період існувало два підходи щодо збереження ідентичності греко-католицького обряду. Перший репрезентував А. Шептицький. Це була універсальна концепція, надлокальна й наднаціональна, хоча, що може видатися парадоксальним, власне вона опиралася на давню українську історико-культурну традицію. А. Шептицький відстоював її з огляду на глибоке переконання, що саме ГКЦ відіграє вагомую роль у наверненні російського православ'я до унії з Римом. Принаймні двічі, після революції в Росії та на початковому етапі Другої світової війни, він міг

утвердитися в думці, що ця справа є цілком реальною та близькою до здійснення. А. Шептицький намагався активно залучати Греко-католицьку церкву до неоунійної праці поза Галичиною. Деякі його оцінки феномену латинізації спричинені усвідомленням тієї місії, яку мала відіграти ГКЦ на Сході, а також закидами цій церкві з боку православних. Утім, дещо наївними видаються сподівання А. Шептицького на те, що достатньо очистити греко-католицький обряд від латинізмів, і він отримає визнання православної спільноти на Наддніпрянщині й у Росії¹⁶.

Натомість перемишльський і станіславівський єпископи Йосафат Коциловський і Григорій Хомишин ідентичність греко-католицького обряду вбачали в збереженні його місцевого українського характеру та розвитку в рамках обрядового *status quo*. Можливе запровадження певних змін, що зачіпали зовнішні обрядові форми (елементи літургійного одягу, стиль іконописання, побудову храмів, особливості церковного співу), повинно було, на думку обох ієрархів, відбуватися еволюційним шляхом і то за умови, що новації стануть зрозумілими для вірних, не будуть викликати конфліктів і не спричинять падіння побожності серед галицьких українців¹⁷.

Православна церква була другою в міжвоєнній Польщі за чисельністю прихожан після Римо-католицького костелу. Найбільшими були її впливи на Волині, Холмщині та Підляшші, де православ'я вважалося найважливішою ознакою українського національно-культурного життя, загалом українства й частини росіян. Особливо посилювалися суспільно-культурні впливи православ'я на початку 20-х років, коли в Польщі знайшли притулок державно-політичний провід УНР на чолі із С. Петлюрою та 40-тисячна Українська армія, а ще десятки тисяч біженців, полонених та інтернованих наддніпрянців, які з політичних мотивів змушені були покинути Батьківщину¹⁸. Більшість із них у 1921–1924 рр. перебувала майже у двох десятках спеціальних таборів – Олександрів Куявський, Каліш, Стшалків, Щипйорно, Вадовиці, Ланцут та ін. В їхньому середовищі діяли православні капелани, церковні братства та хори, видавалися і поширювалися серед місцевого населення церковні календарі, “Релігійно-науковий вісник” (1922–1923 рр., Каліш)¹⁹. Справжніми центрами

духовного життя стали козацькі церкви – св. Покрови (настоятель отець П. Білон, критор генерал-хорунжий М. Янчевський) і шпитальна св. Пантелеймона (настоятель отець Д. Залізняк) у Щипйорно, баракові церкви і каплички в інших місцевостях. Під особливою опікою капеланів і церковних братств знаходилися українські військові цвинтарі, де знайшли вічний спочинок тисячі українських емігрантів.

Промотором церковно-релігійного життя інтернованих козаків і старшин був отець Павло Пащевський, головний капелан Армії УНР. Це він за згодою міністра віровизнання Державного центру УНР професора Івана Огієнка й православного варшавського митрополита Георгія організував у Каліському таборі курси військових капеланів, керував Радою братств Кирила і Методія та св. Покрови. Після розпуску таборів він працював священиком парафії в Луцьку, опікувався бурсою дітей-емігрантів ім. С. Петлюри в Перемишлі, групами емігрантів у Здолбунові, Рівному, Кременці та інших містах Волині, а з 1942 р. служив у Кафедральній Православній церкві св. Марії і Магдалени у Варшаві. Помер він у 1944 р. і похований на генеральській частині православного цвинтаря Варшава–Воля²⁰.

Польська влада теж приділяла велику увагу Православній церкві, яку прагнула відокремити від московського церковного центру. Це ще раз засвідчив проведений за сприяння польської влади Почаївський церковний з'їзд 1921 р., який продемонстрував антимосковські наміри. Тоді ж Міністерство віросповідань запропонувало кременецькому єпископу Діонісію підготувати проект організації Вищого управління Православної церкви в Польщі. У 1923 р., після вбивства митрополита Юрія, провладного владику Діонісія переміщено до Варшави. Робився й тиск на окремі неблагонадійні православні громади, від яких реквізували землю. І, нарешті, не без впливу Варшави 13 листопада 1924 р. Вселенський патріарх Григорій VII затвердив незалежність в управлінні Православної церкви в Польщі. Так канонічно оформлено автокефалію цієї церкви²¹. До її складу увійшло п'ять епархій: Волинська, Поліська, Гродненська, Віленська й Варшавсько-Холмська. Зрозуміло, що

головною була українська Волинська єпархія, кількість парафіян якої (760) перевищувала всі парафії (651) інших чотирьох парафій²².

Новий статус церкви не зняв за давнених непорозумінь щодо її власності на місцях. Як відомо, в роки Першої світової війни Холмщина, Підляшшя, Волинь і Полісся зазнали великих демографічних і культурних втрат. З цих теренів улітку 1915 р. насильно депортовано в 37 російських губерній майже 300 тис. православних українців, вивезено церковне начиння, книги, дзвони, більшість з яких не повернуто. Зруйновані або ж зачинені церкви нова польська влада почала переробляти на костели. Лише на Холмщині й Підляшші з 389 довоєнних церков 150 “переведено” в римо-католицизм²³. У 30-ті роки ліквідовано Волинську духовну семінарію, натомість у Варшаві створено Православний митрополичий інтернат, який давав середню богословську освіту майбутнім студентам Православного відділу Варшавського університету, що, на думку дослідників, полонізувало майбутніх православних священиків²⁴.

Особливо ж катастрофічних утрат зазнала церква влітку 1938 р., коли представники польських шовіністичних сил при потуранні влади на Підляшші й Холмщині знищили 112 церков²⁵. Це викликало протестаційні дії не лише Священного синоду й митрополита Діонісія, але й українських послів у Сеймі. Урешті-решт після президентського декрету й урядового розпорядження в січні 1939 р. на розгляд Сейму винесено урядовий законопроект із питань державно-церковних взаємин, згідно з яким планувалося відшкодування Православній церкві за втрачені землі й будівлі. Однак Міністерство віровизнань домоглося від єпископів згоди на резигнацію²⁶.

Вірменська католицька (із XVII ст.) церква в міжвоєнний період об'єднувала 5–5,5 тис. галицьких вірмен, насамперед у Львові, Снятинському, Косівському, Коломийському, Городенківському, Станіславівському повітах. Найбільші парафії цієї церкви були в Львові (1200 осіб, 1927 р.) і Кутах (понад 500 осіб). Поза галицьким тереном діяли також вірменські парафії у Луцьку, де в 1926 р. відкрито відновлений храм, а також у Варшаві, де після революції 1917 р. замешкало понад сто емігрантських родин григоріанського визнання у Вірменії. Загалом у 30-ті роки церква мала в Польщі 8 парафіяльних церков і 19

каплиць²⁷. Особливо ж доглянутою була будівля Вірменської церкви XIV–XVI ст. на Вірменській вулиці у Львові. На жаль, ще три давні вірменські церкви в цьому місті знесено в 1784 р²⁸.

Львів до того ж був також центром Львівської архидієцезії Вірменської церкви (у єднанні з Римом), яка включала наприкінці 30-х рр. три деканати й вісім парафій²⁹. З ініціативи архієпископа (митрополита) Юзефа Теодоровича в 1925–1928 рр. продовжили розпочату перед Першою світовою війною реставрацію та реконструкцію вірменського кафедрального собору, до оздоблення якого залучено талановитого краківського маляра Я.-Г. Розена. Сам Ю. Теодорович був відомий не лише як релігійний, але й громадсько-політичний діяч польсько-патріотичного напрямку³⁰.

Значно меншим у порівнянні з Римо-католицьким костелом і Греко-католицькою церквою був суспільний вплив семи протестантських релігійних об'єднань, діяльність яких здебільшого координувалася закордонними, насамперед німецькими й австрійськими центрами. Протестантські церкви й релігійні союзи виникли в Польщі ще в XVI ст., під час Реформації, коли усталилися їхні релігійно-територіальні відмінності. За релігійною формою, характером і змістом діяльності ці конфесії поділялися на Аугсбурзьке (лютерани) та Гельвеційське (або Реформаторське, кальвіністи) віровизнання. Деякі релігійні об'єднання інтегрували згадані релігійні ідеології в єдине ціле³¹. Згідно з переписом 1921 р. протестанти становили більше мільйона (3,9 %) населення Польщі. Найбільше їх було в Тешинській Сілезії, Помор'ї, Великопольщі й Віленщині, тобто в районах компактного проживання німців³².

Протестантські об'єднання (або “євангелістські”, як полюбують писати польські автори) в міжвоєнній Польщі деякі дослідники цілком слушно систематизують за територіальним принципом і насамперед виділяють сім найвпливовіших конфесій. Зокрема, Євангелістсько-аугсбурзька церква діяла в центральних і східних воєводствах, у Тешинській Сілезії, а також у кількох відділеннях у західних воєводствах. Її головна садиба знаходилась у Варшаві. У центральних воєводствах діяла також Євангелістсько-реформаторська церква з осідком у столиці. Конфесія з такою ж назвою в східних воєводствах

підпорядковувалася керівництву у Вільно. У південних воєводствах діяла Церква євангелістсько-аугсбурзького й гелівецького віровизнання з центром у Станіславові, в західних – Євангелістсько-уніатська з управлінською установою в Познані. З Катовіце здійснювалося керівництво Євангелістсько-уніатською церквою в польській Верхній Сілезії. У Західній Польщі діяла Євангелістсько-лютеранська церква із центром у Рогожні Великопольській. Щоправда, лише в протестантських конфесіях, які діяли на колишній території Російської імперії, вирізняли окремо лютеран і кальвіністів. На колишніх австро-угорських і німецьких землях віруючі обох сповідань належали до однієї конфесії (виняток становила лише Євангелістсько-лютеранська церква). Церква Євангелістсько-аугсбурзького й гелівецького віровизнання прирівняна польським законодавством до конфесійної федерації, Євангелістсько-уніатська діяла як церковне об'єднання (унія)³³.

Однак чисельність протестантських структур на початку 20-х рр. не була високою. Зокрема, Євангелістська церква аугсбурзького й гелівецького віросповідання в Галичині (суперінтендантура в Станіславові) нараховувала близько 35 тис., громада менонітів з управлінням у Львові – 5 тис. осіб. Навіть Євангелістсько-уніатська церква, яка об'єднала німців на колишній території Німеччини налічувала лише 27 тис. осіб³⁴. Кількісний застій указаних громад можна пояснити не лише виїздом частини євангелістів до Німеччини, але й тиском із боку польської влади, яка нерідко закривала німецькі школи й молитовні будинки, ігнорувала німецьку мову в службовому діловодстві, нерідко забороняла публічні відправи. У свою чергу національно-культурний чинник впливав на релігійну політику офіційної Варшави, конфесійне життя, насамперед на прикордонних окраїнах держави. Варшава прагнула також нейтралізувати вплив закордонних центрів (Берлін, Відень) на їх польські структури. Чи не тому в 1921–1931 рр. кількість протестантів у країні зменшилася на 16 %³⁵. На захист протестантських громад нерідко ставали місцеві німецькі партії, зокрема Німецька партія праці. Лише наприкінці 1930-х рр. була врегульована законодавча база держави щодо протестантських об'єднань.

У середині 30-х рр. іудейська спільнота Польщі (близько 114 тис. осіб) була об'єднана у 800 віросповідних громад³⁶. Практично в кожному галицькому місті й містечку діяли синагоги. Єврейська інтелігенція міст була дуже полонізованою, а тому не такою ортодоксальною як у ХІХ ст.

Нечисленні громади мусульман і караїмів теж мали загальнопольські релігійні спілки, визнані владою. Вони проводили немало освітню й добродійну діяльність серед своїх вірних.

Загалом, політика офіційної Варшави, особливо після смерті Ю. Пілсудського, характеризувалася посиленням табору військових і клерикалів, що сприяло релігійно-культурній асиміляції національних меншин. Бельведер насамперед фаворизував провладний Римо-католицький костел.

¹ Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. – Львів, 2002, – С.458–459; Манусевич А. Очерки по истории Польши. – М., 1952. – С. 256–278; Дыбковская А., Жарын М., Жарын Я. История Польши с древнейших времен до наших дней. – Варшава, 1995. – С.216–228, 258–259.

² Девіс Н. Боже ігрище. Історія Польщі. – К., 2008. – С.759.

³ Там само; Дильонгова Г. Історія Польщі 1795–1990. – К., 2007. – С.134.

⁴ Rocznik Statystyczny Kościoła Katolickiego w Polsce. 1937. – Lublun, 1938. – S.5.

⁵ Kościół Katolicki w Polsce 1918–1990. Rocznik Statystyczny / Red. nauk. L.Adamczuk, W.Zdaniewicz. – Warszawa, 1991. – S.40–43.

⁶ Литвин М., Любашенко В., Пилипів І. Церковно-релігійне життя // Історія Львова: У 3-х т. – Львів, 2007. – Т. 3. – С.74–75; Kościoły i klasztory Lwowa z wieków XIX–XX / Red. nauk. J.Ostrowski. – Kraków, 2004. – S.15–16.

⁷ Пилипів І. Державотворча політика Греко-католицької церкви в період ЗУНР // Українське державотворення: уроки, проблеми, перспективи. – Львів, 2002. – Ч. 1, – С.90–94; Іванцев І., Пилипів І. Українська Греко-католицької церква і Західноукраїнська Народна Республіка // Розстріляна і відроджена Церква. Матеріали науково-теоретичної конференції до 55-ї річниці ліквідації УГКЦ радянським режимом. – Івано-Франківськ, 2001. – С. 3-16; Красівський О. Українсько-польські взаємини. 1917–1923. – К., 2008. – С.59, 394, 395, 401.

⁸ Kościół Katolicki w Polsce 1918–1990. Rocznik Statystyczny. – Warszawa, 1991. – S. 63; Лемківщина. У 2-х т.: Духовна культура / Відп. ред. С.Павлюк. – Львів, 2002. – С.181–183.

⁹ Детальніше див.: Литвин М. Українське культурно-освітнє життя в Кракові (кінець ХІХ – перша третина ХХ століття) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2008. – Вип. 16. – С.245–252.

¹⁰ Дильонгова Г. Історія Польщі 1795–1990. – С.134–135.

¹¹ Див.: Москалюк М. Український християнсько-суспільний курс Галичини в 20-х рр. ХХ ст. – К., 1998. – 56 с.

¹² Марчук В. Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. – Івано-Франківськ, 2004. – С.168–195, 299; Савчук Б. Просвітницька та соціально-економічна діяльність українських громадських товариств у Галичині (остання третина ХІХ ст. – кінець 30-х рр. ХХ ст.). – Івано-Франківськ, 1999. – С.45, 56, 63–64, 77, 79, 81.

¹³ Стемпень С. Між окциденталізацією і візантизацією: проблема обрядової ідентичності Греко-Католицької Церкви в Речі Посполитій міжвоєнного періоду // Ковчег. Науковий

збірник із церковної історії. – Ч. 4: Еклезіяльна і національна ідентичність греко-католиків Центрально-Східної Європи. – С.86–98.

^{14.} Там само. – С.98–99.

^{15.} Slipuj J. Wizantyzm jako forma kultury // Pamiętnik IV-ej Pińskiej Konferencji kapłańskiej w sprawie unii kościelnej (7, 8 i 9 września 1933). – Pińsk, 1934. – S.57–78.

^{16.} Стемпень С. Назв. праця. – С.98–99; Аввакумов Ю. Митрополит Андрей (Шептицький) і проблеми церковної єдності в Росії // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії. – Ч. 4. – С.101–114.

^{17.} Детальніше див.: Єгрешій О. Єпископ Григорій Хомишин: портрет релігійно-церковного і громадсько-політичного діяча. – Івано-Франківськ, 2006. – С.41–126.

^{18.} Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі (1920–1930). – Львів, 2000. – С.3–7.

^{19.} Там само. – С.55–134.

^{20.} Колянчук О. Увічнення нескорених. Українські військові меморіали 20–30-х рр. у Польщі. – Львів, 2003, – С.166–167; Szagała R., Kołańczuk A. Cmentarz prawosławny na Woli w Warszawie. Groby ukraińskie. – Warszawa, 2002. – S.71; Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939. – Toruń, 2005. – S.330–331, 456, 597.

^{21.} Мартирологія українських церков.-Т.1: Українсько-православна церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України / Упоряд. О.Зінкевич, О.Воронин. – Торонто, 1987. – С.610–612; Борщевич В. Політика Другої Речі Посполитої щодо Української православної церкви на Волині // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип.7. – Львів, 2000. – С.362–371.

^{22.} Галуха Л. Розвиток православ'я на Холмщині і Підляшші у 20–30-х роках ХХ століття // Українці Холмщини і Підляшшя. Історична доля, духовна і національна культура впродовж віків / Упоряд. М.Кучерепа, Н.Стещенко. – Луцьк, 2008. – С.290–291.

^{23.} Кравець М. Проблема Холмщини і Підляшшя напередодні й під час першої світової війни // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість, – К., 1993. – С.183–187; Галуха Л. Вказана праця. – С.292.

^{24.} Борщевич В. Вказана праця. – С.387.

^{25.} Стоколос Н. Трагедія православної церкви Польщі в 20–30-х роках ХХ ст. (на матеріалах фондової збірки Рівненського краєзнавчого музею) // Історія релігій в Україні. Тези повідомлень III круглого столу. – К.; Львів, 1993. – С.15.

^{26.} Галуха Л. Вказана праця. – С.297.

^{27.} Kościół Katolicki w Polsce 1918–1990. – S.75.

^{28.} Крип'якевич І. Історичні проходи по Львові. – Львів: Апіорі, 2007. – С.101–102.

^{29.} Rocznik Statystyczny Kościoła Katolickiego w Polsce. 1937. – Lublin, 1938. – S.5.

^{30.} Історія Львова. У 3-х томах. – Львів, 2007. – Т.3. – С.76.

^{31.} Вовк Я.О. Формування політики Польської держави стосовно протестантських конфесій (1918–1926 рр.) // Український історичний журнал. – 2006. – №6. – С.168–169.

^{32.} Statystyka Polski: Pierwszy Powszechny Spis Rzeczpospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921r.- T. XIVa: Mieszkania, Ludność, Stosunki Zawodowe. – Warszawa, 1926. – S.VII.

^{33.} Archiwum Akt Nowych w Warszawie (далі – AAN)/Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. T.343. – K.9; T.1246. – K.218–220. Вовк Я.О. Вказана праця. – С.169.

^{34.} Вовк Я. О. Вказана праця. – С.168; Olszewicz B. Obraz Polski dzisiejszej. Fakty, cyfry, tablice. – Warszawa, 1938. – S.131.

^{35.} Mały Rocznik Statystyczny 1937. – Warszawa, 1938. – S. 26; Rocznik Statystyczny Kościoła Katolickiego w Polsce. 1937. – Lublin, 1938. – S.16.

^{36.} Дильонгова Г. Історія Польщі 1795–1990. – С.138.

Формування політики нормалізації польсько-українських відносин у Галичині в 30-х рр. XX ст.

Велика група польських і українських діячів, що об'єдналися навколо часопису "Бюлетень польсько-український" (БПУ), відіграли важливу роль у досягненні на переломі 1934 – 1935 рр. порозуміння між міністром внутрішніх справ Польщі Маріаном Зиндрам-Косцялковським і головою Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) Василем Мудрим¹, відомого як нормалізація польсько-українських відносин у Галичині. До налагодження польсько-українського компромісу активно долучилися співробітники БПУ В. Бончковський, С. Лось, а з українського боку І. Кедрин-Рудницький². Майже в усіх статтях В. Бончковського в бюлетені пропагувалася ідея нормалізації³.

Роль професора Р. Смаль-Стоцького в нормалізаційному процесі в контексті його політичної біографії висвітлив польський історик А. Земба. Він проаналізував вплив родинних зв'язків на перебіг польсько-українського переговорного процесу. Рідна сестра професора – Ірена вийшла заміж за лідера українського кооперативного руху, посла до сейму 1928 – 1935 рр., сенатора 1935 – 1938 рр. і одного з провідних діячів УНДО Остапа Луцького. У 1935 р. на прохання свого швагра О. Луцького Р. Смаль-Стоцький став посередником між українськими політиками зі Східної Галичини й прем'єром Польщі М. Зиндрам-Косцялковським, що в результаті привело до виборчого компромісу 1935 р., названого згодом нормалізацією польсько-українських відносин⁴. Цей поодинокий факт у біографії Р. Смаль-Стоцького, на жаль, не знайшов підтвердження архівними матеріалами. Однак він логічно вписується в канву активної прометеївської діяльності професора Р. Смаль-Стоцького, яку він проводив у міжвоєнний період. Пропозиція проводу УНДО, передана за посередництвом О. Луцького збігалася з політичною лінією, яку проводили прометеїсти й тому була ними підтримана.

Про заангажованість позапартійного польського консерватора графа С. Лося в прометеївському русі згадував польський історик Ю. Левандовський⁵. Він назвав С. Лося головним пропагандистом українсько-польського

порозуміння. Улітку 1935 р. до нього від імені УНДО звернувся адвокат Зиновій Пеленський із проханням про посередництво в угоді, що переслідувала мету – поділ мандатів перед виборами в майбутній Сейм. Без сумніву, УНДО було парламентською партією і втрата сеймової трибуни стала б для неї важким випробуванням.

Діяльність С. Лося в контексті нормалізації польсько-українських відносин усебічно дослідив український історик Л. О. Зашкільняк⁶. На основі численних листів українських політиків до графа С. Лося⁷, які зберігаються в Державному архіві Любліна (Республіка Польща), він подав об'єктивну картину формування політики польсько-українського порозуміння.

Однак майже невідомою залишалася роль В. Бончковського в процесі нормалізації польсько-українських відносин. Метою цієї розвідки стало не лише з'ясування ролі окремих особистостей у досягненні компромісу між польським і українським народами, а й дослідження глибинних механізмів політики Польської держави, яка була прямо зацікавлена в стабілізації національних відносин у Галичині.

Однією з концепцій зовнішньої політики Польщі в міжвоєнний період став прометеїзм. Вважаючи українську проблему ключовою ланкою в реалізації своїх планів, теоретики й практики прометеїзму розглядали її у двох аспектах – зовнішньому та внутрішньому, тобто в міжнародній і національній політиці держави.

Перший із них передбачав перетворення Польщі в одну з наймогутніших європейських держав і був спрямований проти СРСР. У зовнішній політиці Польщі прометеїсти ключову роль відводили українському питанню. Це переконливо доводив активний діяч прометеївського руху В. Бончковський: "Грузія, Азербайджан, Північний Кавказ, Туркестан, Україна та інші, утворюючи так званий прометеївський фронт, представляють собою потужну силу, що може змінити політичне обличчя Східної Європи. Однак ключем до розв'язання проблеми і основним елементом цілого фронту, який може радикально трансформувати стан сил є Україна..."⁸. З цього приводу в меморіалі для Відділу II Генерального штабу Польщі зазначалося, що верховне

командування Війська Польського серйозно оцінювало лише потенціал України, а решта “...були декораціями і тактичними додатками для врегулювання українського питання”⁹.

Об’єднуючою метою для поляків та українців у руслі політики прометеїзму виступала оборона Польської держави в умовах загрози з боку Радянського Союзу й співпраця в побудові незалежної України над Дніпром. У зв’язку із цим вважалося, що лише прометеївський фронт народів міг змінити ситуацію в Східній Європі на користь Польщі, якій відводилася роль координатора національно-визвольних рухів народів СРСР. Українське питання розглядалося, насамперед, як засіб нейтралізації “...імперіалістичної політики Москви”¹⁰. Виважена національна політика Польщі, яка б опиралася на концепції прометеїзму, була покликана переконати українців у необхідності польсько-української співпраці.

Другий аспект – українське питання як внутрішня справа Польщі. Українське питання було головною проблемою в національній політиці Польщі протягом усього міжвоєнного періоду. Відомо, що за даними перепису 1931 р., за різними підрахунками, в Польщі налічувалося від 4,5 до 5,9 млн. українців, що становило приблизно 15 % усього населення держави¹¹. До того ж українці компактно заселяли південно-східні окраїни Польської республіки, що межували з Радянським Союзом. Українська проблема найбільш гостро проявилася в Східній Галичині. Українці Галичини вважали себе приниженими поразкою у війні з поляками 1918 –1919 рр. і на них покладали всю відповідальність за втрату національної держави – Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР). Наголошуючи на гостроті українського питання, особливо в Станіславівському, Тернопільському й Львівському воєводствах, речники Міністерства внутрішніх справ (МВС) Польщі вважали, що такий стан загрожує внутрішній безпеці держави¹².

Західну Україну пілсудчики, як і ендеки, вважали споконвічною польською землею. На відміну від національних демократів ідеологи прометеїзму визнавали, що тут проживає українське населення, але заперечували його право на самовизначення. На противагу ендецькій політиці

національної асиміляції пілсучики запропонували політику державної асиміляції українців, “...щоб при умові збереження власної національності в меншин формувалося свідоме почуття приналежності до польської державності”¹³. На думку польських політиків, поступки уряду повинні були так з’єднати західноукраїнські землі з Польщею, щоб навіть у разі створення „незалежної України над Дніпром це не викликало б зміни її східних кордонів”¹⁴. У перспективі йшлося про переорієнтацію вектора українського національно-визвольного руху з антипольського напрямку на антирадянський і забезпечення Польщі надійного тилу в майбутній війні із СРСР¹⁵.

Після завершення травневого перевороту 1926 р. у Польщі утвердився режим “санації”, ядро якого становили соратники Ю. Пілсудського. Він як ідейний лідер і фактичний диктатор Польщі зосередив свою увагу на керівництві армією і питаннях зовнішньої політики, залишивши широке поле діяльності у сфері національних відносин для своїх однодумців. Прийшовши до влади, пілсудчики прагнули „оздоровлення” політичного й економічного клімату в державі, що передбачало й поліпшення відносин у сфері національної політики. Першим прем’єр-міністром “санаційної” Польщі став К. Бартель – один із найближчих соратників Ю. Пілсудського. У той час прометеїзм одержав підтримку апарату влади, а в національних внутрішніх справах офіційне визнання отримала програма державної асиміляції. Конкретні напрями втілення політики державної асиміляції меншин були опрацьовані й оголошені міністром внутрішніх справ генералом К. Млодзяновським на засіданні Ради міністрів Польщі 18 серпня 1926 р.¹⁶. Було офіційно задекларовано політику державної асиміляції, яка ґрунтувалася на визнанні прав меншин на деякі економічні, культурні та релігійні свободи¹⁷.

Певна зміна в польсько-українських відносинах настала також унаслідок активної діяльності Т. Голувка, який мав спеціальне доручення від самого Ю. Пілсудського¹⁸. У 1927 р. він очолив Східний відділ у Міністерстві закордонних справ (МЗС) Польщі. Одержавши можливість впливу на формування політики держави, він виступав палким прихильником польсько-українського порозуміння. Як один із провідних діячів прометеївського руху

Т. Голувко розглядав українське питання в контексті зовнішньої політики держави.

Табір “санації”, визначивши стратегічну лінію на державну асиміляцію меншин, не зумів виробити шляхів і методів її реалізації¹⁹. У зв’язку із цим, реалізація політики прометеїзму вже на початку 30-х рр. XX ст. наштовхнулася на спротив окремих елементів з апарату влади. Ідейний вплив на цей процес, як стверджував С. Папроцький, мали програми національних демократів²⁰. Головний ідеолог цього табору Р. Дмовський вважав, що української нації не існує зовсім, а “...мова йде про десятки мільйонів населення, які поділяються на різні територіальні угруповання”²¹. Представник молодшої генерації ендеків Є. Гертих у своїй книзі зазначав, що українське населення в Польщі – це “...згруповане в русинських племенах відгалуження польського народу”, яке при збереженні певної культурної та мовної особливості необхідно “...повернути до польськості”²². Українців у Польщі молодий ендецький ідеолог зводив до рівня окремих етнічних (а не етнографічних груп) – гуцулів, лемків, бойків, поліщуків тощо, які нібито не мали нічого спільного з наддніпрянськими українцями й представляли собою готовий матеріал для національної асиміляції (полонізації).

Поступово в правлячому таборі відбувалася еволюція в бік ендецьких методів розв’язання української проблеми. В умовах певної стабілізації внутрішньополітичного життя в Радянському Союзі прометеївська ідея втрачала свій зміст. На зростання привабливості ендецької ідеології вплинув ряд факторів: по-перше, радикалізація настроїв у польському суспільстві внаслідок загострення світової економічної кризи 1929 – 1933 рр.; по-друге, сумніви в тому, що політика державної асиміляції приведе до врегулювання національних відносин у державі; по-третє, в умовах зовнішньої загрози з боку СРСР і Німеччини ендецька ідеологія була більш зрозумілою для поляків, на відміну від пілсудчиківських теорій, що були розраховані на далеку перспективу. “Генератором нового курсу в українській політиці, – на думку М. М. Швагуляка, – стала так звана “група ста”²³. Цей крайньонаціоналістичний осередок внутрішньоендецької опозиції ще перед

виборами 1928 р. перейшов до співпраці із “санацією”. Прихід частини ендеків до правлячого табору позначився загостренням українського питання.

Типовим прикладом відходу пілсудчиків від реалізації програми державної асиміляції стала сумнозвісна пацифікація українського населення Галичини, кульмінація якої тривала протягом 21 вересня – 16 жовтня 1930 р. Під приводом боротьби із саботажними виступами ОУН військо й поліція нищили культурно-просвітні заклади, відбувалося побиття мирного населення, віддано до суду 909 українців, у тому числі п’ять кандидатів у депутати до сейму республіки²⁴. Парадоксально, що наказ на проведення пацифікації віддав особисто Ю. Пілсудський, який на той час виконував обов’язки прем’єр-міністра Польщі. Мотивацію його дій польські історики пояснюють намаганням навести порядок у “неспокійній” Галичині²⁵. Вважаємо, що мотиватиційна складова пацифікаційної акції ще чекає свого неупередженого дослідника.

Застосування владою принципу колективної відповідальності нечувано загострило польсько-українські відносини в Галичині, полагодження яких стало одним із першочергових завдань другого уряду В. Славека (4 грудня 1930 – 26 травня 1931 рр.). Він як незмінний лідер „групи полковників” виступав палким прихильником реалізації політики прометеїзму на сході Європи²⁶.

Переламати негативне ставлення українців до Польської держави було вирішено за допомогою порозуміння з найвпливовішою західноукраїнською партією – Українським національно-демократичним об’єднанням (УНДО)²⁷. До того ж після пацифікації 1930 р. у ній також активізувалися прихильники пошуку порозуміння з владою²⁸. Декларуючи політику боротьби з українським комуністичним рухом, з одного боку, й націоналістичним рухом у Західній Україні, з іншого, прометеївські кола шляхом співпраці з УНДО намагалися здобути прихильність українців Галичини й змінити їх ставлення до Польської держави. Платформою для порозуміння мало бути визнання польського кордону вздовж р. Збруч взамін на “визволення України” від радянської влади. Тут напрошується аналогія з аргументацією польської сторони при заключенні

Варшавської угоди 1920 р., коли на умовах визнання УНР Ю. Пілсудський зажадав від С. Петлюри зречення прав на Галичину.

На провідних позиціях в УНДО перебували люди, які у 20-х рр. ХХ ст. мали безпосереднє відношення до УНР і співпраці з поляками. Можна припустити, що вони не втрачали надії щодо реалізації ідеї польсько-українського порозуміння. Серед них слід назвати колишніх військових і урядовців УНР, таких як Д. Левицький (колишній посол УНР у Копенгазі), сенатор О. Луцький (колишній офіцер уряду УНР при штабі польської армії), посол С. Баран (співавтор конституції УНР), С. Витвицький (заступник голови дипломатичної місії директорії УНР у Польщі), І. Кедрин-Рудницький (колишній військовий урядник Армії УНР), В. Мудрий (у 1919 р. був старостою одного з повітів УНР)²⁹. Як видно з наведеного списку одіозних представників УНДО й галицького політикуму, їх політичне минуле було тісно пов'язане з періодом визвольної боротьби УНР. Через те, що петлюрівська ідеологія не користувалася популярністю в Галичині, вони не афішували свою причетність до співпраці з поляками в 1920 р., яка реалізувалася у формі “союзу Пілсудський-Петлюра”. Про це офіційно не згадувалося, але спеціалісти Генерального штабу Польщі добре знали на кого з українських політиків можна покладатися, щоб торувати нелегкий шлях до порозуміння між двома народами в руслі концепції прометеїзму. “УНРівське” минуле переважної більшості провідників УНДО стало черговим аргументом для поляків на користь вибору партнера серед українських політичних партій.

На початку 1931 р. відбулося декілька таємних зустрічей польських урядовців із впливовими політиками з УНДО, зокрема з М. Галущинським, який виконував обов'язки голови Української парламентської репрезентації (УПР)³⁰. Розмови, які з польського боку проводили голова Безпартійного блоку співпраці з урядом (ББСУ) Т. Голувко й депутат сейму Я. Єнджеєвич, не принесли очікуваних результатів. Над свідомістю польського й українського народів тяжіли стереотипи, що сформувалися протягом багатьох років взаємного протистояння. Підтвердженням цьому служить інформація начальника Відділу національностей МВС Польщі Г. Сухенка-Сухецького³¹. У

ній, зокрема, зазначалося, що навіть при найбільш сприятливих умовах уряд не зможе реалізувати угоду з УНДО, бо “...це викличе негативний спротив з боку місцевого населення і адміністративних чинників, які все більше рахуються з ендецькими концепціями в національній політиці...”³². Ситуація ще більше загострилася після вбивства членами ОУН у Трускавці 29 серпня 1931 р. найактивнішого поборника угоди між УНДО та санаційним урядом Т. Голувка. Ця подія шокуюче вплинула на польське й українське суспільство, оскільки Т. Голувко був відомий як прихильник польсько-українського порозуміння. Наслідком виконаного замовного атентату стала активізація антиукраїнських елементів у правлячих колах держави.

Поляризація позицій правлячого табору щодо вирішення українського питання найшвидше проявилась у верхніх ешелонах збройних сил Польщі. Поряд із діяльністю Відділу II Генерального штабу збройних сил, що був пов’язаний із прометеївським рухом, командувачі військових округів започаткували програму “зміцнення польськості” на східних окраїнах. Вона передбачала утвердження польського національного елемента в суспільно-політичному житті й колонізацію національних меншин у державі.

Активізація діяльності війська у справах національної політики інтенсивно відбувалася в період урядування А. Пристора (27 травня 1931 – 9 травня 1933 рр.) і Я. Єнджеєвича (10 травня 1933 – 13 травня 1934 рр.). Саме в той час обов’язки міністра внутрішніх справ виконував Б. Перацький, який виступав за рівність у правах усіх громадян II Речі Посполитої. Але, будучи прихильником унітарного державного устрою, він уважав необхідним придушувати в зародку будь-які відцентрові тенденції³³. У період перебування при владі Б. Перацького відбулося значне пожвавлення в галузі національної політики. Важливою подією стало створення Національного комітету (НК) при Президії ради міністрів (ПРМ) Польщі. Його завдання полягало в тому, щоб визначити єдину тактику урядових структур у національній політиці та координувати зусилля державних органів, спрямованих на “утвердження польського елемента” на етнічно змішаній території і “державну асиміляцію меншин”³⁴. Однак навіть окремі обережні спроби владнати національні

відносини в державі завершилися вбивством Б. Перацького, здійсненим руками українських націоналістів. Обидва замаху – на Т. Голувку й на Б. Перацького – відбувалися в той період, коли вимальовувалася можливість польсько-української співпраці³⁵. Чинники, які планували ці акції, прагнули не допустити порозуміння між двома слов'янськими народами.

Між окремими гілками влади в правлячому таборі існували розбіжності в принципових засадах національної політики. У цей час українське питання вирішувалося на рівні органів воєводської адміністрації. Великий вплив на цю політику мала ендецька пропаганда, під впливом якої перебувало польське суспільство Галичини й вище військове керівництво, яке, прикриваючись гаслами зміцнення обороноздатності держави, проводило власну національну політику.

Реалізації прометеївських планів перешкоджали розбіжності між окремими гілками влади, як, наприклад, МЗС і МВС, а також місцевого воєводського та повітового керівництва. Начальник Експозитури №2³⁶ Відділу II Генерального штабу наполягав на координації діяльності різних міністерств і навіть окремих воєводств³⁷. Закликаючи до гармонізації відносин у національній сфері, керівники Е. №2 розпочали реалізацію прометеївської політичної лінії в розвитку українсько-польських взаємин.

З цією метою прометеївська група в Генеральному штабі на чолі з капітаном Е. Харашкевичем ініціювала створення часопису “Бюлетень польсько-український” (БПУ). У внутрішній політиці йому відводилася роль платформи майбутнього польсько-українського порозуміння. У зовнішній політиці передбачалося використання українських націоналістів у реалізації планів щодо розчленування СРСР на окремі самостійні держави. Щоб привабити до співпраці національно свідомих українців “Бюлетень” пропагував прометеївську концепцію польсько-української співпраці в побудові української держави над Дніпром. Крім пропаганди ідей прометеїзму, БПУ повинен був, у першу чергу, переконати польське суспільство в необхідності знайти спільну мову з українцями й тому друкувався польською мовою.

Ідея створення БПУ належала Т. Голувкові, але він не встиг її реалізувати³⁸. Його справу продовжив В. Бончковський, який став ініціатором, засновником і редактором часопису. Начальник Е. №2 капітан Е. Харашкевич призначив В. Бончковського головним редактором БПУ й підібрав постійних працівників редакції. Ними стали: Євген Маланюк, Павло Васиньчук, Богдан Лепкий, Фелікс Ібянський (псевдонім – Фелікс Загора), Іван Рудницький (псевдонім – Іван Кедрин), Мечислав Яцулевич³⁹. Ф. Ібянський допомагав Є. Маланюку в редагуванні кореспонденції до БПУ. П. Васиньчук, працюючи в редакції бюлетеня, отримував стипендію Українського наукового інституту в розмірі 150 польських злотих. М. Яцулевич був адміністратором видавництва. Ф. Ібянський виступав інформатором Е. №2 про взаємовідносини в редакції бюлетеня. К. Симонолевич (молодший) одержував стипендію від Східного інституту у Варшаві в розмірі 175 злотих і виконував функції зв'язкового з Інститутом досліджень національних питань (ІДНП).

Серед працівників редакції бюлетеня бачимо видатних українців, таких як Б. Лепкий, Є. Маланюк та І. Кедрин-Рудницький. Зокрема, Б. Лепкий – відомий письменник, учений, громадський діяч, український патріот – викладав українську мову та літературу в Ягеллонському університеті, починаючи з 1899 р.⁴⁰. Його авторитет в українському й польському суспільствах сприяв популяризації БПУ. Редактор знаної в Західній Україні газети “Діло” – І. Кедрин-Рудницький – став постійним дописувачем і таємним посередником редакції БПУ з УНДО у Львові⁴¹. Щомісячна зарплата І. Кедрин-Рудницького в бюлетені складала 150 злотих на місяць. Прибувши до Варшави в 1929 р., Є. Маланюк відразу налагодив стосунки з польськими митцями, зокрема, С. Стемповським⁴², з яким вони ще в 1920 р. разом працювали в Міністерстві рільничих реформ УНР⁴³. Це дало йому можливість одержати стипендію Українського наукового інституту, де він і потрапив у поле зору польських спецслужб. Є. Маланюк надалі активно співпрацював з Українським науковим інститутом у Варшаві. Його прізвище поряд із прізвищами видатних прометеїстів Л. Василевського й В. Бончковського зазначалося в проекті плану вступної статті першого номеру “Бюлетеня”⁴⁴. Поява на шпальтах маловідомого

видання прізвищ видатних українців сприяло налагодженню польсько-українського діалогу.

Поступово навколо редакції БПУ сформувалося гроно співробітників, які тісно співпрацювали з редактором В. Бончковським і друкували статті присвячені актуальним проблемам польсько-українських взаємин. Серед них: Л. Василевський, С. Лось, Б. Лепкий, М. Кордуба, Р. Смаль-Стоцький, В. Біднов, С. Папроцький, А. Бохенський, Є. Погоновський, С. Баран, С. Хруцький, П. Ковжун, С. Стемповський, а під псевдонімами дописували найвидатніші поети української генерації, зокрема, “націоналіст Євген Маланюк”⁴⁵. Друкували свої статті на шпальтах БПУ відомий польський письменник Ян Парандовський, греко-католицький Митрополит Андрей Шептицький і Владислав Пельц (з 1933 р. – співробітник Е. №2 Відділу II Генерального штабу, яку очолював капітан Едмунд Харашкевич⁴⁶. На той час у так званому “Українському рефераті” працювали Юзеф Скажинський, Євгеніуш Півницький і Люся Новосельська)⁴⁷.

Перед редакцією БПУ керівництвом Генерального штабу були поставлені конкретні завдання: 1) друкувати статті антирадянського змісту і викривати антинародну політику комуністичного керівництва в Україні; 2) поширювати агітацію серед українських емігрантів про спільну мету польського уряду й екзильного уряду УНР щодо Радянської України; 3) об’єднувати навколо БПУ українців і поляків, які поділяють ідеї прометеїзму, ідеї великої Польщі⁴⁸.

У вересні 1932 р. вийшов перший номер часопису “*Biuletyn Polsko-Ukraiński*”. До 17 червня 1933 р. він друкувався як місячник, а пізніше як ілюстрований тижневик. Фактичним видавцем БПУ була Е. №2 Відділу II Генерального штабу. Згідно з розпорядженням її начальника – капітана Е. Харашкевича субсидіювання видавництва мало відбуватися в прихованій формі. Джерела фінансування БПУ формувалися з урядових субвенцій і дотацій насамперед від Е. №2, які складали від 400 до 910 злотих на місяць, а також МЗС і МВС – від 100 до 300 злотих на місяць⁴⁹. З 1 січня 1933 р. місячна субсидія складала 410 злотих польських, у 1935 р. – 500, у 1936 р. – 620, із них 200 злотих надходило з фондів МЗС Польщі⁵⁰. Серед загалу поширювалася

версія, що БПУ є незалежним від урядових чинників виданням. Такий крок був вимушеним з огляду на умови польсько-радянського договору про ненапад, підписаного в листопаді 1932 р.⁵¹. Прометеївська діяльність, керівництво якою перейшло безпосередньо до Е. №2, проводилася й надалі, але була вже більш законспірованою.

Стратегію БПУ визначали тогочасний начальник Східного відділу МЗС Т. Шетцель і відомий знавець національних відносин Л. Василевський. Вплив на видавництво здійснювали також Відділ національностей (ВН) МВС та Інститут досліджень національних питань (ІДНП), який із 1927 р. видавав журнал “Sprawy Narodowościowe”. Найважливіші статті в БПУ, що торкалися питань внутрішньої політики, погоджувалися спеціалістами ВН МВС, зокрема, особисто з начальником Г. Сухенек-Сухецьким⁵². Цензурою матеріалів БПУ займалися капітан Е. Харашкевич або начальник Східного відділу МЗС Т. Шетцель, який особисто вносив корективи в окремі номери бюлетеня. Зокрема, у документах згадується випадок, коли Т. Шетцель особисто заборонив друкувати статтю В. Бончковського, що стосувалася критики польсько-радянського пакту про ненапад⁵³.

Редакція БПУ співпрацювала з Міністерством релігійних визнань і освіти (начальник А. Кавалковський), Міністерством військових справ (генерал Т. Каспжицький). Тираж бюлетеня в різні періоди сягав від 2000 до 3000 тисяч екземплярів. У першому номері часопису В. Бончковський констатував, що “...на маргінесі творення польської рації стану в українському питанні став викристалізовуватися напрямок зближення польського і українського народів”⁵⁴.

Нерідко в роботі бюлетеня з різних причин траплялися курйозні випадки й серйозні ідеологічні прорахунки. Про це повідомляли начальника Відділу II читачі – польські патріоти, які гаряче вболівали за свою державу. З листа одного анонімного автора довідуємося про його обізнаність українською проблематикою. Він обурювався, що матеріали в “Бюлетені” підібрані так, “...нібито всі нещастя українців сталися з вини Польщі”⁵⁵. Читаємо далі: “... якийсь Станіслав Лось... ...робить з короля Яна Собеського мало не українця”⁵⁶.

Наприклад наводилися цитати із статті І. Кедрина, який “громить” поляків.

Варто зауважити, що цей випадок був непоодиноким. Польське суспільство південно-східних окраїн держави негативно реагувало на прояви українофільських тенденцій, які пропагувалися на сторінках бюлетеня. Для пересічної людини були незрозумілими мотиви, якими керувалася редакція БПУ. Так звані “кресові” поляки сприймали політику польсько-українського порозуміння, однозначно, як проукраїнську. Це вже згодом В. Бончковський намагався пояснити, що політика прометеїзму проводилася, насамперед, в інтересах Польщі й, що діячі прометеївського руху не українофіли, а здорові прагматики⁵⁷. Але його аргументи губилися в лементі ендецької критики, гасла якої прості й зрозумілі, як, наприклад, “Польща – для поляків”, ефективніше торували шлях до “душі” польського народу.

Пропагуючи прометеївську концепцію польсько-українського порозуміння, редакція БПУ і її покровителі – Відділ II Генерального штабу були змушені рахуватися з офіційною національною політикою. Створення бюлетеня лише на рік попередило початок так званого „гуцульського експерименту”⁵⁸. У статті в бюлетені під назвою “Свято Гуцульщини” справедливо зазначалося, що гуцули не становлять аморфний матеріал для національної асиміляції, бо вони свідомо брали активну участь у війні з поляками 1918 –1919 рр.⁵⁹. Тобто гуцули – це українці, які зі зброєю в руках відстоювали своє право жити у власній незалежній державі – ЗУНР. Зазначимо, що позиція авторів статті збігалася з політичними поглядами Т. Шетцеля, але, не зважаючи на це, її публікація вважалася політичним прорахунком⁶⁰, бо це могло зашкодити офіційній політиці держави. Цей факт підкреслює застосування подвійних стандартів у політиці пілсудчиків щодо українського питання.

Новоутворений бюлетень готував ідеологічне підґрунтя, яке могло би консолідувати поміркованих лідерів обох народів у руслі концепції прометеїзму. 8 червня 1933 р. на своє перше засідання зібралося ”Польсько-українське товариство”, утворене з ініціативи незмінного редактора БПУ – В. Бончковського. Метою товариства було залучення до співпраці

високопоставлених осіб обох національностей, на яких би зміг опертися у своїй діяльності ”Бюлетень польсько-український”⁶¹. На перше засідання, яке відбулося в Східному інституті у Варшаві, зібралися засновники товариства: Л. Василевський, С. Седлецький, О. Гурка, В. Жимовський, вдова Я. Голувко, М. Підвисоцька, М. Прондзинська, Г. Бончковська, М. Свеховська, Б. Завадовський, В. Бончковський, Ф. Ібянський, М. Яцулевич, К. Симонолевич (старший)⁶². Метою цього зібрання стало обговорення програмових засад польсько-українського зближення і створення на цій базі організаційної структури. Головою товариства було обрано С. Стемповського⁶³.

Активними членами ”Польсько-українського товариства” стали: поляки – Л. Василевський, С. Седлецький, С. Лось, К. Симонолевич (старший), К. Симонолевич (молодший), С. Папроцький; українці – Р. Смаль-Стоцький, Є. Маланюк, П. Васиньчук, І. Кедрин⁶⁴. Начальник Східного відділу МЗС майор Т. Шетцель відзначав роботу в товаристві двох найвпливовіших співпрацівників В. Бончковського – українців Є. Маланюка та П. Васиньчука. Однак найціннішими для спільної справи вважав І. Кедрина-Рудницького й Б. Лепкого. ”Польсько-українське товариство”, утворене на засадах прометеїзму, об’єднало у своїх лавах прихильників різних політичних течій. Лідери товариства, володіючи авторитетом у польському й українському суспільствах, формували громадську думку в руслі порозуміння між польським і українським народами. Висхідним пунктом в агітації було переконання, що поляки й українці – два слов’янські народи, що є автохтонами на землях Галичини й Волині, тому вони приречені на мирне співжиття на цих територіях⁶⁵.

Діяльність ”Польсько-українського товариства” й БПУ представляла собою ширму, якою прикривалися польські спецслужби, зокрема Е. №2 Відділу II Генерального штабу, що здійснювала керівництво міжнародним прометеївським рухом. Її начальник – капітан Е. Харашкевич особисто здійснював керівництво таємними засіданнями товариства. З документів Центрального військового архіву у Варшаві довідуємося про перебіг подій і порядок денний засідань товариства. Зокрема, 12 жовня 1933 р. на квартирі

капітана Е. Харашкевича відбулося зібрання в справі "Бюлетеня польсько-українського", на якому були присутні М. Свіховський, Е. Харашкевич, капітан Айкешлейн, капітан Глінський, В. Вольський, І. Пашковський, С. Папроцький, В. Бончковський, С. Ламевський. Були запрошені, але з невідомих причин не прийшли: Г. Сухенек-Сушецький, Ю. Скажунський, А. Кавалковський⁶⁶.

Відкриваючи засідання, капітан Е. Харашкевич підкреслив різницю між політикою польського державного й недержавного народу, яким вважалися українці. Державний народ, на його переконання, веде тверду політику: помірковану, реальну й відповідальну. У недержавних народів переважає матеріальний максималізм. Тому він зробив висновок, що не потрібно упереджено й вимогливо ставитися щодо максималістів-недержавників⁶⁷. Від імені директора ІДНП на зібранні виступав С. Ламевський: "Видаючи бюлетень кожного місяця, ми не повинні сприяти консолідації і зміцненню українського фронту"⁶⁸. Тобто розвиток українського національно-визвольного мав носити обмежений і керований характер. Тут, на наш погляд, простежується вплив помилкового переконання діячів прометеївського руху про нездатність українців самостійно будувати власну національну державу. Слід було проаналізувати політику ендецького керівництва, яке дотримувалося подібних висновків щодо незрілості української нації. Упереджене ставлення польських політиків штовхало українців на шлях національного радикалізму й неприйняття ідеї об'єднання національно-визвольних рухів під зверхністю Польщі.

На зібранні 14 жовтня 1934 р., яке також відбулося на квартирі капітана Е. Харашкевича, дискутувалася програма врегулювання національних відносин у південно-східних воєводствах держави на найближче півріччя. Тут були присутні: С. Блонський, Е. Харашкевич, В. Гуттри, Ф. Ібянський, А. Кавалковський, С. Ламевський, Ч. Міськевич, С. Папроцький, В. Пельц, Ю. Скажинський, К. Симонолевич, В. Бончковський⁶⁹.

Для цієї зустрічі редактор В. Бончковський представив спеціально підготовлений реферат під назвою "Українська проблема"⁷⁰, у якому, він зокрема, зазначив, що не підтримує політику влади щодо створення

мононаціональної держави, оскільки утвердження польського стану посідання в Галичині призведе до активізації українського національно-визвольного руху. Вихід із ситуації, на його переконання, треба було шукати в компромісі між двома народами. В. Бончковський переконував присутніх, що держава повинна змінити політику щодо українців, щоб створити їм умови для культурного й економічного розвитку. Однак, разом з тим, треба виховувати українське суспільство як громадян Польщі й спрямовувати український націоналізм в антирадянському напрямку. Завершуючи свій виступ закликом до боротьби з проявами польського націоналізму, В. Бончковський ще раз наголосив, що в інтересах створення Великої Польщі необхідно прагнути до співпраці з українцями⁷¹. Емоційний виступ редактора БПУ був підтриманий іншими виступаючими, зокрема А. Кавалковським, Ч. Міськевичем і С. Папроцьким.

“Польсько-українське товариство”, не зважаючи на періодичні зібрання, існувало лише формально й у політичному житті Польщі було майже непомітним. Натомість окремі його діячі провадили активну роботу на ниві польсько-українського порозуміння. Особливо це стосується редактора й співпрацівників БПУ. Починаючи з 1933 р., їх статті регулярно друкувалися на шпальтах бюлетеня.

Л. О. Зашкільняк справедливо відзначає вагомий внесок графа С. Лося в досягнення нормалізаційної угоди⁷². Погоджуючись із думкою відомого вченого, можна лише додати, що політична лінія графа С. Лося не лише збігалася з прометеївською, а була нею по суті. По-перше, брошура С. Лося “Про конструктивну політику в Червоній Русі” була проголошена однією із “внутрішніх” складових прометеївської програми⁷³. По-друге, документи свідчать про те, що граф С. Лось від самого заснування був активним членом прометеївського “Польсько-українського товариства”⁷⁴. На сторінках БПУ та інших видань він пропагував ідеї польсько-українського порозуміння. По-третє, за словами професора Р. Смаль-Стоцького, граф С. Лось сприяв вирішенню питання організації польсько-української комісії при Українському науковому інституті в Польщі, яка повинна була зосередити свою діяльність на

дослідженні історичних зв'язків обох народів. Отже, не зважаючи на приналежність С. Лося до польського консервативного руху, його діяльність щодо нормалізації польсько-українських відносин у Галичині можна вважати прометеївською.

Документи свідчать, що В. Бончковський брав активну участь у налагодженні політичних контактів між лідерами УНДО й урядом Польщі, починаючи з 1933 р. За підтримки вдови Т. Голувка він разом із начальником Е. №2 капітаном Е. Харашкевичем 9 березня 1935 р. був на прийомі міністра внутрішніх справ Польщі М. Зиндрам-Косцялковського⁷⁵.

Усній розмові в МВС, перебіг якої нам, на жаль, не відомий, передувала кропітка підготовча робота. Документи наочно ілюструють, яких аргументів добирали В. Бончковський і Е. Харашкевич, щоб переконати міністра М. Зиндрам-Косцялковського в необхідності зміни політичного курсу Польщі в українському питанні. Передаючи слова одного урядника з так званих “східних кресів”, вони доводили хибну поінформованість міністра в національному питанні: “У нас всі брешуть. Пастерунковий бреше коменданту пастерунку державної поліції. Той дає фальшиві донесення до повітового коменданта державної поліції. Так інформація доходить до воєводи, який збирає всю брехню до купи і дає неточну інформацію для прийняття рішень в центральному апараті влади⁷⁶”. Необ’єктивна характеристика ситуації, подана місцевими органами державної влади, на переконання В. Бончковського, призводила до активізації польського населення “кресів” в антиукраїнському напрямку, а в кінцевому підсумку до загострення польсько-українських відносин, що негативно відображалось на безпеці держави. В. Бончковський переконливо доводив, що непотрібно піддаватися ендецькій пропаганді й панікувати, бо в порівнянні з даними державного перепису населення 1921 р. перепис 1931 р. показав зростання чисельності римо-католиків у Галичині й на Волині. Стан української земельної власності значно поступався польському. Зменшилися кількість українських шкіл, чисельність українських дітей у школах і, відповідно, кількість українських урядників на державній службі⁷⁷.

Отже, робив висновок редактор В. Бончковський, української загрози для поляків на “кресах” немає.

Поряд із цим у нотатці В. Бончковського до міністра звучала критика прорахунків влади в національній політиці. Зокрема, пацифікація 1930 р., на його думку, стала чудовим подарунком для радянської пропаганди в Західній Україні, яка використала цей факт для формування антипольських настроїв у СРСР і комуністичних – у Польщі⁷⁸. В. Бончковський критикував підтримку владою старорусинського руху, лемківського й гуцульського регіоналізмів, які проводилися з метою розбиття єдності українського суспільства й здобуття пропольської угодової групи⁷⁹. Пропозиції В. Бончковського до міністра були співзвучні тезам його реферату “Українська проблема”, квінтесенцією якого став висновок про польсько-українську співпрацю, що відповідала національним інтересам Польщі. З метою пропаганди ідей порозуміння він, зі свого боку, пропонував видавати БПУ також і українською мовою.

Польсько-український діалог став можливим завдяки зусиллям багатьох діячів прометеївського руху й, безперечно, був елементом реалізації політики прометеїзму в українському питанні. Це збіглося із черговою ротацією уряду Польщі. Президент Польської республіки Ігнацій Мосцицький 29 березня 1935 р. призначив прем'єр-міністром голову Безпартійного блоку співпраці з урядом (ББСУ) полковника В. Славека, міністром військових справ – Ю. Пілсудського, внутрішніх справ – М. Зиндрам-Косцялковського, а закордонних справ – Ю. Бека, міністром освіти і віросповідань став В. Єнджеєвич⁸⁰. У цих призначеннях відобразилося побажання фактичного керівника держави маршала Ю. Пілсудського. Запропонувавши В. Славеку посаду прем'єра, він зауважив, що хоче бачити в новому уряді якнайменше нових призначень⁸¹. Зайнявшись формуванням уряду, В. Слабек не міг проігнорувати побажання самого Ю. Пілсудського, а тому всі міністри попереднього уряду зберегли свої посади, в тому числі й М. Зиндрам-Косцялковський. Уже втретє очоливши уряд Польщі (29 березня – 12 жовтня 1935 р.), В. Слабек продовжував залишатися прихильником прометеївської

ідеології. Підтримавши ініціативу міністра внутрішніх справ, він вирішив реалізувати нездійснені в 1931 р. спроби польсько-українського порозуміння.

Ситуація видавалася вигідною і для проурядового ББСУ, який у зв'язку зі вступом у дію нового виборчого закону опинився перед загрозою бойкоту парламентських виборів із боку польських опозиційних партій⁸². Обравши своїм союзником УНДО, проурядова коаліція ББСУ справедливо розраховувала на численні голоси українського електорату. Так, вибори до сейму й сенату Речі Посполитої, що мали відбутися у вересні 1935 р., стали каталізатором для налагодження польсько-українського діалогу.

У травні – червні 1935 р. на кількох неформальних зустрічах представників УНДО з урядовими чинниками було досягнуто порозуміння, яке згодом стало відоме як нормалізація польсько-українських відносин у Галичині. Проти неї виступили інші українські політичні партії. У результаті нормалізації уряд запропонував деякі полегшення для українців і уможлиблював їм вхід до парламенту, а УПР голосувала за бюджет, військові законопроекти й т. п. Невиконання польським урядом зобов'язань і посилення антиукраїнського тиску призвело до кризи й опозиції в УНДО (Д. Левицький, К. Левицький, І. Кедрин-Рудницький, С. Баран). Наслідком стало проголошення у грудні 1938 р. головою УНДО В. Мудрим нормалізації недійсною⁸³. Політика польсько-українського порозуміння також втрачала сенс через відсутність координації дій між парламентом і адміністративною владою на місцях⁸⁴. Пізніше з'ясувалося, що це був лише тактичний крок влади, здійснений в інтересах Польської держави.

Таким чином, налагодження польсько-українських відносин у Галичині відповідало засадам політики державної асиміляції меншин, яка була складовою концепції прометеїзму Польщі. Воно проводилося польською владою з метою переорієнтації вектора українського націоналізму з антипольського на антирадянський напрям. Формуванням політики порозуміння займалася прометеївська група, яка зорганізувалася в 1933 р. у “Польсько-українське товариство” під керівництвом В. Бончковського. Вагомий внесок у налагодження відносин між поляками й українцями

Галичини зробили В. Бончковський, С. Лось, Р. Смаль-Стоцький та інші діячі прометеївського руху. Результатом їх діяльності стали усні домовленості між урядом Польщі й керівництвом УНДО, які одержали назву нормалізації польсько-українських відносин.

- ^{1.} Lewandowski J. "Prometeizm" – koncepcja polityki wschodniej piłsudczyzny (Część 1) // *Biuletyn Wojskowej Akademii Politycznej* (seria historyczna). – Warszawa, 1958. – № 2. – S.136.
- ^{2.} Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.5577 (Teczka B.P.-U.), k.5 (E. Charaszkiewicz. Organizacja i praca Biuletynu Polsko-Ukraińskiego. 8.III.1935 r.).
- ^{3.} Ibid., k.15 (*Biuletyn Polsko-Ukraiński*).
- ^{4.} Zięba A. Andrzej. Smal-Stocki Roman // *Polski Słownik Biograficzny*. – Warszawa – Kraków, 1999. – T. XXXIX/1. – Zeszyt 160. – S.181 – 182.
- ^{5.} Lewandowski J. "Prometeizm" – koncepcja polityki wschodniej piłsudczyzny (Część 1) // *Biuletyn Wojskowej Akademii Politycznej* ... S.137.
- ^{6.} Зашкільняк Л. Генеза і наслідки українсько-польської нормалізації 1935 р. // *Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa*. – Toruń, 1997. – S.446 – 447.
- ^{7.} Граф Ян Станіслав Лось походив з давнього аристократичного роду Лосів, які отримали землі в Галичині у 1499 р. Граф С. Лось вважав себе автохтоном тому, що його предки зі зброєю в руках боролися за ці землі, починаючи від битви під Батогом і до польсько-української війни 1918-1919 рр. (*Stanisław Łoś o kwestii ukraińskiej // Biuletyn Polsko-Ukraiński*. – 1938. – Nr 13. – 27 marca. – S 133).
- ^{8.} Bączkowski W. Na marginesie prób tworzenia polskiej racji stanu w kwestii ukraińskiej // *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. – 1932. – Nr 1. – S.11.
- ^{9.} Цит. за.: Lewandowski J. "Prometeizm" – koncepcja polityki wschodniej piłsudczyzny (Część 1) // *Biuletyn Wojskowej Akademii Politycznej* (seria historyczna). – Warszawa, 1958. – № 2. – S.130.
- ^{10.} Bączkowski W. Problem problemów Polskich // *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. – 1938. – № 9. – 27 lutego. – S.101.
- ^{11.} За переписом населення 1931 р., який проводився за мовною і релігійною ознакою, число громадян, що назвали рідною мовою „українську”, становило 3.221.971 чол. Серед них 1.676.763 греко-католики і 1.501.308 православних (*Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 grudnia 1931 r. Polska*. – Warszawa, 1938. – S.15). Наведені цифри не дають чіткої відповіді про дійсну кількість українців у II Речі Посполитій. Бо окремі категорії українського населення, як “руські”, “тутейші”, “латинники” стараннями комісарів з перепису поповнювали ряди польської національності. Український вчений В. Кубійович, всебічно опрацювавши цю проблему на основі церковної статистики, зробив висновок, що „дійсна кількість українців у міжвоєнній Польщі становила 5 млн. 902 тис. чол., що складало 64,1% всього населення Західної України” (*Кубійович В. Західні українські землі в межах Польщі 1920-1939 (Етнографічні відношення)*. – Чикаго; Нью Йорк, 1963. – С. 26). Авторитетні польські дослідники сходяться на тому, що в межах міжвоєнної Польщі проживало близько 4, 5 млн. українців (*Eberhardt P. Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX wieku*. – Warszawa, 1994. – S.109; *Tomaszewski J. Ojczyzna nie tylko Polaków. Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918-1939*. – Warszawa, 1985. – S.50).
- ^{12.} Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN), Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (MSW), sygn. 953, k.1.
- ^{13.} Paprocki S. Kwestia ukraińska. – Londyn, 1949. – S.10.
- ^{14.} Hołówko T. Minimalny program polityki polskiej we wschodniej Galicji i na tzw. “kresach” // *Droga*. – 1924. – № 10. – S.539.
- ^{15.} Hołówko T. Kwestia narodowościowa w Polsce. – Warszawa, 1927. – S.27.
- ^{16.} Madajczyk Cz. Materiały w sprawie polityki narodowościowej władz polskich po przewrocie majowym // *Dzieje Najnowsze*. – 1972. – Z. 3. – S.137 – 169.

17. Кедрин І. Життя – події – люди. Спомини й коментарі. – Нью Йорк, 1976. – С.664.
18. CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.5577, k.2 (Biuletyn Polsko-Ukraiński. Referat).
19. Виняток становили програми П. Дуніна-Борковського, який 25 липня 1927 р. був призначений на посаду львівського воєводи, та Г. Юзевського, що 9 липня 1928 р. став воєводою на Волині (*Chojnowski A. koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921-1939. – Wrocław, 1979. – S. 91–106*).
20. Paprocki S. Kwestia ukraińska... S. 11.
21. Dmowski R. Kwestia ukraińska. Rok 1930. – Lwów, 1930. – S.13.
22. Giertych J. O program polityki kresowej. – Warszawa, 1932. – S. 118.
23. Швагуляк М. “Пацифікація”. Польська репресивна акція в Галичині 1930 р. і українська суспільність. – Львів, 1993. – С.24.
24. AAN, MSZ, sygn. 2254, k.15.
25. Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921-1939. – Wrocław, 1979. – S.158.
26. Kułesza W. Koncepcje ideowo-polityczne obozu rządzącego w Polsce w latach 1926-1935. – Wrocław, 1985. – S.116. “Група полковників” була домінуючою в правлячому таборі від 29 березня 1930 р. (створення першого кабінету на чолі з В. Славеком) до 12 травня 1935 р. (кончини Ю. Пілсудського). У таборі санації вона формально і фактично відігравала вирішальну роль.
27. У 1925 р. у Львові було засноване Українське національно-демократичне об’єднання (УНДО) – найбільша українська політична партія в Польщі. Першим головою УНДО став Д. Левицький, генеральним секретарем – В. Целевич. На другому народному з’їзді УНДО, що відбувся 19 – 20 листопада 1926 р. ухвалено програму партії, яка базувалася на ідеології соборності й державності, демократії й антикомунізму. УНДО являло собою широкий національний рух без точного реєстру членів, без членських внесків, за винятком Львова, але з виразною партійною дисципліною і взаємною лояльністю між проводом і низовими діячами. Під впливом УНДО була також найсильніша преса з щоденником „Діло” на чолі. Офіціозом партії був тижневик “Свобода”. Під впливом УНДО перебувало майже 75 % українців Галичини. (*Соляр І. Українське національно-демократичне об’єднання: перший період діяльності (1925-1928). – Львів, 1995. – 71 с.*).
28. Швагуляк М. Польсько-українська конфронтація на зламі 20 – 30-х років ХХ ст.: проблеми історіографії // Проблеми слов’язознавства. Міжвідомчий науковий збірник. – Львів, 1996. – Вип. 48. – С.60.
29. CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.5740, k.74 (Formy przeciwstawiania się przymierza politycznego polsko-ukraińskiego wszystkim kierunkom antypolskim wśród emigracji ukraińskiej oraz wśród mniejszości ukraińskiej w Polsce).
30. Sprawy Narodowościowe. – 1937. – Nr. 4-5. – S. 423.
31. У МВС Польщі після приходу до влади режиму санації активізував свою діяльність Відділ національностей, який також займався реалізацією прометеївської концепції. З 5 грудня 1926 р. до 1937 р. його очолював капітан Г. Сухенек-Сухецький. Саме з його діяльністю, польський історик Р. Тожецький пов’язував активізацію роботи цього відділу (*Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923 – 1929. – Kraków, 1989. – S.148*).
32. AAN, MSW, sygn. 1039, k.101.
33. Nacjonalizm i numerus clausus // Gazeta Polska. –1932. – 9 marca.
34. AAN, MSZ, sygn. 5217, k.93.
35. Ibid., sygn. 5318, mf. B 21579, k.31 (Społeczeństwo ukraińskie wobec morderstwa Ministra Pierackiego).
36. Експозитура №2, що була створена у 1930 р., стала однією з найбільш самостійних структур у Відділі II Генерального штабу Польщі. Керівництво міжнародним прометеївським рухом від листопада 1932 р. повністю перейшло до цієї структури.
37. CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.5561, k.59 (Stosunki Polsko-Prometeuszowskie. Referat polityczny, obrazujący genezę sprawy, założenia ideologiczne i formy organizacyjne współdziałania Polsko-Prometeuszowskiego. 1939 r.).

38. У графічній інтерпретації структури БПУ, представленої В. Бончковському начальником Е. №2 напередодні його аудієнції в МВС зазначалося, що натхненником часопису був Т. Голувко, а ініціатором і реалізатором ідей В. Бончковський.
39. Российский Государственный Военный Архив (РГВА), ф.461/к, оп.1, д.1, с.171 (Wydawnictwo "Biuletyn Polsko-Ukraiński").
40. Сюдюков І. Роль Богдана Лепкого у зближенні української та польської культур // Війни і мир / За заг. ред. Л. Івшиної. Вид. 1. – К.: АТЗТ "Українська прес-група", 2004. – С.255.
41. CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.5577 (Teczka Biuletyn Polsko-Ukraiński), k.3 –4 (Nota sprawozdawcza za rok 1933. Biuletyn Polsko-Ukraiński).
42. С. Стемповський спільно з іншими прометеїстами, зокрема Я. Єнджеєвичем і Г. Юзевським, належали після травневого перевороту 1926 р. до кола найближчих співпрацівників Ю. Пілсудського. Як стверджував еміграційний історик В. Побуг-Малиновський „...залишаючись у постійному контакті з окремими міністрами, вони розробляли для прем'єра різні державні програми”. (*Pobóg-Malinowski W. Najnowsza historia polityczna Polski 1864–1945. – Londyn, 1956. – T. II. – Cz. I. – S.502*).
43. Кущенко Л. “З Варшавою пов'язаний міцно”. Євген Маланюк і польські митці // Війни і мир / За заг. ред. Л. Івшиної... С.263.
44. CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.5558, k.1 (Projekt planu № 1 Biuletyniu Polsko-Ukraińskiego).
45. Ibid., I.303.4.5577 (Teczka Biuletyn Polsko-Ukraiński), k.2 (Nota sprawozdawcza za rok 1933. Biuletyn Polsko-Ukraiński).
46. Biblioteka Polska w Paryżu (BPP), Archiwum Władysława Pelca, sygn. tymcz. 7, k.1 (Notatki o Manżurii (написані російською мовою – В. К.)).
47. Ibid., sygn. tymcz. 1, k. 2 (CURRICULUM VITAE).
48. РГВА, ф.461/к, оп.1, д.1, л.172 (“Wydawnictwo Biuletyn Polsko-Ukraiński”).
49. CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.5577 (Teczka Biuletyn Polsko-Ukraiński), k. 4 (Nota sprawozdawcza za rok 1933. Biuletyn Polsko-Ukraiński).
50. Ibid., I.303.4.5558, k. 1zw (Subsydiowanie wydawnictwa Biuletyniu Polsko-Ukraińskiego).
51. Ibid., I.303.4.5710, k. 60 (Sprawozdanie roczne z prac na odcinku narodowościowym za okres 1933 roku).
52. Ibid., I.303.4.5577, k. 2 (Biuletyn Polsko-Ukraiński).
53. Ibid., k. 1 zw. (Zastrzeżenia Szefa Oddziału co do linii politycznej Biuletyniu Polsko-Ukraińskiego. 29.IX.1933 r.).
54. Ibid., k. 1 –2 (Biuletyn Polsko-Ukraiński).
55. Ibid., k. 3 (Wielcy Szanowny Panie Pułkowniku! 2 września 1933 r.).
56. Biuletyn Polsko-Ukraiński. – 1933. – Nr 13. – S. 4.
57. Bączkowski W. Nie jesteśmy ukrainofilami // Nie jesteśmy ukrainofilami. Polska myśl polityczna wobec Ukraińców i Ukrainy. Antologia tekstów / Pod red. P. Kowala i in. – Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej, 2002. – S.141 –146.
58. На початку 30-х рр. XX ст. на теренах української Гуцульщини розпочався регіональний експеримент, метою якого було створення окремого гуцульського етносу. Втіленням цих планів у життя зайнялося військове командування збройних сил Польщі. На погляд військових, колонізація гуцулів з огляду на їх розташування у важкодоступних гірських районах та притаманний їм консерватизм видавалася проблематичною. Тому було застосовано тактику відокремлення цієї етнографічної групи і протиставлення її українцям.
59. Święto Huculszczyzny // Biuletyn Polsko-Ukraiński. –1933. – № 11. – S. 1.
60. CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.5577, k. 1 zw (Zastrzeżenia Szefa Oddziału co do linii politycznej Biuletyniu Polsko-Ukraińskiego. 29.IX.1933 r.).
61. Ibid., I.303.4.5561, k. 105 zw. (Stowarzyszenie Polsko-Ukraińskie. 21.II.1934 r.).
62. Ibid., k. 109 (Stowarzyszenie Polsko-Ukraińskie. 21.II.1934 r.).
63. Ibid., k. 112 (Stowarzyszenie Polsko-Ukraińskie. 21.II.1934 r.).
64. Ibid., I.303.4.5577, k. 1-2 (Biuletyn Polsko-Ukraiński).

65. Bączkowski W. Sprawy ukraińskie w świetle obrony państwa // Biuletyn Polsko-Ukraiński. –1936. – № 47. – S.23.
66. CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.5577, k. 3 (Sprawozdanie z zebrania w Sprawie Biuletyniu Polsko-Ukraińskiego u kpt. E.Charaszkieвича w dniu 12.X.1933 r.).
67. Ibid.
68. Ibid.
69. Ibid., k. 2 (Zebranie dnia 14 listopada 1934 r. godz. 19-ta w mieszkaniu p. Kpt. Edm. Charaszkieвича).
70. Ibid., k. 1 (Sprawozdanie z posiedzenia z dnia 14.XI. 1934 r.).
71. Ibid., k. 1 zw. (Sprawozdanie z posiedzenia z dnia 14.XI. 1934 r.).
72. Зашкільняк Л. Генеза і наслідки українсько-польської нормалізації 1935 р. // Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa. – Toruń, 1997. – S.446 – 447; Зашкільняк Л. Українсько-польське порозуміння 1935 р. (За матеріалами архіву Я. С. Лося) // Проблеми слов'янознавства. Міжвідомчий науковий збірник. – Львів, 1996. – Вип. 48. – С.62 –72.
73. CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.5577, k. 22 (W. Bączkowski. Problem ukraiński. 14. XI. 1934 r.).
74. Ibid., k. 1 – 2 (Biuletyn Polsko-Ukraiński).
75. Ibid., I.303.4.5577 (Teczka 3. B.P.-U.), k. 22 (Przyjęcie red.W. Bączkowskiego przez Ministra Spraw Wewnętrznych 9.III.1935 r.).
76. Ibid., I.303.4.5577 (Teczka B.P.-U.), k. 1 (Notatka (red.W. Bączkowskiego – B.K.) w sprawie ukraińskiej w Polsce przedłożona Panu Ministrowi Spraw Wewnętrznych w dniu 8.III.1935 r.).
77. Ibid., k. 3.
78. Ibid., k. 5.
79. Ibid., k. 4.
80. Новий польський уряд // Діло. – 1935. – Ч. 83. – 30 березня.– С.3.
81. Switalski K. Diariusz 1919-1935. – Warszawa, 1992. – S.665.
82. Згідно з новим виборчим законом право висувати кандидатури мали не самі виборці, а окружні збори делегатів. Вони скликалися з людей відданих урядові, а їх рішення повністю підпорядковувалися волі представників правлячого табору. У таких умовах опозиції не випадало жодної можливості здобути перемогу на виборах, а проурядовий ББСУ опинився перед загрозою бойкоту з їх боку. Компроміс правлячого блоку з опозиційними Стронніцтвом людowym, Стронніцтвом народowym та Польською соціалістичною партією видавався для В. Славека невтішним, бо обіцяв новий перерозподіл влади. Більш перспективним виглядав союз із лідерами національних меншин. Урядова партія зробила ставку УНДО, що могло гарантувати їй голоси українських виборців (*ДАІФО, ф 2, on.1, cnp.1322, арк.60; Jędruszcak H. i T. Ostatnie lata Drugiej Rzeczypospolitej. 1935 –1939. – Warszawa, 1970. – S.23*).
83. Нормалізація // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. Перевидання в Україні.– Львів: Наукове товариство імені Шевченка у Львові, 1996. – Т.5. – С.1791; Витвицький С., Баран С. Українські землі під Польщею // Енциклопедія Українознавства. Загальна частина. Перевидання в Україні. Репринтне відтворення видання 1949 р. –К.: Національна Академія наук України, Інститут Української археографії, 1995. – Т. 2. – С.563 – 565.
84. CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.5561, k.60 – 61 (Stosunki Polsko-Prometeuszowskie. Referat polityczny, obrazujący genezę sprawy, założenia ideologiczne i formy organizacyjne współdziałania Polsko-Prometeuszowskiego. 1939 r.).

**Сучасна вітчизняна історіографія українсько-польських відносин
у роки Другої світової війни: волинський вимір**

Характерною ознакою і помітною особливістю сучасного етапу розвитку української історичної науки є суттєва активізація дослідження вітчизняними науковцями стану доволі непростих українсько-польських відносин у роки Другої світової війни, місця і ролі в них Організації українських націоналістів, Української повстанської армії, польських політичних інституцій та збройних формувань. Об'єктивне й неупереджене вивчення та осмислення цих актуальних у науковому й суспільно-політичному сенсі проблем – на цьому наголошується в спільній заяві Президентів України й Республіки Польща “До порозуміння і єднання” від 21 травня 1997 р.¹ – необхідні для остаточного подолання складної українсько-польської історичної спадщини, негативного потенціалу, який накопичувався впродовж багатьох століть в історичній пам'яті та свідомості українців і поляків, а також заради утвердження історичної правди й справедливості, дружніх і партнерських відносин між обома країнами та народами, не затьмарених тінями минулого.

Історія двосторонніх відносин у роки Другої світової війни, яка стала кульмінаційною подією українсько-польських конфліктів у XX столітті², не може досліджуватися і без урахування діяльності ОУН і УПА, трагічного протистояння між УПА й Армією Крайовою на західноукраїнських землях, зокрема в 1943–1944 рр. на Волині. Вони викликали й продовжують викликати значний суспільний резонанс, контрверсійні оцінки й тлумачення у вітчизняній і польській історіографіях, громадсько-політичному житті обох держав і народів, заважаючи гармонійному розвитку добросусідських стосунків між ними.

Разом із тим драматичний українсько-польський конфлікт 40-х рр. XX ст. становить важливий аспект історії власне ОУН і УПА, й без його висвітлення вона буде неповною. Дана обставина робить дослідження ролі й місця ОУН та УПА в українсько-польському протистоянні, боротьбі проти репрезентованого Армією Крайовою польського підпілля, з'ясування причин, перебігу, мотивації

учасників конфлікту, зокрема волинського, справою вкрай актуальною, назрілою і необхідною. Адже події 65-річної давності залишатимуться джерелом взаємних образ, кривд і звинувачень у всіляких гріхах доти, доки про них не буде сказано всієї правди й доки українська та польська сторони не зрозуміють їх глибинної сутності, не вироблять спільних чи близьких підходів до оцінок минулого, не наблизяться до такого його розуміння, яке найбільше відповідає історичній істині, буде вільним від стереотипів і враховуватиме різні погляди та позиції³. На цьому акцентовано увагу й у згаданій спільній Заяві глав обох держав. Такий підхід, а також те, що за домовленістю між президентами складні питання спільної історії виведені зі сфери політики й передані на розгляд ученим, матиме велике значення для досягнення взаємопорозуміння українського й польського народів, відновлення історичної правди, в тому числі й про діяльність ОУН і УПА. Він дозволить виокремити осмислення непростих українсько-польських взаємин із застарілих емоційних і однобічних оцінок, покінчити, нарешті, з історичними фальсифікаціями, перекрученнями, тенденційним добором фактів і надмірною політизацією проблеми нашого спільного минулого, які культивують у польському суспільстві негативний образ українця і ворожість до українського народу⁴.

За останні півтора десятиліття українські науковці, отримавши доступ до раніше невідомих і недосяжних вітчизняних і зарубіжних архівних та історіографічних джерел, спрямували свої зусилля та увагу на дослідження історії українсько-польських відносин 30–40-х рр. ХХ ст., на публікацію і введення до наукового обігу нових документів і фактологічного матеріалу, з'ясування причин, перебігу й наслідків тривалого в часі українсько-польського протистояння, яке з особливою силою вибухнуло в роки Другої світової війни й часто переростало в збройні конфлікти з багатотисячними людськими жертвами⁵.

У цьому контексті слід зазначити, що за роки, які минули після проголошення державної незалежності України, новітня українська історіографія збагатилася цілою низкою серйозних документальних і мемуарних видань, збірників матеріалів усеукраїнських і міжнародних,

зокрема, українсько-польських наукових конференцій і семінарів, першими монографічними дослідженнями й великою кількістю статей, кандидатськими та докторськими дисертаціями, рецензіями, довідково-бібліографічними виданнями, що є яскравим свідченням започаткування національної історіографії українсько-польських відносин у роки Другої світової війни як окремого й самостійного науково-дослідницького напрямку⁶.

Характеризуючи сучасний стан дослідження українсько-польських відносин часів Другої світової війни, слід зазначити, що публікації, які з'явилися в незалежній Україні, базувалися донедавна переважно на джерельній базі вітчизняних архівів та опублікованих зарубіжних документах. При цьому українсько-польський конфлікт посідав у них далеко не першорядне місце, а відомості про українсько-польське протиборство, за словами С. Макарчука, були фрагментарними⁷. І. Ільюшин пояснює таку ситуацію насамперед використанням документів українського або радянського походження і зазначає при цьому, що в стратегічних планах українських націоналістів боротьбі з польською АК відводилася роль третього фронту, а тому в матеріалах ОУН і УПА вона не знайшла такого відображення, як у документації польських підпільних структур, для яких боротьба з українським самостійницьким рухом на західноукраїнських землях фактично посіла перше місце⁸. Відтак із проблематики українсько-польських взаємин воєнної доби опубліковано лише кілька монографічних досліджень, а основну частину напрацювань становлять тексти доповідей і повідомлень у збірниках матеріалів наукових конференцій і “круглих столів”, статті в різноманітних періодичних виданнях (фахових наукових журналах, вісниках і збірниках праць тощо), а також збірки документів, підготовлені спільними зусиллями науковців двох країн. Тільки відносно нещодавно, у 2000–2003 рр., вийшло декілька ґрунтовних монографій і чимало статей київського історика І. Ільюшина, які стали апробацією його докторської дисертації, безпосередньо присвячені українсько-польському конфлікту часів Другої світової війни, волинським подіям і опираються також на значний і потужний корпус польських архівних та історіографічних джерел⁹. Вони викликали широкий резонанс і полеміку в наукових колах та

актуалізували потребу в узагальненні й систематизації існуючого вже досить помітного історіографічного доробку з проблеми.

Значний внесок у дослідження різноманітних аспектів цього питання, його наукове, концептуально-методологічне, джерелознавчо-історіографічне й фактологічне осмислення та узагальнення зробили К. Бондаренко, Г. Бухало, О. Буцько, М. Вегеш, С. Віднянський, В. В'ятрович, О. Гайдай, М. Гетьманчук, Т. Гонтар, Я. Грицак, Р. Грицьків, Б. Гудь, Т. Гунчак, Я. Дашкевич, В. Дзьобак, Л. Зашкільняк, А. Заярнюк, С. Іващук, Я. Ісаєвич, І. Ільюшин, А. Кентій, Ю. Киричук, І. Козловський, К. Кондратюк, В. Косик, С. Кульчицький, В. Кучер, М. Кучерепа, О. Лисенко, В. Литвин, М. Литвин, Ю. Макар, С. Макарчук, А. Павлишин, І. Патриляк, А. Руккас, А. Русначенко, В. Сергійчук, Ю. Сливка, Г. Стародубець, С. Ткачов, В. Трофимович, Б. Хаварівський, В. Ханас, І. Цепенда, Ю. Шаповал, М. Швагуляк та інші українські історики.

Велике значення для організації та диверсифікації досліджень українсько-польських відносин у роки Другої світової війни, місця і ролі ОУН і УПА в українсько-польському протистоянні, їх кадрового й матеріального забезпечення та апробації мала діяльність створених у 1997 р. Урядової комісії і робочої групи Інституту історії України НАН України з вивчення діяльності ОУН і УПА, а також робочої групи експертів для проведення додаткових наукових досліджень трагічних подій на Волині в 1943–1944 рр., сформованої у 2003 р. при апараті Ради національної безпеки і оборони України за дорученням Президента України.

Проблеми історії українсько-польських відносин у XX ст., зокрема в роки Другої світової війни, плідно й результативно досліджують нині вчені академічних інститутів історії України, українознавства, української археографії та джерелознавства, політичних і етнонаціональних досліджень, Київського, Львівського, Волинського, Прикарпатського національних університетів, Київського славістичного університету, Центру досліджень визвольного руху у Львові та інших наукових і навчальних закладів та установ. У Волинському національному університеті імені Лесі Українки протягом

1998 – 2000 рр. розроблялася держбюджетна тема “Українсько-польські відносини на Волині (20–40 роки XX ст.)”¹⁰.

Важливу роль у започаткуванні, динамізації і поглибленні досліджень вітчизняними істориками різноманітних аспектів українсько-польських відносин і взаємного протистояння в роки Другої світової війни відіграв цілий ряд усеукраїнських і міжнародних наукових конференцій. Вони проводилися, зокрема, на такі теми: “Волинь у Другій світовій війні та перші повоєнні роки” (Луцьк, квітень 1995 р.), “Українсько-польські відносини в Галичині у XX столітті” (Івано-Франківськ, листопад 1996 р.), “Україна – Польща: вчора, сьогодні, завтра” (Люблін, червень 1997 р.), “Поляки й українці: 1918–1956 рр.” (Санок, листопад 1997 р.), “Українсько-польські відносини в XX столітті: державність, суспільство, культура” (Тернопіль, квітень 1999 р.), “Україна і Польща в XX столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин” (Київ, травень 2000 р.) та ін.

Свідченням активізації уваги науковців до волинської проблематики, прагнень досліджувати її дедалі глибше, в контексті сучасних євроінтеграційних процесів і демократичних перетворень в Україні стало проведення у 2003 р. цілої низки представницьких міжнародних наукових форумів. Увагу науковців, широкої громадськості, органів масової інформації привернули організована Інститутом історії України НАН України й Інститутом історії Польської Академії наук за підтримки Верховної Ради України міжнародна наукова конференція “Українці і поляки в роки Другої світової війни: внутрішній та міжнародний аспекти взаємин” (Київ, 20–21 березня 2003 р.), міжнародна конференція “Українсько-польське протистояння в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг та наслідки”, проведена у Волинському університеті (Луцьк, 20–23 травня 2003 р.), українсько-польський експертно-журналістський форум “Події на Волині: як жити з цим тягарем?” у Національному університеті “Острозька академія” (Острог, 11–12 квітня 2003 р.). Помітний резонанс одержали також проведена 12 травня 2003 р. у Львові Історико-філософською секцією НТШ і Центром досліджень визвольного руху наукова конференція “Третій фронт у Західній Україні: 1939–

1947 роки” та науково-практична конференція “Польське зазіхання на Волинь і українське право на оборону в роки Другої світової війни”, ініційована Конгресом Українських Націоналістів (Київ, 8 липня 2003 р.)¹¹.

Вагомий внесок у становлення і розвиток сучасної вітчизняної історіографії досліджуваної проблеми зробили 11 міжнародних наукових семінарів “Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни”, які відбулися в 1996–2005 рр. по чергово в Луцьку та Варшаві й об’єднали провідних українських і польських істориків. Головне завдання семінарів, зазначав І. Ільюшин, полягало в пошуку спільних підходів до оцінки минулого, у визначенні тих питань, з яких позиції українських і польських фахівців збігаються, а з яких є помітні розходження, що потребують подальших досліджень¹². Важливе джерелознавче й історіографічне значення мають наукові збірники “Україна – Польща: важкі питання”, що побачили світ за результатами засідань семінарів¹³ і видання яких триває.

Історіографічна оцінка семінарів і наукових збірників “Україна – Польща: важкі питання”, їх громадсько-політичного й наукового значення зроблена в статтях Л. Баженова, Р. Грицьківа, С. Заброварного, В. Колесника, М. Кучерепи, В. Макара. У них відзначено, що українсько-польські семінари істориків уже стали певною епохою у співробітництві науковців обох країн, а томи серії “Україна – Польща: важкі питання” з огляду на їх фактологічну й методологічну цінність є оригінальним виданням, здійсненим на високому науковому рівні, яке не має аналогів у світі. Це видання стало першою спробою комплексного дослідження українсько-польських відносин у роки Другої світової війни, виступає їх справжньою сучасною енциклопедією і свідчить про пошук консенсусу у вирішенні складних питань спільної історії і взаємин обох народів¹⁴.

З цього приводу слід відзначити висловлену під час роботи українсько-польських семінарів істориків думку І. Ільюшина про зближення позицій фахівців обох країн у багатьох спірних питаннях, насамперед стосовно оцінки УПА й АК як рівноправних національно-визвольних рухів двох сусідніх народів, що в умовах окупації намагалися відтворити свою державність, ролі

Німеччини й СРСР у використанні та розпалюванні українсько-польського антагонізму, а також розуміння обома сторонами його причин. До питань, які далі зумовлюють розбіжності й непорозуміння, різні інтерпретації, тлумачення й оцінки, І. Ільюшин відносить, зокрема, трактування характеру й мотивів українсько-німецької та польсько-радянської співпраці в роки війни, оцінку форм і методів боротьби проти поляків на Волині й у Східній Галичині, застосованих ОУН (СД) і командуванням УПА з метою виключення будь-якої можливості повернення цих етнічних українських земель до складу післявоєнної Польської держави, інші мотиви вжитих українськими націоналістами радикальних заходів¹⁵.

Перші в умовах незалежності України спроби об'єктивного аналізу вітчизняної радянської та сучасної історіографії українсько-польських відносин на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни, а також відповідної літератури української діаспори, були здійснені вінницькими істориками С. Калитком, В. Лацибою, Ю. Попом і киянином І. Ільюшином¹⁶.

Проаналізувавши колективні та деякі індивідуальні монографії українських істориків радянського часу, вінницькі автори справедливо констатували, що в історіографії взаємини між українським і польським населенням, протистояння на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни пов'язувалися насамперед із темою спільної боротьби слов'янських народів проти німецької агресії, єдності трудящих різних національностей у війні з фашизмом, критикою і "викриттям" ОУН та її збройних формувань як безпосередньої агентури німецьких спецслужб, виконавців директив окупаційної влади, а також із засудженням діяльності українських і польських націоналістичних організацій, скерованої на розпалювання міжетнічних конфліктів. На думку вінницьких науковців, радянська історіографія розглядала українсько-польське протистояння насамперед як спровоковану німецькими окупантами та їх агентурою акцію, спрямовану на збереження окупаційного режиму¹⁷.

Ознайомлення з працями дослідників української діаспори дало можливість С. Калитку дійти висновків про більш детальний аналіз ними

вказаної проблеми й пошук глибинних причин польсько-українського конфлікту передусім у польській політиці на західноукраїнських землях, спрямованій на спольщення українського населення, про розгляд конфлікту як кульмінації протистояння українського населення польській експансії на цих теренах і спровокованість політикою польської правлячої еліти збройної боротьби частини українського суспільства, що мала негативні наслідки для обох народів¹⁸.

Історіографічний аналіз праць деяких сучасних українських істориків (Я. Грицак, М. Коваль, О. Лисенко, І. Муковський, В. Сергійчук) дав підстави С. Калитку, В. Лацибі, Ю. Попу зробити висновок про те, що, попри певну розбіжність у поглядах, сучасні українські дослідники розглядають відносини між українцями та поляками в Західній Україні під час Другої світової війни в контексті польсько-українських взаємин, що склалися тут протягом тривалого часу, як прояв давнього польсько-українського антагонізму й суперечності з питання про державну належність краю. У вітчизняній історіографії, вказують автори, відсутня героїзація подій, не схвалюються методи збройної боротьби й терору для вирішення складних міжнаціональних проблем, одностайно відзначається негативність наслідків збройної боротьби для обох народів. Вони роблять загальний висновок про те, що осмислення розглядуваного питання свідчить про прагнення українського суспільства визнати свою частку вини за трагічні події минулого з метою досягнення порозуміння між обома народами й державами в нинішній період розбудови добросусідських відносин¹⁹.

Привертають увагу змістовна стаття І. Ільюшина про вивчення вітчизняною і зарубіжною історіографіями українсько-польського протистояння в Західній Україні в 1939–1945 рр., ролі й місця в ньому Армії Крайової, а також розділ “Історіографія проблеми і ступінь її вивчення” в його монографії “Волинська трагедія 1943–1944 рр.”²⁰. Аналіз указаної проблеми дозволив І. Ільюшину зробити висновки про заборону цієї тематики в радянській історіографії у зв’язку із замовчуванням внеску в антигітлерівську боротьбу українського й польського незалежницьких рухів, успадкування

сучасною вітчизняною історіографією значною мірою спотвореної картини їх діяльності й досить загального уявлення про причини взаємного протиборства, вплив діаспорної історіографії та її оцінок українсько-польських відносин 40-х рр. XX ст. на вітчизняну історичну науку й поширеність їх трактування нею в цілковитій відповідності до інтерпретації цих взаємин українською діаспорною літературою. Слушним є висновок автора й про те, що передумовою для з'ясування справжньої картини українсько-польських відносин у роки Другої світової війни є об'єктивне та неупереджене вивчення й усвідомлення мотивів дій учасників українсько-польського конфлікту та обставин, у яких їм довелося діяти, а не прагнення довести злочинність чиєїсь ідеології та практики²¹.

Висвітлення процесів становлення вітчизняної історіографії українсько-польських відносин у роки Другої світової війни буде неповним без розгляду деяких публікацій джерелознавчого характеру, що містять важливу й корисну архівну та документальну інформацію. У статтях Я. Дашкевича, О. Дзюбана, Р. Кутового, М. Литвина проаналізовані відповідні джерела з Українського архіву у Варшаві, документи Українського центрального комітету в Національному архіві Канади в Оттаві, що мають, на думку Я. Дашкевича, “велетенську цінність” як історичне джерело²², польські документи про національно-визвольну боротьбу українського народу 1941–1945 рр., матеріали німецької окупаційної влади з фондів Державного архіву Волинської області про українсько-польський конфлікт на Волині в роки німецько-радянської війни, документи Армії Крайової, що висвітлюють військово-політичне протистояння на заході України в 40-х рр. XX ст.²³. А в працях І. Ільюшина зроблений ґрунтовний, комплексний аналіз багатої і різноманітної джерельної бази дослідження збройного протистояння УПА й АК у Західній Україні в 1939–1945 рр.²⁴, зокрема українського, польського, радянського й німецького походження.

Уважне вивчення вітчизняних і зарубіжних архівних фондів спонукало українських науковців до суттєвих, принципових висновків концептуального характеру, що сприятимуть дослідженню українсько-польських відносин

періоду Другої світової війни, волинських подій на засадах об'єктивності, виваженості та неупередженості. Це, зокрема, стосується тези М. Литвина про використання науковими опонентами переважно джерел своїх симпатиків та ігнорування документів протилежних сторін²⁵. Важливе значення має також висновок Ю. Киричука про необхідність вивчення існуючої вже істотної польської документації з проблеми, яку “важко обходити... загальними зауваженнями про “чужі інтриги”, як це роблять деякі українські автори (П. Мірчук, Л. Шанковський)”, та введення в науковий обіг ще не надрукованих основних документів українських націоналістичних груп й організацій, а також суб'єктивних свідчень про українсько-польську боротьбу 1940-х рр.²⁶.

Вагомими та змістовними є і висновки І. Ільюшина про помилковість при аналізі причин і перебігу українсько-польського конфлікту опиратися лише на документи ОУН і УПА, спогади їх діячів або на матеріали АК і представництва еміграційного уряду в окупованій Польщі (Делегатури). Він переконаний у неможливості об'єктивного аналізу сутності й причин українсько-польського протистояння в роки Другої світової війни, волинських подій без ознайомлення з усім комплексом архівних джерел, передусім польських, без залучення німецьких і радянських документів, які, на думку І. Ільюшина, містять оцінку того протистояння, найбільш наближену до історичної істини, а також публікації всіх архівних матеріалів як в Україні, так і за її межами, незалежно від того, подобатиметься комусь їхній зміст чи ні²⁷. Слід урахувати також і зауваження І. Ільюшина про необхідність критичної оцінки документів, усвідомлення того, коли, за яких обставин і де вони були підготовлені, проведення порівняльного аналізу інформації з джерел і наукових досліджень, зокрема українського та польського походження, погляду на події очима їх головних суб'єктів і основних воюючих сторін шляхом використання і зіставлення українських, польських, радянських і німецьких документів²⁸. Заслуговує також на увагу й підтримку думка І. Ільюшина про те, що “саме неупереджений аналіз документів дозволить розставити правильні акценти у загальній картині українсько-польського міжнаціонального конфлікту часів Другої світової війни і з'ясувати міру відповідальності за його розв'язання

кожної із задіяних в ньому сторін: німецької, радянської, але насамперед українського та польського військово-політичних проводів”²⁹.

Наукове дослідження історії українсько-польських відносин у роки Другої світової війни важко здійснювати й без ознайомлення зі здобутками та напрацюваннями польської історіографії, яка має давні багаторічні традиції й неоднозначні, суперечливі результати.

У цьому зв’язку значну наукову цікавість становлять україномовна історіографічна публікація польського історика Г. Мотики, статті й рецензії вітчизняних науковців Р. Грицьківа, І. Ільюшина, І. Марчука, І. Патриляка, І. Цепенди, М. Швагуляка³⁰.

Г. Мотика аналізує історіографію часів комуністичної Польщі про польсько-українські взаємовідносини в 1939–1956 рр. і, демонструючи виважений підхід, доходить висновку про неможливість ведення в той час об’єктивних досліджень із цієї проблеми. На його думку, спільними особливостями публікацій тієї доби були “обминання одних і непропорційне акцентування інших фактів”, замовчування фактів антинімецької боротьби й довготривалого антирадянського опору в 1944–1954 рр. із боку УПА, які поляки могли б сприйняти позитивно, акцентування уваги на всіх випадках німецько-української співпраці й жорстоких убивствах поляків³¹.

Значне зацікавлення викликають змістовна стаття І. Цепенди, присвячена дослідженню сучасними польськими істориками вибраних проблем українсько-польського протистояння 1943–1947 рр., і зроблені ним висновки про одностороннє засудження польською історіографією в роки існування Польської Народної Республіки боротьби ОУН і УПА як проявів бандитизму, панування в той час загальних пропагандистських підходів до проблеми, насиченість наукових праць значним фактографічним матеріалом, зокрема про ті аспекти діяльності ОУН і УПА, які в радянській історіографії ніколи не знаходили свого відображення. У цьому контексті І. Цепенда згадує відому монографію А. Щесняка й В. Шоти “Дорога в нікуди”, автори якої, прагнучи висвітлити злочинність ОУН і УПА, “не могли оминати окремі правдиві факти з організаційної та бойової діяльності ОУН-УПА в Польщі”, що спростовували

погляди на них як на “жменьку кримінальних елементів”, а свідчили скоріше на користь ОУН і УПА як організованої збройної сили з конкретними цілями і навіть співдією з польським підпіллям у боротьбі з комуністичним режимом³².

Аналіз історіографічного етапу, що розпочався з кінця 1980-х рр. і відкрив “повноцінну можливість” досліджувати проблему, дав І. Цепенді підстави для висновків про полярність польської історіографії в її оцінці й існування не тільки протилежних думок, а й декількох історичних шкіл, протиріччя між якими не зводяться виключно до тлумачення окремих фактів і подій, а торкаються насамперед причинно-наслідкових зв’язків. Він констатує наявність численних, тісно переплєтених між собою дослідницьких відгалужень, зокрема щодо питань українсько-польського конфлікту на Волині, кількості жертв серед польського населення, протистояння та спільних дій польського й українського підпілля, трактування й оцінок операції “Вісла” як наслідку трагічних волинських подій³³ тощо.

Осмислення сучасного стану дослідження проблеми спонукало іншого вітчизняного історика І. Ільюшина до висновків про існування в польській історіографії двох груп, течій істориків – “ревізіоністів”, які прагнуть до перегляду негативного образу українця, що сформувався в Польщі впродовж десятиліть, і “традиціоналістів”, серед яких є чимало безпосередніх учасників подій і які відтворюють діяльність польського підпілля насамперед на території Волині й Східної Галичини, тенденційно підходять до висвітлення українсько-польського конфлікту, звинувачують у його розв’язанні лише ОУН і УПА, замовчують або применшують провину польської сторони³⁴.

Спроба синтезувати позиції польських істориків обох груп із найбільш дискусійних проблем українсько-польського протистояння 1943–1944 рр. зумовила точку зору І. Ільюшина про визнання всіма польськими науковцями “злочинними” дій формувань УПА на Волині й у Східній Галичині проти місцевого польського цивільного населення. Різницю в поглядах між ними він вбачає тільки в одному: “ревізіоністи” метою ОУН і УПА вважають лише усунення поляків з етнічних українських земель, звертають увагу на помилкову національну політику польської влади стосовно української меншини в

міжвоєнний період і можливість німецьких і радянських провокаційних дій, тоді як “традиціоналісти” впевнені в проведенні українськими повстанцями “геноциду щодо польськості”, викликаного характером ідеології ОУН та її співпрацею з нацистами³⁵. На думку І. Ільюшина, більшість польських науковців визнає і наявність антиукраїнських акцій формувань АК, які також мали іноді відверто злочинний характер і пояснюються частиною польських істориків тим, що з точки зору людської психології вони були цілком зрозумілими в тій ситуації, як і намагання поляків опертися на підтримку німців або радянських партизанів³⁶.

Подальші дослідження історіографії українсько-польських відносин у роки Другої світової війни є малопродуктивними й без урахування напрацювань наукового співробітника Центру досліджень визвольного руху у Львові Р. Грицьківа, який у своїй ґрунтовній, концептуально-аналітичній статті про польську історіографію українсько-польського конфлікту комплексно проаналізував доробок історичної науки сусідньої країни та її окремих представників, визначив основні етапи вивчення цієї проблеми, виявив й узагальнив провідні тенденції і напрями дослідження теми в Польщі впродовж останніх десятиріч. Привертають увагу висновки Р. Грицьківа про початок саме в Польщі професійного вивчення українсько-польського конфлікту, наявність у сучасній польській історіографії відповідно до політичної орієнтації істориків “ліберально-демократичного” й “націоналістичного” напрямів, що сформувалися в процесі тривалого дослідження проблеми й засвідчують діалектичність і політичну актуальність її вивчення в сучасній Польщі. Для першого напрямку характерними є, за оцінками Р. Грицьківа, інтерес саме до проблеми українсько-польського протистояння, постановка насамперед наукових завдань, зокрема визначення і дослідження всіх факторів міжнаціонального конфлікту в Західній Україні, трактування антипольської діяльності УПА як спроби вигнання поляків із західноукраїнських земель. Представники другого напрямку, на думку цього дослідника, зосереджують свою увагу на проблемі антипольського терору УПА, зображують її діяльність як злочин проти цивільного польського населення, підкріплюючи свої заяви

програмою ОУН(б), де нібито йшлося про винищення всіх поляків Західної України³⁷.

Аналіз стану дослідження основних проблем українсько-польського збройного протистояння 40-х рр. XX ст. у польській історіографії Р. Грицьків підсумовує, констатує національно заангажований підхід польських науковців і трактування ними конфлікту як епізоду суто польської історії. Він відзначає зосередженість їхньої уваги на антипольському терорі УПА та вимогах до українців засудити його, відсунення на задній план питання про антиукраїнську діяльність польського підпілля, моралізаторський, емоційно забарвлений стиль подання матеріалу, використання джерел сумнівного походження і достовірності (спогади, свідчення очевидців, твори художньої літератури тощо), вироблення альтернативних методик дослідження проблеми³⁸.

Викликає зацікавленість змістовна рецензія І. Марчука³⁹ на двотомну працю В. і Є. Семашків, що була опублікована у Варшаві 2000 року під гучною назвою “Геноцид українських націоналістів щодо польської людності Волині 1939–1945 рр.” і яка, на думку не лише її авторів, а й усіх без винятку польських науковців, на сьогоднішній день є “найважливішим доказом злочинів, скоєних... ОУН і... УПА проти польського цивільного населення в роки Другої світової війни”, а отже, й головним аргументом польської сторони в полеміці з українськими істориками⁴⁰.

Об’єктивний аналіз праці В. і Є. Семашків, яка донедавна вважалася найґрунтовнішою роботою в галузі дослідження українсько-польського конфлікту, дав І. Марчуку підстави для висновків про штучність визначених авторами хронологічних рамок книги й масштабні маніпулювання ними, не-виправдане розширення масштабів і меж конфлікту на Волині в 1943–1944 рр. до масштабів Другої світової війни, про велику сумнівність у достовірності багатьох свідчень, цитованих у монографії, і використаної джерельної бази й ігнорування кримінальної злочинності та приписування всіх злочинів проти поляків “українським націоналістам”. Рецензент звернув увагу також на велику кількість фактологічних помилок і хибних тверджень, що свідчать про

абсолютну необізнаність і непоінформованість авторів про націоналістичне підпілля на Волині й ставлять під сумнів концепцію авторів у цілому, роблять її штучною й упередженою⁴¹. На думку І. Марчука, поява цієї книги показує, що серед постраждалих у міжетнічному конфлікті польська сторона бачить тільки себе, а її автори не спромоглися чітко виділити причини протистояння, проаналізувати політичну й військову ситуацію на Волині протягом Другої світової війни, але сміливо, однозначно й прямолінійно твердять про геноцид польського населення регіону. І. Марчук вважає, що книга В. і Є. Семашків належить до досить сумнівних, а подекуди й сфальшованих історичних праць⁴².

М. Швагуляк та І. Патриляк присвятили свої ґрунтовні рецензії фундаментальній монографії авторитетного польського історика Р. Тожецького з проблематики українсько-польських відносин у роки Другої світової війни, що вийшла 1993 р. у Варшаві. М. Швагуляк називає її значним кроком у дослідженні проблеми, взятої в широкому контексті її передумов, зв'язків і наслідків, де авторські оцінки зазнали помітної модифікації в бік більшої об'єктивності⁴³. І. Патриляк звертає увагу на прагнення Р. Тожецького максимально об'єктивно розібратися в усіх складних багатогранних аспектах польсько-українських та українсько-німецьких відносин у 20–40-х рр. ХХ ст., на послідовне дотримання ним у дослідженні українсько-польських взаємин принципів історизму й об'єктивності, що робить публікації Р. Тожецького вагомим внеском у сучасну європейську історіографію⁴⁴.

Високу оцінку науковому доробку Р. Тожецького дає також І. Ільюшин, характеризуючи польського вченого як найвидатнішого дослідника українсько-польських відносин у роки Другої світової війни, праці якою стали класичним прикладом об'єктивного й добре документально обґрунтованого аналізу причин і сутності протиборства між УПА й АК і без яких важко уявити сьогодні появу новітніх робіт на цю тему⁴⁵.

Осмилення вітчизняними істориками польської історіографії проблеми свідчить про вагомість доробку польських колег, які, однак, представили лише власне й далеко не повне її бачення, про значне випередження польською стороною української в опрацюванні теми, про необхідність критичного

ставлення до відтвореної в дослідженнях польських авторів картини конфлікту й ґрунтовного вивчення цієї проблеми з українського боку⁴⁶.

Важливе наукове значення для розуміння особливостей розвитку українсько-польських відносин в історичній ретроспективі й на сучасному етапі, природи та причин взаємних конфліктів, конфронтацій і протистоянь мають праці Я. Дашкевича, І. Лисяка-Рудницького, А. Павлишина⁴⁷, в яких містяться глибокі, концептуальні оцінки та висновки історіософського й історико-політологічного характеру, аналізуються шляхи подолання обопільних стереотипів і упереджень, перешкод у нормалізації відносин між обома народами.

Я. Дашкевич, “найвидатніший з-поміж сучасних українських знавців проблематики міжнаціональних стосунків”⁴⁸, докладно зупиняється на характері та принципах взаємин між польським і українським народами, польській політично-державній доктрині. Він відносить її до найконсервативніших і найреакційніших у світі та вважає антиукраїнською, анахронічною, заміфологізованою, негнучкою, нереалістичною, ідеологічно настановленою, побудованою на фальшивих передумовах, сформованою на “історичних” правах, а не на реальному аналізі становища, що динамічно змінювалося⁴⁹. У цьому зв’язку Я. Дашкевич переконаний: “Наївно вважати, що їх (польсько-українських відносин. – *О.М.*) характер залежав від підкореного українського народу. Такі події ХХ ст., як окупація Східної Галичини і Західної Волині, недотримання ухвал Ради послів про автономію Галичини, економічна експлуатація в межах Польщі “Б”, культурна і освітня дискримінація, протиправні дії типу пацифікацій, табору в Березі Картузькій, руйнування церков на Холмщині, дискримінація в парцеляційній політиці, стимулювання осадництва, намагання відділити від єдиної української нації лемків, гуцулів, “старорусинів”, ходачкову шляхту, глузування з національної гідності українців – все це разом та ще чимало іншого могло довести лише до того, до чого довело: до різкого загострення польсько-українських взаємин, які вилилися в трагічні події 1942 – 1944 рр.”⁵⁰.

І. Лисяк-Рудницький, що характеризується як “один з найвизначніших представників української історіографії в діаспорі”⁵¹, у статті “Польсько-українські стосунки: тягар історії”, вперше опублікованій в Україні в 1994 р. у його збірнику “Історичні есе”⁵², робить висновки про визначальний вплив спадщини ранньоновітньої і новітньої доби, від XVI до XIX ст., на форму польсько-українських взаємовідносин також і у XX ст., про відсутність у минулому задовільних, міцних підвалин у польсько-українських політичних взаєминах, про катастрофічні наслідки польсько-українських конфліктів для історичних долей обох народів, а також про те, що польсько-український конфлікт був насправді головною причиною втрати національної самостійності й Україною, Польщею у двох різних епохах – у XVII й у XX ст.⁵³.

Для вивчення різних аспектів українсько-польських відносин 1940-х рр. методологічно цінними є зауваження І. Лисяка-Рудницького в іншій його публікації “Націоналізм і тоталітаризм (Відповідь М. Прокопові)”⁵⁴ про неприпустимість при оцінці сутності будь-якої суспільно-політичної формації обмежуватися лише її офіційними документами декларативного характеру, які не дають повної картини дійсності; про обов’язкове врахування таких визначальних факторів, як тип політичної культури, духовний клімат даної формації, її організаційна структура, методи й практика діяльності. Він наголошував на необхідності критичного ставлення до праць еміграційних мемуаристів і публіцистів, у яких “часто знаходимо більше патріотичної мітотворчості та партійної апологетики, ніж об’єктивної, неприкрашеної історичної правди”, а також критичної перевірки історичного досвіду, яку І. Лисяк-Рудницький характеризує як “конечну передумову прогресу політичної думки та росту національної самосвідомості”⁵⁵.

А. Павлишин, міркуючи над генезою польсько-українських конфліктів у XX ст. і аналізуючи період 1943–1947 рр., його характерною особливістю слушно вважає відсутність легальних національних центрів влади, здатних повною мірою контролювати терен конфлікту⁵⁶. Привертають увагу думки А. Павлишина про необхідність урахування поза контекстом історичних подій і психологічної складової конфліктних ситуацій в українсько-польських

відносинах, які слід завжди брати до уваги, “розгрібаючи гори фальшувань, напівправд і маніпуляцій”⁵⁷. З цього приводу він зазначає: “Через вищий рівень освіченості, наявність широкого кола кадрів адміністраторів та військовиків поляки були значно краще організовані, а, отже, діяли цілеспрямовано, у рамках певних механізмів. Українці при всіх конфліктах втрачали насамперед нечисленну еліту, що одразу відгукувалося розростанням сектора хаосу”⁵⁸.

Оцінюючи статті Я. Дашкевича, І. Лисяка-Рудницького, А. Павлишина, слід відзначити, що вони, поза сумнівом, є вагомими історіографічними джерелами, без яких неможливе поглиблене вивчення історії й історіографії українсько-польських відносин.

Торкаючись безпосередньо винесеної в назву розділу проблеми, слід зазначити, що трагічні події 1943–1944 рр. на Волині – українська спроба примусового виселення польського населення та пов’язані із цим винищувальні акції проти нього⁵⁹ – це справді драматичний і вкрай сумний епізод в історії українсько-польських відносин середини ХХ ст. У силу цілого ряду обставин, зазначає Ю. Сливка, вони були приречені на різке загострення, в центрі якого опинилися збройні формування обох народів – УПА й АК, а жертвами – тисячі українців і поляків. Власне тому волинський конфлікт і має бути об’єктом концептуального наукового осмислення, насамперед із точки зору з’ясування справжніх причин його виникнення та трагічних наслідків для українського й польського народів⁶⁰.

У вітчизняній історіографії цей аспект двосторонніх відносин тривалий час з об’єктивних і суб’єктивних причин не був об’єктом комплексного наукового дослідження. У зв’язку із цим українські історики опинилися в нерівному становищі зі своїми польськими колегами, які мають різноманітні й численні публікації із цієї проблеми, загалом із польською історіографією, де існують, за наведеними вище оцінками І. Цепенди, декілька історичних шкіл⁶¹, що зумовлює, на думку Ю. Сливки, переважно оборонний характер виступів і праць вітчизняних науковців⁶².

Аналіз історіографічної ситуації свідчить, що українські автори більше не уникають цієї складної теми, яка замовчувалася в радянські й навіть у

пострадянські часи⁶³. Не зважаючи на появу останнім часом в Україні й Польщі ґрунтовних розвідок про волинські події 1943–1944 рр., із певністю можна констатувати, зазначає І. Ільюшин, що ця проблема ще не вивчена повністю і чимало її аспектів потребують подальших досліджень⁶⁴. У цьому контексті найважливішими завданнями українських істориків, як і польських, їх моральним обов'язком залишається, за словами академіка НАН України В. Литвина, надання суспільству об'єктивної, науково вивіреної інформації щодо “волинської проблеми”, розстановка правильних акцентів⁶⁵.

Зрозуміло, що в центрі дискусій вітчизняних науковців знаходиться питання про причини, передумови й джерела українсько-польського конфлікту в цілому та трагічних волинських подій зокрема.

Слід зазначити, що погляди української та польської сторін у цьому плані суттєво розрізняються. За словами колишнього директора Бюро національної безпеки Республіки Польща М. Сівеца, поляки розглядають ці події як проведену в 1943–1944 рр. на землях Західної України (Волинь, Східна Галичина) організовану збройну акцію ОУН і УПА, що була спрямована проти її польських мешканців і поглинула десятки тисяч невинних людей. Вони зазначають, що ці події мали характер планової акції викорінення “польського елементу” на тих землях із застосуванням систематичної екстермінації польського населення⁶⁶. Значна частина польської громадськості впевнена в тому, що причиною виникнення конфлікту була діяльність українських націоналістів, насамперед УПА, які здійснили “ґеноцид польської людності Волині в 1939–1947 роках”.

Частина українських авторів вважає, що волинська трагедія була викликана масовими вбивствами українців (насамперед політично впливових) польськими боївками на Холмщині, що українсько-польський антагонізм у 1941–1944 рр. був зумовлений польським шовінізмом, заявами польського підпілля про створення після війни “сильної Польщі в побільшених кордонах” (Л. Шанковський), що конфлікт спричинили не українці, а польська сторона, зокрема польська влада, яка хотіла будувати на українських землях Польщу (В. Кук)⁶⁷.

Важливо зауважити, що чимало дослідників в Україні, торкаючись проблем українсько-польського протистояння, бажають уникати однобічності, спекуляцій, прагнуть зрозуміти весь комплекс причин, що викликали волинську трагедію, територіальних, політичних, етнічних, соціальних, мілітарних, ураховуючи дії таких структур, як УПА і АК⁶⁸. За оцінками Я. Грицака, в подіях на Волині навесні – влітку 1943 р. простежується вплив кількох факторів: “макровійни” між нацистською та радянською державно-військовими надпотугами, “мікровійни” між польським, українським і радянським підпіллям, малої громадянської війни між різними групами в українському підпіллі (протистояння між бандерівцями, бульбівцями й мельниківцями чи конкуренція за владу в новопосталій УПА між галицькою та волинською групами), селянської війни за землю, елементарного бандитського шумовиння. Негативну роль відіграло також винищення нацистами волинських євреїв, яке, не маючи значного впливу на волинську різню 1943 р., призвело до страшного знецінення людського життя у свідомості багатьох волинян⁶⁹.

На думку Л. Зашкільняка, збройні конфлікти між двома народами в 1942–1944 рр. на теренах Волині й Галичини, гасла ОУН(б) щодо “очищення” терену від неукраїнського населення були зумовлені невдачею в досягненні порозуміння між поляками й українцями, втручанням німецьких та радянських чинників, екстремальними умовами війни й міжнаціональної конфронтації, деморалізацією суспільства, прагненням української сторони послабити в себе в тилу “польський чинник” і не допустити повторення програшної для українців ситуації 1918–1919 рр.⁷⁰.

У цьому контексті заслуговує на увагу думка А. Кентія про причини збройних дій ОУН і УПА проти поляків, до яких він відносить насамперед військово-політичні обставини: спрямовану переважно проти Берліна й Москви “двофронтову” боротьбу ОУН і УПА, появу в стратегії українського визвольного руху навесні 1943 р. “третього фронту – проти польської меншини на теренах Волині – Полісся, а згодом у Галичині; намагання розв’язати польське питання таким способом, щоб не дозволити німцям і більшовикам використати “польський фактор” проти українського визвольного руху;

прагнення УПА зберегти своє запілля як базу визвольного руху та витіснити з контрольованої території всі ворожі чинники: німецьку адміністрацію, червоних партизанів, поляків⁷¹.

Вітчизняні дослідники загалом погоджуються з тим, що в основі українсько-польського антагонізму воєнного часу знаходився територіальний чинник⁷². Саме справа території, впевнений Л. Зашкільняк, стала тим наріжним каменем, на якому українсько-польські стосунки зазнали вирішальної поразки з далекосяжними наслідками для обох сторін⁷³. Ю. Сливка переконаний, що головною причиною міжнаціонального українсько-польського конфлікту періоду Другої світової війни була, безумовно, проблема східних кордонів Польщі, а отже, доля Східної Галичини та Західної України⁷⁴. На думку І. Ільюшина, однією з головних причин конфлікту стала впевненість поляків, які високо цінували власний, дійсно значний економічний і культурний внесок у розвиток західноукраїнських земель, сподівалися на його міжнародне визнання, в повернення цих земель Польщі після переможної війни “західних альянтів”⁷⁵.

До важливих факторів породження і стимулювання українсько-польського протистояння сучасними вітчизняними істориками віднесені ще такі: антиукраїнська денаціоналізаційна політика польської влади на українських етнічних землях; кривди, заподіяні українцям у 20–30-х рр. Польською державою, та відповідне негативне ставлення українців до поляків; взаємна ненависть як загальна риса в українсько-польських відносинах на всіх територіях зі змішаним населенням напередодні вирішальних для обох народів подій. До цього додавалися різне суб’єктно-об’єктне сприйняття українців і поляків міжнародними чинниками внаслідок належності західних українців до Польської держави при відсутності української; протилежні орієнтації визвольних рухів двох націй на зовнішні чинники під час боротьби за визволення своїх країн; безкомпромісна позиція польського еміграційного уряду, аківського підпілля й волинсько-галицьких поляків у територіальному питанні та неспроможність провідних польських політичних сил відмовитися від претензій на західноукраїнські землі й побачити в західних українцях

рівноправних партнерів. Свою негативну роль відіграли співпраця польського населення Волині й Східної Галичини з радянськими партизанами, підрозділами Червоної Армії, оперативно-чекістськими групами НКВС, яких українські повстанці вважали своїми основними ворогами; участь поляків у складі німецьких допоміжних формувань, а також окупаційних адміністративних органах в антиукраїнських акціях; прагнення лідерів українського підпілля бачити Західну Україну моноетнічним краєм і нейтралізувати можливого потенційного претендента на встановлення своєї влади в регіонах спільного проживання українців і поляків ще до обговорення питань територіальної належності спірних земель на передбачуваний післявоєнній міжнародній конференції. Не можна заперечувати й вплив негативних стереотипів щодо українців і поляків, зокрема ставлення поляків до українців як до меншовартісної нації, що формувалися століттями й міцно утвердилися у свідомості значної частини двох народів⁷⁶. У цьому контексті не викликає заперечень важливий висновок Ю. Сливки про зумовленість великих масштабів і жахливих наслідків міжнаціонального конфлікту психологічною підготовленістю українського та польського загалу до участі в ньому, а також про те, що в період Другої світової війни українці та поляки виявилися заручниками вкрай складних міжнаціональних взаємин, які формувалися протягом століть і були успадковані поколіннями ХХ ст.⁷⁷.

Окремими дослідниками при аналізі причин виникнення українсько-польського протистояння підкреслювалася негативна роль у ньому інтегрального націоналізму обох сторін – української та польської (І. Ільюшин, Я. Пеленський, І. Цепенда)⁷⁸, висловлювалася думка про агресивне ставлення до польської національної меншини з боку носіїв ідеології українського інтегрального націоналізму (І. Патриляк)⁷⁹ і вороже, зумовлене ідеологією ОУН, ставлення українського самостійницького руху до поляків (Г. Стародубець)⁸⁰. Стосовно цього слід зазначити, що прийнята ОУН(б) ідеологія інтегрального націоналізму розглядається як причина екстермінації (винищення) польського населення на західноукраїнських землях і більшістю сучасних польських дослідників. Це підтверджується також матеріалами

міжнародного семінару українських і польських істориків, виступами окремих польських науковців, зокрема В. Філяра⁸¹.

З протилежного боку виступив С. Заброварний, заявивши, що “сама ідеологія (націоналізм, тоталітаризм) ще сама в собі не може бути безпосередньою причиною конфлікту”, підтвердивши складність цього аспекту проблеми, контрверсійність поглядів на неї в сучасній вітчизняній історіографії⁸².

Аналіз численних вітчизняних історіографічних джерел переконує, що в питанні про причини й джерела волинських подій сучасні українські історики не погоджуються з їх розглядом виключно у вузьких історичних рамках 1943 – 1944 рр., вважають некоректним і ненауковим вилучення цього епізоду українсько-польського протистояння із загального контексту подій Другої світової війни і складних відносин між нашими народами протягом тривалого історичного часу, особливо ХХ століття⁸³. Ю. Сливка цілком справедливо критикує такий підхід за його неспроможність з’ясувати витоки того чи іншого конфлікту, визначити справжні причини виникнення та мотиви й цілі його організаторів та учасників⁸⁴. А на думку В. Трофимовича, в такому разі зникне зміст і сенс українського національного руху, і він виявиться вилученим із контексту складних взаємин між українцями, поляками, німцями й більшовиками в цей період⁸⁵. Слушною і обґрунтованою є точка зору А. Кентія, переконаного в тому, що правильно зрозуміти характер українсько-польського протистояння в 1941–1945 рр. на українських етнографічних землях можливо лише при наявності чіткого усвідомлення того, що згадане явище головним чином породжено Другою світовою війною, причинами, які її викликали, планами воюючих сторін⁸⁶.

Тому в сучасній вітчизняній науковій історіографії поширюється і стає, на наш погляд, домінуючим підхід до розгляду трагічних подій на Волині 1943–1944 рр. як складової частини загального міжнаціонального українсько-польського конфлікту, що стався за часів Другої світової війни на території спільного проживання українців і поляків (Волинь, Східна Галичина, Холмщина, Підляшшя, Надсяння та Лемківщина) і який із наукової точки зору

доречно розглядати в комплексі з подібними за багатьма показниками подіями у вищезазначених регіонах і в контексті всієї попередньої історії українсько-польських відносин⁸⁷. Як зауважує доктор політичних наук, професор В. Гошовська, джерела польсько-українського конфлікту під час Другої світової війни коріняться в нашому спільному минулому. Вони є наслідком давніх обопільних упереджень, взаємних кривд і непорозумінь, і при аналізі причин їх виникнення слід ураховувати загальний деморалізуючий вплив найжорстокішої в історії людства Другої світової війни, викликані нею відхід від норм моралі, гуманізму, християнської етики, соціальної поведінки великої кількості людей, а також безкомпромісність позицій польського уряду та керівництва ОУН у територіальному питанні, що було історичною реальністю і зумовило в сукупності з вищесказаним кривавий і злочинний характер конфлікту⁸⁸.

Підбиваючи попередні підсумки дослідження волинської трагедії як головного пункту в українсько-польських відносинах воєнної доби⁸⁹, слід констатувати суттєвий поступ вітчизняних істориків у концептуально-теоретичному, документальному й історіографічному осмисленні й опрацюванні багатьох аспектів даної теми.

У численних публікаціях вітчизняних науковців знайшли своє відображення всі головні аспекти цієї контроверсійної проблеми, до яких треба віднести джерела, передумови, причини й мотиви українсько-польського конфлікту в цілому та трагічних волинських подій зокрема, демографічні аспекти волинської трагедії і проблему кількісної оцінки її жертв, мету політики й дій ОУН(б) і УПА в українсько-польському конфлікті та наявність якихось рішень чи офіційного документа керівництва ОУН або командування УПА щодо початку протипольської акції, проблему вини й відповідальності за її організацію і проведення, визнання національної вини й покути. У сучасній історіографії ведуться пошуки науково-термінологічного

визначення суті волинських подій, аналізуються соціально-економічні, національні й релігійно-культурні чинники українсько-польського протистояння, його результати, доцільність і виправданість, позиції ОУН(б) і

УПА, їх програмових документів у питанні про українсько-польські відносини в роки Другої світової війни, причини початку антипольської акції та її особливо жорстокого характеру саме на Волині, роль Німеччини й СРСР у розпалюванні та використанні українсько-польського антагонізму, ставлення до нього небандерівських військово-політичних проводів і формувань, зокрема мельниківців та бульбівців, дається загальна оцінка волинських подій, їх місця і значення в контексті феноменів насильства, терору й тероризму.

Історіографічний аналіз переконує, що генеральною методологічною лінією для висвітлення досліджуваних питань вважається, за визначенням О. Лисенка, широкий історичний контекст, відмова від комплексу провини однієї зі сторін⁹⁰. Очевидним вважається і той факт, що відповідальність за розв'язання збройного конфлікту несуть обидві сторони (і польська, і українська), які почасти виступали об'єктом "брудної гри" воюючих держав, зокрема Німеччини та СРСР⁹¹.

Історіографічний аналіз вітчизняних досліджень українсько-польських відносин доби Другої світової війни переконує в доцільності й слушності винятково важливої думки Я. Грицака про виникнення і становлення в новій, посткомуністичній історіографії як її найважливішого нового явища ревізіоністської течії, представники котрої прагнуть відповісти на виклики сучасної світової історіографії, подати нову версію української історії, здійснюють нелегкі й небезболісні спроби спокійнішого й об'єктивнішого трактування історії українсько-польських взаємин і волинських справ 1943 р. зокрема⁹². Принципового значення в цьому контексті набуває оцінка Я. Грицаком вітчизняної дискусії навколо волинських подій як важливого українського прецеденту й першої із часів падіння комунізму поважної дискусії в Україні на тему історичного минулого, чогось на зразок українського *Historikerstreit*⁹³, а також його думка про те, що спроможність критичного перегляду національної, історичної спадщини та визнання національних гріхів є ознакою моральної сили й послужить відновленню довіри до української історіографії в академічному світі⁹⁴.

Важливого значення набуває постановка А. Заярнюком таких фундаментальних проблем у дослідженні волинських подій, як співвідношення між їх макрофакторами і причинами та конкретними діями конкретних осіб, транслювання цих причин у винищення беззахисного цивільного населення, моральна відповідальність за вбивства, характеристика їх виконавців і пояснення їх поведінки⁹⁵.

Таким чином, на порядок денний у вивченні волинських подій висувається гуманістично-антропологічний підхід, до якого доцільно було б звернутися українським історикам, аби пояснити мотивацію вчинків безпосередніх учасників українсько-польського збройного протистояння⁹⁶. Адже дуже часто “вони постають зі сторінок досліджень як виключно “політичні істоти”, що існують у специфічних часі і просторі... Натомість навіть не ставиться питання про їхнє повсякденне життя: на який кошт жили? чи мали якусь власність і сталий заробіток? чи були одружені? чи були в них діти?”⁹⁷.

Як бачимо, йдеться, за словами О. Лисенка, про цілком інший методологічний дискурс у вивченні складної проблематики волинських подій, про пошук повного, об’ємного розуміння і пояснення феномену масового винищення цивільної людності⁹⁸.

Для створення більш-менш реальної картини перебігу українсько-польських відносин і подій на Волині в 40-х рр. XX ст., позбавленої політичної, ідеологічної, етнонаціональної заангажованості, перебільшень і підтасувань, їх об’єктивної інтерпретації видається надзвичайно необхідним залучення всіх наявних джерел інформації як офіційних (архівних документів, публікацій у тогочасній пресі), так і неофіційних (щоденників учасників подій, спогадів очевидців, листів)⁹⁹. Саме “людські документи”, переконана волинська дослідниця С. Кравченко, подають відносно об’єктивну картину історичних подій та глибину їхнього трагізму¹⁰⁰. Украй актуальними й перспективними залишаються збір і наукова інтерпретація усних матеріалів, усної історії, які, за словами луцького науковця Г. Каращук, дають можливість на основі типових розповідей і оцінок скласти модель близької історії, що відображена в колективній пам’яті волинян і може усним шляхом передаватися наступним

поколінням; визначити оцінки, які дають очевидці процесу його учасникам і самому процесові, а також виділити ті стереотипи поведінки, які є акцептованими¹⁰¹.

Важливого значення для подальших досліджень проблематики волинських подій та українсько-польських взаємин 1940-х рр. набуває введення до наукового обігу нових, донедавна недоступних джерел, удосконалення методики їх аналізу, врахування специфіки документів і контексту їх створення¹⁰². Як відзначається в Ухвалі міжнародної наукової конференції “Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки” (Луцьк, 20–23 травня 2003 р.), основними джерелами дослідження цього питання залишаються архівні матеріали, доступ до яких усе більше відкривається для науковців¹⁰³.

У цьому зв’язку слід вітати публікацію у 2005 році 4-го тому (у двох частинах) спільної польсько-української серії “Польща та Україна у 30–40-х роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб”¹⁰⁴, присвяченого саме цій проблематиці¹⁰⁵. Поява цього солідного й необхідного видання стала важливою подією в історичній науці та значним кроком у напрямку до тверезого й об’єктивного дослідження українсько-польського конфлікту в Західній Україні в роки Другої світової війни¹⁰⁶. Як відзначив його рецензент Р. Грицьків, представлені в ньому донедавна таємні документи комуністичних спецслужб укотре переконали в необхідності систематично та наполегливо вивчати фонди Державного архіву СБУ¹⁰⁷.

Перед істориками й надалі залишається актуальним відповідальне завдання об’єктивного дослідження і відтворення історії українсько-польських відносин періоду Другої світової війни на підставі комплексного вивчення всіх можливих і доступних джерел інформації, а також зіставлення, критики й узгодження почерпнутих звідти відповідних даних¹⁰⁸. Погоджуємося з висловленою на одному з “круглих столів”, присвячених досліджуваній проблемі, тезою про те, що в дослідженнях трагічних сторінок українсько-польських відносин слід оперувати не поодинокими фактами, емоційно

описаними сценами, а системою фактів у їх сукупності, постійно обмінюючись правдивою інформацією із зацікавленою стороною¹⁰⁹.

До проблем, які потребують подальших ретельних наукових розвідок, слід, на наш погляд, віднести порівняльне дослідження українського й польського рухів Опору та порівняльний аналіз їхніх ідеологій, які практично ще не проводилися¹¹⁰; програмні положення українського визвольного руху щодо Польщі, які тільки починають вивчатися¹¹¹; розбіжності й конфлікти в середовищі керівництва й чільних діячів ОУН(б) і УПА, серед яких не було єдиної думки стосовно волинських подій, планового та систематичного підходу до вирішення польського питання¹¹²; прояви допомоги й підтримки українцями поляків; аналіз сприйняття конфлікту угорцями, волинським чеським населенням; ставлення церкви, української інтелігенції до українсько-польського конфлікту¹¹³. Залишаються актуальними дослідження демографічних аспектів волинської трагедії, втрат населення з українського й польського боків; ролі української та польської еліт, деморалізація і нищення яких були, на думку американського історика Т.Снайдера, ймовірно, найважливішими причинами українсько-польського конфлікту¹¹⁴; альтернативних варіантів розвитку ситуації на Волині, адже, як слушно зауважує Я. Грицак, заради повноцінного розуміння історії завжди варто брати до уваги можливість інших варіантів розвитку подій¹¹⁵.

Підсумовуючи основні тенденції в розвитку сучасної вітчизняної історіографії українсько-польських відносин періоду Другої світової війни й подій 1943 р. на Волині, можна констатувати, що українські науковці приступили до активного вивчення цієї ще донедавна “білої плями” вітчизняної історичної науки, перебуваючи, однак, на початковій стадії цього процесу¹¹⁶. Вони підкреслюють виняткову важливість подальшої наукової, академічної дискусії навколо цих проблем, які повинні перебувати не у сфері емоцій, а у сфері історично-документального аналізу, опиратися на ретельне всебічне й критичне осмислення документальних джерел, а не наперед визначені схеми, та потребують нових досліджень із використанням додаткового документального матеріалу, нових методологічних підходів, нетрадиційної постановки й

розгляду проблем українсько-польського протистояння і співпраці в роки Другої світової війни¹¹⁷. Такий підхід допоможе об'єктивно розібратися з фундаментальними, глибинними та ситуативними причинами й мотивами польсько-українського протистояння, рушійними силами, що живили цей конфлікт, його наслідками¹¹⁸, а також приступити до реалізації важливого дослідницького проекту – підготовки фундаментальної комплексної монографії про українсько-польські відносини в роки Другої світової війни, написання і публікація якої давно вже є на часі.

¹ Спільна заява Президентів України і Республіки Польща “До порозуміння і єднання” / З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1997. – №1/2. – С.5–7.

² Зашкільняк Л. Україна і Польща у ХХ столітті: між конфронтацією і союзом / Міжнародний Науковий Конгрес “Українська історична наука на порозі ХХІ століття” (Чернівці, 16–18 травня 2000 р.). Доповіді і повідомлення. – Чернівці, 2001. – Т.1. – С.68.

³ Ільющин І.І. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). – К., 2000. – С.4, 5, 10.

⁴ Ковалевський З. Польська демократична громадськість мусить знати правду про Українську Повстанчу Армію // Україна. Наука і культура. – К., 1991. – Вип.25. – С.76; Литвин В. Тисяча років сусідства і взаємодії. – К., 2002. – С.98; Сливка Ю. Українсько-польське протистояння періоду Другої світової війни: витоки та наслідки. – Львів, 2003. – С.5.

⁵ Сливка Ю. Назв. праця. – С.28.

⁶ Див.: Грицьків Р. Діяльність Української Повстанської Армії у висвітленні польської історіографії (період Польської народної республіки) // Український визвольний рух. Збірник 9. – Львів, 2007. – С.280–299; його ж. Історіографічне значення матеріалів міжнародних семінарів “Україна – Польща: важкі питання” у дослідженні історії Української Повстанської Армії періоду Другої світової війни // Там само. Збірник 1. – Львів, 2003. – С.190–203; його ж. Польська історіографія українсько-польського збройного конфлікту часів Другої світової війни // Там само. – Зошит №2. – Львів, 2003. – С.148–170; Здіорук С.І., Гриневич Л.В., Здіорук О.І. Показчик публікацій про діяльність ОУН та УПА (1945–1998 рр.). – К., 1999; Кондратюк К. Волинська трагедія 1943 року в оцінках сучасних українських і польських істориків // У пошуках правди: Зб. матер. Міжнар. наук. конфер. “Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки” (Луцьк, 20–23 травня 2003 р.). – Луцьк, 2003. – С.439–445; Лисенко О.Є., Марущенко О.В. Організація Українських Націоналістів та Українська Повстанська Армія: Бібліографічний показчик публікацій 1998–2002 років. – К., 2002; їх же. Українсько-польські стосунки періоду Другої світової війни у вітчизняній історіографії: Бібліографічний показчик. – Київ – Івано-Франківськ, 2003.

⁷ Макарчук С. Втрати населення на Волині в 1941–1947 рр. // Україна – Польща: важкі питання. Т.5. – Варшава, 2001. – С.299.

⁸ Ільющин І. Армія Крайова й українсько-польське протистояння в Західній Україні 1939 – 1945 рр. в світлі вітчизняної та зарубіжної історіографії // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2002. – Вип.6. – С.90.

⁹ Ільющин І.І. Волинська трагедія 1943–1944 рр. – К., 2003; його ж. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни...; його ж. Польське військово-політичне підпілля в Західній Україні (1939–1945 рр.): Автореф. дис. ... д-ра і ст. наук. – К., 2003; його ж. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. – К., 2001.

- ¹⁰ Колесник В., Кучерепа М. З історії українсько-польських наукових взаємин (1994–2003) // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2003. – Вип.13. – Ч.2. – С.96.
- ¹¹ Бондарук Л. Відновлюючи історичну правду // Шлях Перемоги. – 2003. – Ч.29. – С.1, 6; Грицьків Р. Наукова конференція у Львові “Третій фронт у Західній Україні: 1939–1947 роки” // Український визвольний рух. Збірник 1. – Львів, 2003. – С.204–207.
- ¹² Ільющин І.І. Волинська трагедія 1943 – 1944 рр. – С. 8.
- ¹³ Україна – Польща: важкі питання: Матеріали Міжнародних наукових семінарів істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”. – Варшава, 1998 – 2001. – Т.1–2, 3, 4, 5; – Луцьк, 2004. – Т.9; – Варшава, 2006. – Т.10.
- ¹⁴ Баженов Л. Важкі питання українсько-польського діалогу істориків (1991–2002 рр.) // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2002. – Вип.2. – С.127–132; Грицьків Р. Історіографічне значення матеріалів міжнародних семінарів “Україна – Польща: важкі питання” у дослідженні історії Української Повстанської Армії періоду Другої світової війни // Український визвольний рух. Збірник 1. – С.190 – 203; Заброварний С. Діалог по лінії Варшава – Луцьк // Український альманах. – Варшава, 2002. – С.122–130; Колесник В., Кучерепа М. Назв. праця. – С.95–104; Макар В. Україна – Польща: важкі питання // Історико-політичні проблеми сучасного світу. – Чернівці, 2001. – Т.8. – С.75–80: Український історик. – 2001. – Т.38. – Ч.1–4. – С.239–244.
- ¹⁵ Ільющин І. Армія Крайова й українсько-польське протистояння в Західній Україні... – С.91.
- ¹⁶ Калитко С.Л., Лациба В.П. Сучасна українська історіографія про українсько-польські відносини в Західній Україні в роки Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України. – К., 2002. – Вип.6. – С.66–68; Калитко С.Л. Українська діаспора про українсько-польські відносини в Західній Україні в роки Другої світової війни // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. – Хмельницький, 1999. – С.382–383; його ж. Українська історіографія українсько-польських взаємин на західноукраїнських землях в роки Другої світової війни // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: Серія Історія. – Вінниця, 2001. – Вип.3. – С.242–247; Поп Ю.І., Калитко С.Л., Лациба В.П. Українська радянська та сучасна історіографія українсько-польського міжнаціонального конфлікту в роки Другої світової війни // Наукові праці Кам’янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам’янець-Подільський, 2001. – Т.7 (9). – С.682–687.
- ¹⁷ Калитко С.Л., Лациба В.П. Назв. праця. – С. 66; Калитко С.Л. Українська історіографія українсько-польських взаємин... – С.243–244; Поп Ю.І., Калитко С.Л., Лациба В.П. Назв. праця. – С. 682 – 683.
- ¹⁸ Калитко С.Л. Українська історіографія українсько-польських взаємин... – С.244.
- ¹⁹ Калитко С.Л., Лациба В.П. Назв. праця. – С. 66 – 68; Калитко С.Л. Українська історіографія українсько-польських взаємин... – С. 244–246; Поп Ю.І., Калитко С.Л., Лациба В.П. Назв. праця. – С. 683 – 686.
- ²⁰ Ільющин І. Армія Крайова й українсько-польське протистояння в Західній Україні... – С. 90 – 101; його ж. Назв. праця. – С.6–61.
- ²¹ Ільющин І. Армія Крайова й українсько-польське протистояння в Західній Україні... – С.90, 96; його ж. Волинська трагедія 1943–1944 рр. – С.27.
- ²² Дашкевич Я. Документи Українського центрального комітету в Національному архіві Канади про польсько-українські стосунки 1941–1944 рр. // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісій НТШ в Україні. – Львів, 1999. – Вип.2 (1995–1997 рр.). – С.158.
- ²³ Дашкевич Я. Документи та матеріали про польсько-українські стосунки у 1940-х рр. в Українському архіві (Варшава) // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісій НТШ в Україні. – Вип.2 (1995–1997 рр.). – С.155–156; його ж. Документи Українського центрального комітету в Національному архіві Канади про польсько-українські стосунки 1941–1944 рр. // Там само. – С.157–159; Дзюбан О. Національно-визвольна боротьба українського народу 1941–1945 рр. у світлі польських документів // Там само. – С.182–193; Кутовий Р. Українсько-польський конфлікт на Волині (1941–1945) в документах німецької

окупаційної влади // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету Волинського державного університету імені Лесі Українки. – Луцьк, 1998. – Вип.3. – С.68–73; Литвин М. Документи Армії Крайової про військово-політичні протистояння на Заході України в роки Другої світової війни // Україна в минулому. – Київ – Львів, 1995. – Вип.7. – С.129, 151.

²⁴ Ільющин І.І. Волинська трагедія 1943–1944 рр. – С.62–81; його ж. Джерела дослідження збройного протистояння Української повстанської армії і Армії Крайової в Західній Україні (1939 – 1945 рр.) // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2003. – Вип. 13. – Ч. 1. – С. 343 – 359.

²⁵ Литвин М. Назв. праця. – С.129.

²⁶ Киричук Ю. Українсько-польське збройне протистояння у 1942 – 1943 рр. // Схід. – 2000. – № 1. – С.48–49.

²⁷ Ільющин І.І. Волинська трагедія 1943–1944 рр. – С.11, 14, 209; його ж. Джерела дослідження збройного протистояння... – С.343–359; його ж. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни... – С.53; його ж. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни... – С.121.

²⁸ Ільющин І.І. Волинська трагедія 1943–1944 рр. – С.45, 47; його ж. Джерела дослідження збройного протистояння... – С.343, 347, 348.

²⁹ Ільющин І.І. Волинська трагедія 1943–1944 рр. – С.27–28.

³⁰ Мотика Г. Історіографія Народної Польщі про польсько-українські взаємовідносини в 1939–1956 рр. / Четвертий міжнародний конгрес українців. Історія. Ч.2: XX століття. – Одеса – Київ – Львів, 1999. – С.85–90; Грицьків Р. Польська історіографія українсько-польського збройного конфлікту часів Другої світової війни // Український визвольний рух. Зошит 2: Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни. – Львів, 2003. – С.148–170; Ільющин І. Армія Крайова й українсько-польське протистояння в Західній Україні... – С.90–101; Марчук І. Рец. на: Semaszko W., Semaszko E. Ludobojstwo dokonane przez nacjonalistow ukraïnskich na ludnosci polskiej Wolynia 1939 – 1945. – Warszawa, 2000. – Т.І. – С.1–1000; Т.ІІ. – С.1001–1440 // Український визвольний рух. Зошит 2. – С.171–180; його ж. Хто ж спровокував конфлікт? // Визвольний шлях. – 2003. – Кн.5. – С.118–127; Патриляк І. Нетрадиційний погляд на українсько-польські взаємини: (Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. – Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 1993. – 339 s.) // Молода нація. – 2001. – №1. – С.184–193; Цепенда І.Є. Вибрані проблеми українсько-польського протистояння 1943–1947 років в оцінках сучасних польських істориків // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2001. – Т.7(9). – С.693–700; Швагуляк М. Рец. на: Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1993 // Україна модерна. – 1996. – №1. – С.193–198.

³¹ Мотика Г. Назв. праця. – С.86, 87.

³² Цепенда І.Є. Вибрані проблеми українсько-польського протистояння... – С.693.

³³ Там само. – С.693–694, 699.

³⁴ Ільющин І. Армія Крайова й українсько-польське протистояння в Західній Україні... – С. 96, 97; його ж. Волинська трагедія 1943–1944 рр. – С.57; його ж. Польське військово-політичне підпілля в Західній Україні (1939–1945 рр.): Автореф. дис. ... д-ра і ст. наук. – С. 12.

³⁵ Ільющин І. Армія Крайова й українсько-польське протистояння в Західній Україні... – С. 97.

³⁶ Там само.

³⁷ Грицьків Р. Польська історіографія українсько-польського збройного конфлікту часів Другої світової війни // Український визвольний рух. Зошит 2. – С.158, 168, 169.

³⁸ Там само. – С.169, 170.

³⁹ Див.: Марчук І. Рец. на: Semaszko W., Semaszko E. Ludobojstwo dokonane przez nacjonalistow ukraïnskich na ludnosci polskiej Woïynia 1939–1945...; його ж. Хто ж спровокував конфлікт?...

- ⁴⁰ Ільющин І.І Волинська трагедія 1943–1944 рр. – С. 42.
- ⁴¹ Марчук І. Хто ж спровокував конфлікт? – С.118 – 127.
- ⁴² Там само. – С. 126.
- ⁴³ Швагуляк М. Назв. праця. – С. 193, 197.
- ⁴⁴ Патриляк І. Назв. праця. – С. 184, 185.
- ⁴⁵ Ільющин І. Армія Крайова й українсько-польське протистояння в Західній Україні... – С.96–97.
- ⁴⁶ Грицьків Р. Польська історіографія українсько-польського збройного конфлікту часів Другої світової війни // Український визвольний рух. Зошит 2. – С.169, 170; Швагуляк М. Хроніка подій в Західній Україні у 1939–1945 рр. // Україна–Польща: важкі питання. Т.5. – С.24.
- ⁴⁷ Дашкевич Я. Для кого дорога до нікуди? (Нотатки на полях збірника про польсько-українські взаємини) // Україна і Польща між минулим і майбутнім. – Львів, 1991. – С.214–230; його ж. Для кого дорога до нікуди? Про польсько-українські відносини в минулому та сучасному // Україна. Наука і культура. – К., 1993. – Вип.26–27. – С.53–73; його ж. Фальсифікація новітньої історії українського народу в сучасній Польщі // Національно-визвольна боротьба 20–50-х років ХХ ст. в Україні: Збірник матеріалів І Міжнародної наукової конференції (Львів, 25–26 червня 1991 р.). – Київ – Львів, 1993. – С.109–119; його ж. Фальсифікація новітньої історії українського народу в сучасній Польщі (Товариства кресов'яків та їх діяльність) // Український час. – 1991. – №1. – С.15–19; його ж. Шляхи подолання стереотипів. (Перешкоди нормалізації польсько-українських стосунків: українська точка зору) // Дашкевич Я. Україна вчора і нині: Нариси, виступи, есе. – К., 1993. – С.126–133; його ж. Шляхи подолання упереджень. (Перешкоди нормалізації польсько-українських стосунків) // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість: Матеріали міжнародної наукової конференції. Кам'янець-Подільський, 29–31 травня 1992 р. – К., 1993. – С.23–29; Лисяк-Рудницький І. Польсько-українські стосунки: тягар історії // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К., 1994. – Т.1. – С.83–110; Павлишин А. Студії над генезою польсько-українських конфліктів у ХХ столітті / “Г”: Незалежний культурологічний часопис. – Львів, 1997. – Ч.10. – С.114–135.
- ⁴⁸ Павлишин А. Назв. праця. – С.122.
- ⁴⁹ Дашкевич Я. Шляхи подолання стереотипів... – С.126–130.
- ⁵⁰ Там само. – С.130.
- ⁵¹ Ільющин І.І. Волинська трагедія 1943–1944 рр. – С.35.
- ⁵² Лисяк-Рудницький І. Назв. праця.
- ⁵³ Там само. – С.83–84.
- ⁵⁴ Лисяк-Рудницький І. Назв. праця // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К., 1994. – Т.2. – С.489–496.
- ⁵⁵ Там само. – С.489, 490, 495, 496.
- ⁵⁶ Павлишин А. Назв. праця. – С.131.
- ⁵⁷ Там само. – С.135.
- ⁵⁸ Там само.
- ⁵⁹ Киричук Ю. Назв. праця. – С.48.
- ⁶⁰ Сливка Ю. Назв. праця. – С.5, 7.
- ⁶¹ Цепенда І.Є. Назв. праця. – С.699.
- ⁶² Сливка Ю. Назв. праця. – С.43.
- ⁶³ Литвин В. Назв. праця. – С.108.
- ⁶⁴ Ільющин І. Ким і як приймалося рішення про проведення антипольської акції на Волині в 1943 р.? Документи свідчать // Український альманах. – Варшава, 2003. – С.167.
- ⁶⁵ Литвин В. Назв. праця. – С.98, 101, 108.
- ⁶⁶ Сівец М. Совість кожного підкаже потрібні слова // День. – 2003. – 15 березня.
- ⁶⁷ Кентій А.В. Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. – К, 1999. – С.223; Шанковський Л. Українська Повстанча Армія // Історія українського війська. 1917–1995. – Львів, 1996. – С.553–562; Поляки самі собі виховали ворогів. (Інтерв'ю В. Кука) // Шлях Перемоги. – 2003. – №16. – С.9.

- ⁶⁸ Бондаренко К. Трагедія Волині: погляд через десятиліття // Дзеркало тижня. – 2003. – №6. – С. 1, 3; Шаповал Ю. Чи подолано “волинський синдром”? // День. – 2003. – 15 березня.
- ⁶⁹ Грицак Я. Наше і дуже наше горе // Критика. – 2003. – Ч.69–70. – С.14.
- ⁷⁰ Зашкільняк Л. Україна і Польща в ХХ столітті: від конфліктів до порозуміння // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”: Історичні науки. – Острог, 2003. – Вип. 3. – С.79.
- ⁷¹ Кентій А.В. Стратегія і тактика українських націоналістів (осінь 1941 – літо 1944 рр.) // Проблема ОУН – УПА: Попередня історична довідка. – К., 2000. – С.87, 88.
- ⁷² Литвин В. Назв. праця. – С.112.
- ⁷³ Зашкільняк Л. Назв. праця. – С.80.
- ⁷⁴ Сливка Ю. Назв. праця. – С.47.
- ⁷⁵ Ільющин І. Волинська трагедія 1943–1944 рр. – С.248.
- ⁷⁶ Деревінський В. Українсько-польські відносини у першій половині 40-х рр. // Україна і Польща в ХХ столітті: Проблеми і перспективи взаємовідносин. – Київ – Краків, 2002. – С.158; Ільющин І.І. Антипольський фронт у бойовій діяльності ОУН і УПА (1939–1945 рр.)// Укр. іст. журн. – 2002. – №3. – С.98, 101; Патриляк І. Деякі аспекти співпраці українського та польського антирадянського підпілля на території Закерзоння у 1945 – 1946 рр. // Україна і Польща в ХХ столітті. – С.169; Сливка Ю. Назв. праця. – С.48; Стародубець Г.М. ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині в роки Другої світової війни (1941–1943 рр.). – Тернопіль, 2002. – С.114 та ін.
- ⁷⁷ Сливка Ю. Назв. праця. – С.48.
- ⁷⁸ Ільющин І. Волинська трагедія 1943–1944 рр. – С.38, 196; “Круглий стіл”: Українсько-польські стосунки (30-ті–40-ві роки ХХ ст.): Проблема оцінки причин і характеру конфліктів та пошуку шляхів порозуміння // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції “Вісла”). – Львів, 1998. – С.104; Цепенда І.Є. Суспільно-політична ситуація на Волині в 1943–1944 роках // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк, 2001. – №5. – С.168.
- ⁷⁹ Патриляк І. Деякі аспекти співпраці... – С.169.
- ⁸⁰ Стародубець Г.М. Назв. праця. – С.87.
- ⁸¹ Філяр В. Хронологія подій на Волині в 1939–1944 рр. // Україна – Польща: важкі питання. Т.5. – С.42.
- ⁸² Заброварний С. Назв. праця. – С.128.
- ⁸³ Ісаєвич Я. З хроніки трагічного протистояння. Замість передмови // Царук Я. Трагедія волинських сіл 1943–1944 рр. Українські і польські жертви збройного протистояння. Володимир-Волинський район. – Львів, 2003. – С.4; Сливка Ю. Назв. праця. – С.5.
- ⁸⁴ Сливка Ю. Назв. праця. – С.5–6.
- ⁸⁵ Трофимович В. Примирення не можна приурочити до певної дати // День. – 2003. – 16 квітня.
- ⁸⁶ Кентій А.В. Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. – С.236.
- ⁸⁷ Ільющин І.І. Антипольський фронт у бойовій діяльності ОУН-УПА... – С.94–104; його ж. Волинська трагедія 1943–1944 рр. – С.167, 248; його ж. До питання про Волинську трагедію 1943–1944 рр. // Укр. іст. журн. – 2003. – №3. – С.122; його ж. Національно-визвольні прагнення українських та польських самостійницьких сил за часів Другої світової війни // Там само. – 2003. – № 1. – С.82–96.
- ⁸⁸ Гошовська В. “Пам’ятати минуле заради майбутнього”. До 60-ї річниці трагічних подій на Волині у 1943–1944 рр. // День. – 2003. – 22 квітня.
- ⁸⁹ Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. – К., 2005. – С.27.
- ⁹⁰ Лисенко О. Деякі методологічні аспекти дослідження національної політики сталінського й гітлерівського режимів у період Другої світової війни // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – К., 2005. – С.14.

- ⁹¹ Стародубець Г.М. Українське повстанське запілля (друга пол. 1943 – поч. 1946 років). – Тернопіль, 2006. – С.17.
- ⁹² Грицак Я. Тяжке примирення; його ж. Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. – К., 2004. – С. 130.
- ⁹³ Там само. – С.132.
- ⁹⁴ Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття. – К., 1996. – С.8, 9.
- ⁹⁵ Заярнюк А. Виконавці етнічної чистки поляків на Волині як інтелектуальна проблема // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. – Львів, 2003. – С.263, 264.
- ⁹⁶ Осіп'ян О. Довгоочікувана реконструкція “неочікуваних націй”... // Український гуманітарний огляд. – К., 2004. – Вип.10. – С.165.
- ⁹⁷ Там само.
- ⁹⁸ Лисенко О.Є. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті // Укр. іст. журн. – 2004. – №5. – С.8.
- ⁹⁹ Кравченко С. Людські долі у вирі історичних подій (на матеріалі спогадів І.Марчака) // У пошуках правди: Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції “Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки” (Луцьк, 20–23 травня 2003 р.). – Луцьк, 2003. – С.518, 521.
- ¹⁰⁰ Там само. – С.518.
- ¹⁰¹ Карашук Г. Волиняни про події XX століття // Там само. – С.492.
- ¹⁰² Ісаєвич Я. Холмсько-волинська трагедія, її передумови, перебіг, наслідки // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. – С.11.
- ¹⁰³ У пошуках правди. – С.528.
- ¹⁰⁴ Поляки і українці між двома тоталітарними системами 1942–1945. У 2-х ч. – Варшава – Київ, 2005.
- ¹⁰⁵ Шаповал Ю. Потенціал взаєморозуміння та історичний простір ненависті: Роздуми над нововіднайденими документами про польсько-українські взаємини під час Другої світової війни // Війни і мир, або “Українці – поляки: брати / вороги, сусіди...”. – К., 2004. – С.315.
- ¹⁰⁶ Грицьків Р. На шляху до правди та порозуміння // Український визвольний рух. Збірник 6. – Львів, 2006. – С. 257, 264.
- ¹⁰⁷ Там само. – С.264.
- ¹⁰⁸ Стеблій Ф. Збройні акції Армії Крайової у підльвівських українських селах (березень-липень 1944 р.) // Україна у Другій світовій війні: українсько-польські взаємини. – Львів, 2005. – С.304, 305.
- ¹⁰⁹ Матеріали круглого столу “Геополітичний вимір волинської трагедії в контексті українсько-польського міжнаціонального конфлікту 1939–1947 років” (Львів, 23 травня 2003 року). – Львів, 2003. – С. 62.
- ¹¹⁰ Ісаєвич Я. Холмсько-волинська трагедія, її передумови, перебіг, наслідки. – С.13.
- ¹¹¹ В'ятрович В. Польське питання в ідейно-політичних засадах ОУН(б) // Україна у Другій світовій війні: українсько-польські взаємини. – С.288.
- ¹¹² Стасюк О. Позиція ОУН стосовно україно-польських взаємин // Там само. – С.179.
- ¹¹³ Портнов А. Рец. на: Tygiel narodow... – Warszawa – Londyn, 2002 // Україна модерна. – Львів, 2003. – Ч.8. – С.273.
- ¹¹⁴ Осіп'ян О. Назв. праця. – С.166.
- ¹¹⁵ Грицак Я. Тези до дискусій про УПА // Страсті за націоналізмом. – С.95.
- ¹¹⁶ Грицьків Р. Польська історіографія українсько-польського збройного конфлікту часів Другої світової війни // Український визвольний рух. Зошит 2. – С.169.
- ¹¹⁷ Волинь – 1943/1944: невідома трагедія // Війни і мир... – С.322; Ільющин І. Армія Крайова й українсько-польське протистояння в Західній Україні 1939–1945 рр. ... – С.98; Сливка Ю. Українсько-польське протистояння періоду Другої світової війни: витоки та наслідки // Україна у Другій світовій війні: українсько-польські взаємини. – С.167; Шаповал Ю. Потенціал взаєморозуміння та історичний простір ненависті. – С.301, 302, 315.
- ¹¹⁸ Шаповал Ю. Потенціал взаєморозуміння та історичний простір ненависті. – С.306.

**Репатріаційно-депортаційна акція проти
українського та польського населення в 1944 – 1946 рр.**

Українсько-польське протистояння в роки Другої світової війни особливо загострило суспільно-політичну ситуацію на пограниччі. За часів німецької окупації стосунки між українським і польським населенням переросли у ворожнечу, вилилися в збройні конфлікти, призвели до великих людських утрат. Це було використано як радянським, так і польським керівництвом для розгляду питання щодо проведення репатріаційних акцій у контексті розв'язання міжнаціонального конфлікту.

Радянське керівництво також прагнуло використати репатріацію для нормалізації військово-політичної ситуації у своєму тилу в умовах просування фронту на захід. Не останню роль відігравали й економічні чинники. Унаслідок виснажливої війни обидві держави потребували робочої сили для відбудови зруйнованої економіки.

У свою чергу перед Польщею, на найближчу перспективу, стояло складне завдання швидкого заселення новоотриманої території на північному заході. Але переселенська акція була не тільки радянсько-польською ініціативою. Як слушно зауважив авторитетний знавець цієї проблеми Л. Зашкільняк, ідея переселення не була вигадкою тільки Й. Сталіна, оскільки поділялася всіма трьома членами “Великої трійки”, наводячи при цьому відомий лист В. Черчілля до Й. Сталіна від 20 лютого 1944 р., у якому британський прем'єр писав про потребу обміну населення між Польщею та СРСР як важливої складової врегулювання двосторонніх відносин¹.

Слід погодитися, що розвиток подій навколо підготовки переселення свідчив про неодноосібність і не випадковість рішення в цьому питанні. Але ідея такого вирішення національного питання вже віддавна визрівала не тільки в Москві чи Лондоні, але й у польських політичних колах. Якщо для кремлівської верхівки це була чергова акція в низці депортаційних процесів 30 – 40-х років, то для польського керівництва вона стала початком реалізації тоталітарних методів вирішення національних проблем на польському ґрунті.

Польська дослідниця К. Керстен відзначала, що як Польща, так і СРСР із багатьох причин прагнули до того, щоб процес обміну населення охопив якомога більшу частину українців. Для Польщі це була, насамперед, остаточна перспектива розв'язання наболілих національних конфліктів².

Водночас розвиток подій свідчив, що радянське керівництво не мало остаточного плану переселення, але приготування до нього розпочалося відразу ж після звільнення від гітлерівців західних областей УРСР і частини польської території.

Одним із пропагандистських поштовхів виведення цієї проблеми на міждержавний рівень стали численні листи від українців із Польщі до уряду УРСР із проханням вирішити їхню долю або шляхом приєднання до УРСР територій, на яких вони проживали, або ж переселенської акції.

Саме на підставі цих звернень 26 серпня 1944 р. М. Хрущов інформував Й. Сталіна про те, що останнім часом Раднарком УРСР і ЦК КП(б)У отримували багато листів від мешканців Грубешівського, Томашівського та інших повітів, у яких вони повідомляли про терор польського підпілля і висловлювали прохання приєднати території до УРСР або ж переселити їх. Переконаючи Й. Сталіна щодо необхідності обговорення цієї проблеми з ПКНВ, М. Хрущов як додатковий аргумент на користь проведення переселення запропонував процедуру забезпечення армії продуктами³.

Один із натхненників ідеї репатріації М. Хрущов, розробляючи план переселення, аналізував також і можливість включення частини українських етнічних земель до складу УРСР. Особлива увагу була прикута до Холмщини, звідки родом була його дружина. В одному з листів до Сталіна, який був датований 20 липня 1944 р., М. Хрущов пропонував після звільнення повітів, у яких проживала більшість українського населення, сформувати радянську адміністрацію, щоб пізніше, за сприятливих умов, можна було офіційно заявити про їх входження до складу СРСР. Він вважав, що із цих районів у майбутньому можна було б створити Холмську область з обласним центром у м. Холм⁴. Окрім створення Холмської області М. Хрущов пропонував

Й. Сталіну приєднати до Дрогобицької області й Західну Галичину⁵.

Й. Сталін не відреагував на ці пропозиції.

Однак численні листи про переселення отримувало не тільки керівництво УРСР, але й ПКНВ. Уже в серпні 1944 р. до ПКНВ почали масово надходити прохання поляків, насамперед із Волині, переселити їх до Польщі. Так, 29 серпня 1944 року на ім'я голови ПКНВ Е. Осубки-Моравського, на основі повідомлень від польських партизансько-військових сімей на Волині, був направлений лист із проханням якнайшвидше евакуювати поляків унаслідок посилення антипольського терору з боку українських націоналістів⁶. Подібні повідомлення надходили на адресу ПКНВ і в першій половині жовтня 1944 р.⁷. Про переселенські настрої поляків у цих регіонах мали інформацію й радянські органи безпеки. Вони звертали увагу, що значна частина поляків мала намір, після звільнення Польщі від німецької окупації, покинути ці місця і виїхати до корінної Польщі⁸. Причина цього явища пояснювалася тим, що багато поляків унаслідок дій українського підпілля були змушені залишити свої оселі, втратили майно, а на нових місцях, у містах і великих українських селах, не змогли облаштувати свій побут, не мали землі, залишилися безробітними⁹.

Привертає увагу той факт, що радянські органи готувалися до репатріації поляків ще до підписання офіційних документів. Згідно з постановами РНК СРСР від 5 квітня та 11 липня 1944 р., на територію УРСР з інших областей Радянського Союзу планувалося переселити 29 700 поляків¹⁰.

Але на тлі загальної атмосфери якнайшвидшого переселення далеко не все українське, як і польське, населення мало такий намір. Значна частина українців прагнула залишитися й відновити українське громадсько-культурне життя. Уже в серпні 1944 р. до Міністерства освіти ПКНВ і шкільної кураторії в Любліні почали надходити листи від українських громадських комітетів із проханням відкрити українські школи¹¹. У той самий час, створені на місцях Українські громадські комітети позитивно відреагували на декларації влади щодо рівних прав українців у польській державі й підтвердили свою лояльність до нової влади¹². Тобто ще до прийняття рішення про переселення серед

значної частини українського населення панувала думка про розбудову свого життя в умовах нової політичної ситуації в Польщі.

Наприкінці літа 1944 р. суспільно-політична ситуація на українсько-польському пограниччі сприяла ідеї організації репатріації на добровільних засадах. Головною причиною такого ставлення українського та польського населення був страх перед відновленням терору з боку обох підпільних рухів. Природно, що ця проблема була добре відома Москві, тим більше, що враховувалося й територіальне розширення рамок репатріації з включенням Білоруської та Литовської РСР. Водночас для початку переселення необхідно було завершити юридичні формальності. 27 липня 1944 р. у Москві була підписана Угода між ПКНВ та Урядом СРСР про польсько-радянський кордон, яка чітко окреслила кордон між обома державами на основі т. зв. лінії Керзона¹³. Визначення лінії кордону створило умови для реалізації плану взаємного переселення.

У кінці серпня 1944 р. сторони завершили підготовчу роботу й 1 вересня до Любліна, де тоді перебував ПКНВ, прибула радянська делегація, до якої ввійшли М. Булганін – представник СРСР при ПКНВ, М. Хрущов – голова РНК УРСР, М. Пономаренко – голова РНК БРСР, нарком державної безпеки СРСР В. Абакумов та інші. Польську сторону представляли: В. Берут – голова Крайової національної ради (КНР), Е. Осубка-Моравський – голова ПКНВ, генерал М. Роля-Жимерський та інші. У переговорах разом з іншими членами ПКНВ взяла участь також заступник голови ПКНВ Ванда Василевська, яка також прибула до Любліна з радянською делегацією¹⁴. В офіційному комюніке зазначалося, що обидві сторони обговорили питання організації взаємної репатріації осіб польської, української і білоруської національностей. Але дискусія щодо принципових положень майбутньої Угоди тривала аж до 9 вересня.

Угода між урядом УРСР і ПКНВ про евакуацію українського населення з території Польщі та польських громадян із території УРСР мала кілька розділів. Загальні положення визначали, що з Польщі переселяються громадяни української, білоруської, російської і русинської національностей, а з України –

всі поляки та євреї, які до 17 вересня 1939 р. мали польське громадянство.

При цьому наголошувалося, що “евакуація є добровільною і примус не може бути застосований ні прямо, ні посередньо”¹⁵. Іншим нереальним положенням Угоди, яке постійно порушувалося, були терміни переселення. Сторони домовилися розпочати переселення 15 жовтня 1944 р. і закінчити 1 лютого 1945 р. Що ж стосується кінцевої дати переселення, то вона була визначена не випадково. Польський дослідник Р. Дрозд звертає увагу, що Кремль планував переселення перед відкриттям Ялтинської конференції, на якій “Велика трійка” повинна була остаточно вирішити проблему польського східного кордону¹⁶.

Саме тому, до початку переселення, в місячний термін планувалося провести облік кількості, місцеперебування та національності осіб, які висловили бажання евакуюватися. Детально були визначені умови вивезення майна й цінностей, худоби, птиці тощо, а також окреслено зобов’язання щодо надання транспортних засобів¹⁷.

Організаційні питання Угоди регламентували другий і третій розділи. Згідно з ними передбачалося створити інститути уповноважених і представників, які мали діяти в обох країнах. До їх функцій входили виявлення осіб, що підлягали переселенню, реєстрація, організація транспорту, нагляд за переселенням, контроль за виконанням Угоди. Сторони домовилися, що пунктами перебування головних уповноважених будуть міста Люблін і Луцьк. Окрім того, визначено 11 міст у Польщі та 18 у західних областях УРСР, де мали перебувати районні уповноважені. Указувалися й контрольно-пропускні пункти, через які мало проводитися переселення¹⁸.

До виконання Угоди про репатріацію була підготовлена таємна інструкція. У її першому розділі ще раз підкреслювалося, що “переселення є добровільним і жодний примус посередньо чи безпосередньо не може бути застосований. Бажання переселенця може бути складене в усній або письмовій формі, бажання висловлене в усній формі реєструє районний представник...”¹⁹. Згодом, коли репатріація набрала депортаційного характеру, це положення відкрило шлях до юридичних зловживань, оскільки уповноважені могли реєструвати репатріантів за т. зв. “усною згодою”, яку переселенці могли й не

висловлювати. Таємна інструкція до Угоди про репатріацію також передбачала, що розселення переселенців повинно було здійснювати відповідно до їхніх побажань – у містах, колгоспах, радгоспах або ж надавати їм ділянки для ведення індивідуального господарства.

19 вересня 1944 р. Угода була затверджена спільною постановою РНК УРСР та ЦК КП(б)У. Головним уповноваженим уряду УРСР у Любліні було призначено М. Підгорного, його заступниками стали Т. Кальненко і М. Ромащенко. У свою чергу головним представником уряду УРСР у Луцьку було призначено А. Цоколя, а заступниками – І. Гребченка й А. Могилу²⁰. Особливу увагу переселенню приділяло й НКВС. Серед перерахованих заступників двоє були кадровими офіцерами НКВС – полковник Т. Кальненко перебував на посаді заступника Народного комісара внутрішніх справ УРСР, а полковник І. Гребченко був заступником начальника УНКВС у Сумській області. Усього ж для контролю за переселенням до районних уповноважених у заступники було направлено 18 офіцерів НКВС²¹. Тим самим від самого початку радянські спецслужби намагалися повністю тримати під контролем роботу представництв із репатріації, особливо польських.

Радянське керівництво негайно розпочало активну організаційну підготовку переселення польського населення з території Української РСР.

З польського боку комплектування апарату уповноважених почалося зі значною затримкою. Заступники уповноваженого ПКНВ прибули з Любліна до Луцька в кількості 10 осіб тільки 23 жовтня 1944 р. На 1 листопада вони укомплектували тільки Луцький апарат районного уповноваженого, а в Ковелі, Рівному, Володимирі-Волинському призначили тільки уповноважених та їх заступників. 2 листопада заступник головного уповноваженого ПКНВ вилетів у Львів для формування апаратів уповноважених Львівського й Дрогобицького представництв²². Своє зволікання польська сторона пояснювала відсутністю місць для розселення евакуйованих польських громадян, оскільки значна частина території ще не була звільнена від німецької окупації²³.

Не зважаючи на неукомплектованість переселенських представництв і низку інших серйозних проблем технічного характеру, радянське керівництво

було налаштоване на блискавичне проведення репатріації. Численні звернення з боку українців і поляків із проханням про переселення, скоріш за все, створили помилкову картину в комуністичної верхівки про реальність цих планів.

Рішення про проведення репатріації протягом трьох із половиною місяців – із 15 жовтня 1944 р. до 1 лютого 1945 р. уже тоді виглядало малореальним. Згідно з планом репатріації, протягом одного місяця, від 15 вересня до 15 жовтня, уповноважені повинні були опрацювати списки українців і поляків, які висловили бажання переселитися²⁴. Але в дійсності ці терміни відразу були порушені, оскільки тільки на початку жовтня 1944 р. районні уповноважені разом зі своїми штабами прибули у визначені місця²⁵. Відповідно до графіка, перші ешелони пішли із запізненням на два тижні. Зокрема, перший ешелон був відправлений 1 листопада 1944 р. зі станції Володимир-Волинський із 290 репатріантами із села Стрільці Грубешівського району. Кінцевим пунктом призначення була станція Нова-Хортиця Запорізької області²⁶. Протягом наступних днів інтенсивність перевезень не збільшилася.

Перші серйозні проблеми з'явилися вже при підрахунках українського населення, яке проживало на території Польщі. Документи свідчать, що як радянське, так і польське керівництво не володіло реальними цифрами. Підтвердженням цього є звіт заступника Головного представника уряду УРСР Т. Кальненка від 5 жовтня 1944 р., у якому він звертає увагу на відсутність точних даних про кількість населення²⁷. До того ж частина повітів Польщі на початок роботи уповноважених з евакуації ще була окупована німцями.

З упевненістю можна стверджувати, що протягом усієї переселенської акції ні радянське, ні польське керівництво не мало точних даних про кількість переселенців. Зокрема, на 1 листопада 1944 р. на території Польщі вдалось облікувати близько 350 тис. українців²⁸. У той же час 5 травня 1945 р. М. Хрущов інформував Й. Сталіна вже про 493 380 осіб української національності²⁹. Як відомо, згідно з офіційною статистикою, остаточно в рамках репатріації 1944 – 1946 рр. в УРСР було переселено 482 880 осіб³⁰.

Подібна ситуація була й з обліком польського населення. Польський дослідник Й. Чернякевич вважає, що ще до початку організованого переселення із Західної України виїхало близько 100 тис. поляків, побоюючись терору з боку українського підпілля³¹. Водночас, за попередніми даними, станом на 1 листопада 1944 року, у 18 районах західних областей УРСР підлягало евакуації 486 108 польських громадян³². Реально ж було переселено близько 800 тис. поляків.

Усе ж перші тижні репатріаційної акції були обнадійливими для реалізаторів цього задуму. Репатріаційні комісії віднотували зростання темпів надходження заяв у Грубешівському, Красноставському, Томашівському, Холмському й Ліському повітах³³.

Але перші сигнали, що не всі українці мають намір покинути свої батьківські місця, почали надходити саме з найбільш густозаселених українцями повітів – Любачівського та Перемишльського³⁴. Така диспропорція з подачею заяв пояснювалася суспільно-політичною ситуацією, яка склалася в цих повітах. Адже саме на Холмщині та Грубешівщині навесні 1944 р. прокотилася хвиля терору польського підпілля стосовно українського населення.

Інформації про перші тижні репатріації свідчили, що радянське керівництво не очікувало такого повільного процесу подачі заяв на виїзд до УРСР. Зокрема, станом на 1 листопада 1944 р. із близько 350 тис. облікованих українців заяви на евакуацію подали тільки 41 776 осіб³⁵. Для всіх стало очевидним, що у визначені терміни завершити переселення не вдасться. Саме тому 27 листопада М. Хрущов звернувся до голови ПКНВ Е. Осубки-Моравського з пропозицією продовжити термін прийому заяв до 15 січня, а переселення закінчити до 1 березня 1945 р.³⁶

На тлі слабкої подачі заяв українським населенням ще більш критичним був процес переселення польського населення. У жовтні 1944 р. радянські спецслужби повідомляли, що матеріали, які знаходяться в їхньому розпорядженні, свідчать про небажання більшої частини польського населення виїжджати до Польщі³⁷. 1 листопада 1944 р. секретар Львівського обкому

КП(б)У І. Грушецький повідомляв М. Хрущова, що у Львові польські націоналісти провели на Личаківському цвинтарі масову маніфестацію (6 тис. учасників) проти радянської влади під лозунгом “відновлення попередніх кордонів” і закликом до населення не виїжджати зі Львова³⁸. Показово, що на початку листопада 1944 р. тільки в Дрогобицькій області польське населення подало лише 56 заяв на виселення³⁹.

В основному заяви подавали польські селяни й та частина населення, яка з різних причин у роки війни поселилася в містах. Слабку подачу заяв із боку польського населення радянські органи влади пояснювали відсутністю польських уповноважених, недостатньою агітацією партійних і радянських органів та активною пропагандистською роботою польського підпілля⁴⁰. Водночас радянські спецслужби за результатами розмов із представниками ПКНВ дійшли до висновку, що польська сторона намагалася затягнути початок переселення у зв’язку з невизначеністю побутових умов польських переселенців⁴¹.

Польські представники не приховували, що переселених із території УРСР польських громадян не було куди розселяти⁴². Відсутність умов для розселення переселенців із-за Бугу й одночасно тиск радянської влади на швидке залишення поляками території УРСР змусили Б. Берута ще в грудні 1944 р. звернутися до Й. Сталіна з пропозицією про перегляд планів переселення, у зв’язку із цим було прийняте рішення обмежити репатріацію до часу звільнення західних воєводств. Саме тому до першого лютого 1945 р. із майже 300 тис. зареєстрованих на виїзд поляків до Польщі прибуло тільки 35 тис. осіб⁴³.

Перші польські репатріанти зіткнулися не тільки з труднощами евакуації, але й із безправними діями, утисками та грубим ставленням як радянських, так і польських чиновників. 1 грудня 1944 р. на другій міжвідомчій конференції в справі державного кордону Польщі представник державного репатріаційного відомства В. Вольський сигналізував, що польське населення, яке репатріювалося до Польщі, відчувало на собі грубе ставлення на радянському кордоні⁴⁴.

До цього додавалися й проблеми з транспортуванням польських переселенців. На початку листопада 1944 р. у зв'язку з проблемами в подачі залізничних вагонів РНК УРСР прийняв постанову про мобілізацію гужового транспорту для перевезення польського населення з території західних областей УРСР. Мобілізація гужового транспорту розглядалася як трудова повинність⁴⁵. Але в умовах переселення сотень тисяч людей на відстані в декілька сотень кілометрів це ще більше ускладнювало ситуацію. Так, у лютому 1945 р. унаслідок відсутності вагонів на станціях Львівської, Ковельської і Люблінської залізниць сконцентрувалося близько 1500 польських сімей, які очікували на відправку, під відкритим небом 10-15 днів⁴⁶.

Одним із найважливіших чинників, який стримував населення від подачі заяв, було негативне ставлення до переселення з боку українського й польського підпілля. Обидва підпільні рухи сконцентрували свою діяльність на зриві репатріаційної акції. У цьому питанні інтереси польського й українського підпілля збігалися, оскільки їхні лідери сподівалися, що збереження національних осередків на пограниччі дозволить забезпечити їм соціальну базу для продовження визвольного руху, на цей раз із комуністичною системою. На початку грудня 1944 р. радянські спецслужби володіли інформацією, що Центральний провід ОУН звернувся з листом до АК спільно протидіяти переселенським заходам шляхом створення перешкод для роботи комісій, обстрілу населених пунктів, де проводилася підготовча робота, здійснення терору щодо членів комісій тощо⁴⁷.

Значну агітаційну роботу проводили також і польські підпільні організації. 29 вересня 1944 р. М. Хрущов інформував Й. Сталіна, що поляки, особливо у Львові, головним чином інтелігенція, зв'язана з польським емігрантським урядом у Лондоні, розпускають чутки про те, що питання кордону остаточно ще не вирішене. Радянські органи володіли інформацією, що польський емігрантський уряд дав директиви своїм організаціям у Львові та інших містах Західної України утриматися від евакуації, обіцяючи, що під час мирної конференції вони доб'ються включення Львова та інших міст до складу польської держави⁴⁸.

Усе ж значна частина українського населення, внаслідок агітаційної роботи підпілля, почала противитися переселенню та висловлюватися на користь приєднання території до СРСР, підкреслюючи, що вони віддавна були українськими. Свої аргументи стосовно призупинення переселення висловлювала й польська сторона. Один із найпоширеніших ґрунтувався на тому, що репатріація українського населення проводиться з метою вивезення майна, продуктів і робочої сили з території Польщі. Серйозні застереження висловлювалися й до Інструкції з переселення, підписаної ПКНВ, вважаючи її як таку, що ущемляла інтереси Польщі⁴⁹.

Активна протидія українського та польського підпілля, спрямована на зрив репатріації, а також помилки, допущені в організації переселення, значно сповільнили її темпи. Дослідниця міграційних проблем К. Керстен звертає увагу, що в деяких місцевостях більшість польського населення не погоджувалася на виїзд не тільки з огляду на очікування політичних змін. Визначальними в цьому випадку були економічні моменти, зв'язок із середовищем, побоювання непевних перспектив на новому місці, важкі умови транспортування і цілий комплекс чинників, які схилили до того, щоб залишитися⁵⁰.

Але радянське керівництво було переконане, що супротив проти переселення мав політичне підґрунтя, а тому шукало методів, які б підштовхнули польське населення до виїзду в Польщу. Ще в кінці вересня 1944 р. М. Хрущов рекомендував, щоб у всіх вищих і середніх школах використовували підручники та вели викладання виключно українською та російською мовами⁵¹. Зі свого боку НКВС дав указівку 11 січня 1945 р. посилити агентурну роботу з виявлення осіб, що ведуть агітацію проти переселення поляків у Польщу, та проводити їх негайні арешти. При цьому слідство наказувалося проводити в прискореному порядку. Інформацію про арешти керівництво очікувало вже 25 січня 1945 р.⁵². Виконуючи згаданий наказ, тільки в Дрогобицькій області станом на 20 січня 1945 р. було заарештовано 935 осіб польської національності⁵³. У цілому ж, згідно із цим наказом, в областях Західної України станом на 20 січня 1945 р. було

арештовано 3 225 поляків⁵⁴. Окрім того, НКВС дав наказ провести арешти серед працівників районних уповноважених Тимчасового польського уряду з питань евакуації, звинувативши їх у співпраці з АК. Перед Головним уповноваженим від Польщі було також поставлене питання про звільнення з районних представництв польських працівників, які не задовольняли радянське керівництво⁵⁵. У зв'язку з арештами, багато поляків висловлювали побоювання щодо нових репресій і намагалися швидко виїхати.

Почастішали також і провокації стосовно поляків. Дослідник цієї проблеми В. Сергійчук відзначав, що комуністична влада вдавалася до провокацій, маскуючи їх під дії українського підпілля. Зокрема, директор Рокитнівської середньої школи С. Кудрянович заявляла: «Росіяни ненавидять поляків. Військові переодягаються в форму бандитів (тобто бандерівців), ходять по польських селах і пропонують полякам їхати до Польщі, а тим хто не хоче виїжджати погрожують вбивством»⁵⁶. Подібні провокації мали місце щодо українців і з польського боку. У кінці грудня 1944 р. політоргани І Українського фронту повідомляли, що в селі Ожани Ланцутського повіту під час проведення обліку т. зв. фольксдойч, солтис села Ожани провокаційно записав у списки фольксдойч 298 чоловіків-українців, із них 50 осіб були відразу арештовані польською міліцією. Тільки після протестів у справу втрутилася військова прокуратура, виявивши, що з 298 українців фольксдойчами було всього 12 чол.⁵⁷

Значна частина населення вдавалася до різноманітних спроб із метою уникнення переселення. Як один із методів українці використовували зміну національності та віросповідання⁵⁸.

7 листопада 1944 р. ПКНВ видав циркуляр про пільги для українського населення, яке заявило про намір виїхати з Польщі. У ньому передбачалося анулювати всі заборгованості, пов'язані з натуральними повинностями, податками, несплаченим страхуванням⁵⁹. Українцям, які не мали наміру виїжджати, місцеві органи влади створювали відповідні умови, які б мали схилити їх до виїзду. Реалізуючи таку політику, польський уряд дав роз'яснення воєводським комітетам у Любліні, Жешові та Білостоці про те, що

українське населення, яке не задекларувало про свій намір виїхати до УРСР, повинно було виконувати зобов'язання, покладені на нього державою, нарівні з польським населенням⁶⁰. Але це суттєво не вплинуло на прискорення репатріації. З іншого боку, поляки-переселенці, яких розселили в українських господарствах, зустрілися із сильним опором місцевого українського населення та підпілля. У таких умовах вони були змушені покидати господарства та зосереджуватися на околицях міст.

Згадані факти мали свій вплив на зниження темпів подачі заяв на межі грудня 1944 р. і початку січня 1945 р., що об'єктивно можна було також пояснити небажанням українців і поляків переселятися в зимовий період. У доповідній записці Головного уповноваженого Уряду УРСР з евакуації М. Підгорного на ім'я секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка від 22 січня 1945 р. із стурбованістю повідомлялося, що станом на 16 січня 1945 р. заяви на переселення подали тільки 39 178 сімей (146 743 чол.)⁶¹.

З боку польської сторони також надходили інформації про зрив переселення. 13 лютого 1945 р. під час засідання Ради Міністрів Тимчасового уряду РП генеральний представник уряду РП із питань репатріації В. Вольський сигналізував, що із зареєстрованих 150 тис. українців із Польщі виїхало тільки 70 тис., натомість мало виїхати 400 тис. Згідно з його інформацією, в окремих повітах українське підпілля було настільки сильним, що польські органи влади не могли розпочати роботу⁶². На тому ж засіданні В. Вольський заявив, що радянські органи влади не надають допомоги та захисту польським репатріантам. У цих умовах було прийнято рішення прискорити переселення українців із Польщі, серед іншого, шляхом направлення військових частин, а також приступити до масової репатріації польських громадян, направляючи їх безпосередньо в північно-західні воєводства. Було визнано за доцільне надавати польським переселенцям будинки й господарства, з яких ще не виїхали німці⁶³.

На зламі 1944 – 1945 рр. значна частина українців вагалася в прийнятті остаточного рішення щодо переселення. Так, 28 грудня 1944 р. начальник 7 відділу політуправління І Українського фронту підполковник Дубровицький

повідомляв, що в багатьох селах Перемишльського, Ярославського й Любачівського повітів селяни-українці займають невизначену позицію. Вони уважно придивляються до того, як ставляться до переселення священики, вчителі, заможні селяни. Натомість працівники комісій досить часто не мали з ними контакту, щоб заручитися їхньою підтримкою⁶⁴. Радянські урядовці головними винуватцями такого стану речей вважали польські органи влади, які, на їхню думку, не надавали необхідного сприяння. Вони вважали, що польська сторона вела недостатню боротьбу з українським підпіллям, а також проявляла свавілля до українських переселенців⁶⁵.

Саме в цей період вище радянське керівництво почало вимагати пояснень причин зриву переселення. Головний уповноважений М. Підгорний пояснював повільні темпи виселення українського населення в УРСР трьома причинами:

- 1) відсутністю автотранспорту для підвезення населення до залізничних станцій;
- 2) несвоєчасною подачею вагонів до станцій завантаження. Саме внаслідок несвоєчасної подачі вагонів до станцій населення перебувало в очікуванні від 5-ти до 15-ти днів⁶⁶;
- 3) відсутністю належної охорони сімей переселенців від збройних нападів на шляху їх прямування⁶⁷.

Усе ж виділивши, по суті, причини логістичного характеру, М. Підгорний був змушений визнати, що проблема полягала не в слабкій роз'яснювальній роботі апарату райуповноважених і не в соціальному становищі українського населення, а в поширених націоналістичних настроях, оскільки майже в кожній сім'ї "хто-небудь бере участь в бандерівських бандах"⁶⁸.

У цих умовах М. Ромащенко пропонував звернутися до польського уряду з проханням установити місцеву владу в усіх селах згаданих чотирьох повітів; провести арешти керівництва українського підпілля, ліквідувати їхню матеріальну базу – кооперативи, торговельні й переробні бази; вплинути на греко-католицьких священиків, щоб вони не перешкоджали переселенню, як це робили священики православної церкви; розповсюдити амністію на переселенців на зразок оголошеної в західних областях УРСР для українських

націоналістів; розпочати брати натуральні контингенти з українського населення, яке не погоджувалося виїхати в УРСР⁶⁹.

Перша спроба проведення добровільної репатріації переконала комуністичне керівництво обох країн у нереальності цієї ідеї. Для більшості з них було очевидним, що необхідно запроваджувати більш дійові важелі, які б “спонукали” населення до переселення.

Прагнучи змусити поляків до переселення, в березні 1945 р. радянські спецслужби провели нову серію арештів “за активну участь в націоналістичному підпіллі і саботаж евакуації”⁷⁰. У червні 1945 р. радянські спецслужби відслідковували реакцію польського населення Західної України на судовий процес у Москві по справі “Про організаторів, керівників та учасників польського підпілля в тилу Червоної Армії”. За його результатами були зроблені висновки, що під час проходження процесу посилювалися темпи подачі заяв від польського населення на виїзд. При цьому була звернута увага на те, що приходили навіть ті поляки, які вірили в приєднання західних областей України до Польщі⁷¹.

З другого боку кордону в кінці лютого – на початку березня 1945 р. пройшла хвиля нападів на українські села як із боку польської міліції, так і підпілля, а також провокаційних груп НКВС. Цікаво, що ці події збіглися в часі зі спробою перегляду комуністичної верхівки обох країн методів, які б прискорили акцію переселення. Головна мета цих нападів – залякати населення, примусити його переселитися. У березні 1945 р. частина НКВС, вдаючи УПА, напала на місцевість Динів. Натрапивши на сильний польський опір, побоюючись розгрому, підрозділи НКВС були змушені себе виявити. Декілька днів поспіль в околицях Диніва НКВС й польські спецслужби провели масові арешти серед польського населення. У виданій на цю тему таємній інструкції ЦК ПРП йшлося: “Відносно останніх подій в Динові розповсюджувати версію, що це була акція-відповідь бандерівців на АК, а також, що АК напало на радянські підрозділи безпеки і тому відбулися арешти і санкції”⁷².

Унаслідок нападів на українські села в лютому – квітні 1945 року, насамперед на Жешівщині, загинуло близько 3 – 3,5 тис. українців. Г. Мотика

вважає, що це здійснили, скоріш за все, різні локальні самооборони, пов'язані з післяаківською партизанкою, відділи хлопських батальйонів, NZW-NSZ, розміщений у Любачеві 2 окремий батальйон внутрішніх військ і міліція. У відповідь УПА провела акції проти поляків, винищуючи села В'язовницю та Боровницю. Усього загинуло кількасот поляків. Г. Мотика подає декілька гіпотез, вважаючи, що УПА в той час була занадто слабка, щоб протистояти акції проти українського населення. Дослідник не виключає, що це міг бути елемент польської відплати. А можливо, напередодні закінчення війни поляки розраховували ще на можливість боротьби з українцями й завчасно прийняли рішення “вирубати коридор” до Львова? Може, це були провокації радянських таємних служб, маючи за мету загострити українсько-польські відносини?⁷³.

За будь-яких обставин із метою припинення кровопролиття у квітні 1945 р. на території Закерзоння розпочалися розмови між керівництвом українського та польського підпілля. Українська сторона запропонувала союз на умовах територіального визнання status-quo, погодилася відкласти обговорення питання кордону, запропонувала обмін представниками між польським урядом і УГВР, а також заявила, що буде протидіяти виселенню поляків із СРСР. Таке порозуміння повинні були ратифікувати обидва уряди. Польська сторона не мала відповідних повноважень, а тому тільки повідомила, що передасть цей документ своєму уряду⁷⁴. До перших контактів УПА й АК дійшло також завдяки посередництву католицьких і православних священиків, які, щоб розвіяти сумніви можливих засідок, були готові самі стати заручниками. Як би не оцінювати ці кроки, безсумнівним є факт, що хвилю злочинів затримало також порозуміння АК-ВіН з УПА в Седлиськах (29 квітня 1945 р.) і Руді Рожанецькій (21 травня 1945 р.)⁷⁵.

Після припинення терору з боку українського та польського підпілля до акцій насильства вдалася польська міліція. Про численні випадки насильства з боку польської міліції на початку березня 1945 р. ЦК КП(б)У інформували начальник прикордонних військ НКВС генерал В. Бурмак і секретар Львівського обкому КП(б)У І. Грушецький⁷⁶. На підставі цих інформацій, 18 березня 1945 р. М. Підгорний звернув увагу Е. Осубки-Моравського на

постійні репресії стосовно українського населення та просив ужити термінових заходів для його захисту⁷⁷.

За таких обставин чергові терміни евакуації були знову зірвані. У доповідній записці, підготовленій НКВС УРСР, “Про евакуацію українського населення з території Польщі та політичних настроях” станом на 6 квітня 1945 р. повідомлялося, що із зареєстрованого українського населення подали заяви на виїзд тільки 41,8 % українців. Цікаво, що із загальної кількості осіб, які подали заяви на переселення, 74 % висловили бажання виїхати в східні області. За цей час фактично було переселено 111 435 осіб (54 % від загальної кількості поданих заяв)⁷⁸.

У зв'язку із цим 8 травня 1945 р. М. Хрущов знову звернувся до Е. Осубки-Моравського з пропозицією відкласти дату завершення переселення. Це була вже третя зміна терміну. Новою кінцевою датою пропонувалося встановити 1 серпня 1945 року⁷⁹, яка вже тоді виглядала нереальною. Прагнучи прискорити переселення, 16 червня 1945 р. головне управління прикордонних військ СРСР навіть дало дозвіл на пропуск підвід із Волинської області через кордон до Польщі й у зворотному напрямку для перевезення евакуйованих українців⁸⁰.

Водночас із липня 1945 р. розпочався процес масового повернення українців зі східних областей, що додатково ускладнило процес переселення. Головною причиною стали важкі матеріально-побутові умови, в яких опинилися переселенці. У доповідній записці на ім'я секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка, станом на 25 червня 1945 р., повідомлялося, що тільки 31,2 % українського населення, яке прибуло в східні області, було забезпечене окремими будинками⁸¹.

Не зважаючи на чітку позицію уряду в питанні переселення українців, у середовищі польського партійного керівництва не було одностайності. В одному зі звітів першого секретаря воєводського комітету ПРП, у Жешові С. Ханижа, який був підготовлений 17 серпня 1945 р. для ЦК ПРП підкреслювалося, що тактика безоглядної репатріації українського населення є неслухною і її результати приносять Польщі великі матеріальні збитки.

Негативно оцінювалася також ставлення польського війська до українського населення⁸². Але у своїй більшості комуністична верхівка була налаштована на загальне виселення українців.

Липнева зустріч з українським активом стала для влади додатковим підтвердженням, що добровільний характер репатріації себе вичерпав. На користь цього свідчила й статистика. 3 липня 1945 р. секретар ЦК КП(б)У Д. Коротченко отримав інформацію, що станом на 26 червня в Україну було переселено 196 959 осіб⁸³. Подібна ситуація була й із переселенням польського населення. Згідно з офіційними даними, станом на 30 червня 1945 р. із 784 339 осіб, які підлягали переселенню, зареєструвалися на виїзд 622 528 осіб, а виїхало тільки 288 457 поляків⁸⁴.

Дослідниця цієї проблеми Г. Щерба вважає, що в середині 1945 р. добровільні виїзди майже припинилися. Українці не зголошувалися до переселенських комісій, а польська влада перестала згадувати про українців⁸⁵. На підставі соціологічних опитувань очевидців тих подій дослідниця зробила висновок, що найбільша хвиля примусового переселення припадає на 1945 р. (44 % респондентів) і на 1946 р. (30 % респондентів). Тільки 4,8 % із загальної кількості опитаних заявили, що переселилися добровільно⁸⁶.

Аналіз викладеного матеріалу свідчить, що в період другої фази переселення комуністична влада намагалася використати український і польський підпільні рухи для прискорення переселенської акції. Провокації комуністичних спецслужб були спрямовані на розбиття нетривкого примирення обох рухів і спрямування їхньої діяльності на терор проти мирного населення. Але цього разу обидва підпілля досить швидко розгадали задуми спецслужб і не дали втягнути себе в провокацію.

Комуністична верхівка обох держав пересвідчилася, що різноманітні адміністративні спроби заохочення або ж примусу до виїзду не давали очікуваних результатів. За цих обставин у серпні 1945 р. радянське й польське керівництво прийняло рішення розпочати насильне виселення із залученням військових підрозділів. Очевидним було й те, що й на цей раз не вдалося дотриматися визначених термінів. Саме тому 20 серпня 1945 р. Е. Осубка-

Моравський підтвердив продовження терміну дії Угоди про репатріацію до 1 листопада 1945 р.⁸⁷.

У серпні 1945 р. унаслідок безуспішних спроб завершити переселення почала відчуватися нервозність із боку партійного керівництва УРСР. Підтверджував це написаний у наказному тоні проект листа М. Хрущова до Е. Осубки-Моравського. У ньому йшлося, що Головний уповноважений з евакуації М. Підгорний “неодноразово звертав увагу польської влади на ненормальну політичну ситуацію пануючу в Ліському, Перемишльському, Любачівському та інших повітах, які гальмували хід переселення українського населення ...та ставлять під загрозу можливість завершення евакуації до 1 листопада 1945 р.”⁸⁸. Згодом М. Хрущов вирішив усе-таки пом’якшити тон листа й категоричні фрази були вилучені з оригіналу та замінені: “евакуація населення проходить досить повільно” й “прошу Вас вжити необхідних заходів і надати можливе сприяння”⁸⁹.

30 травня 1945 р. 9 піхотна дивізія в складі 4 полків прибула в район дислокації – Жешув і Ланьцут. Район діяльності дивізії охоплював повіти Перемишль, Ярослав і Любачів⁹⁰.

Про активізацію польських військ у переселенській акції інформувало й УПА. Згідно з інформацією українського підпілля, від середини серпня 1945 р. частини НКВС і польського війська в околицях Бірчі змушували українців до переселення, але, не отримавши згоди, почали вимагати сплати річного контингенту. У тих, хто не зміг протягом 15 хвилин здати контингент, конфісковували рухоме майно, забирали їх до тимчасових концентраційних таборів, у яких територіальний командир і представник репатріаційної комісії вирішували долю кожної особи⁹¹.

У серпні 1945 р. польське підпілля сигналізувало про нормалізацію взаємин УПА з польським населенням. Чи не вперше була звернута увага на те, що акції-відповіді УПА в дійсності були добре підготовленими провокаціями НКВС. В одній із численних інформацій йшлося, що стосунки з УПА склалися дуже добре, настільки, що з її боку не було жодних акцій відповіді проти польського населення.

Реалізуючи широкомасштабне виселення українців, польська влада не звертала уваги навіть на лояльних до неї лемків. Привертає увагу, що діяльність УПА на Лемківщині в 1945 – 1946 рр. не мала активного характеру. Про це свідчить факт, що на Лемківщині не вдалося організувати надрайонної організації ОУН “Верховина”, яка врешті була зреформована з рівня району і приєднана до східного надрайону “Бескид”⁹². У той самий час, у вересні 1945 р., повітова національна рада в Новому Сончі видала циркуляр до керівництва гмін, у якому наказувалося впливати на лемків, заохочуючи їх до добровільного виїзду. У циркулярі застерігалось, що в разі відмови будуть застосовані адміністративні методи. У низці сіл прикордонної смуги населення було переселене на підставі довоєнного розпорядження президента РП про охорону державного кордону⁹³.

Складною залишалася ситуація польських переселенців, яких влада направляла в поукраїнські села. У кінці жовтня – на початку листопада 1945 р. УПА приступила до операції спалення українських сіл, у які було заселено польських репатріантів. В одному зі звітів командира перемишльського куреня “Коника” повідомлялося, що відділи здійснили акції зі спалення колишніх українських сіл за Сяном – Вапнівців і Коритників. Поляків, які проживали в тих селах, інформували про те, що вони повинні покинути село, деколи УПА допомагала виносити речі. Польське населення досить рідко чинило опір, але в таких випадках УПА придушувала його силою⁹⁴.

Зі свого боку польська влада почала докладати особливих зусиль для прискорення репатріації польського населення з УРСР. Найдовше утримувалися від виїзду поляки Львова. Крім сподівання, що Львів знову буде польським, неабияку роль відігравали повідомлення про складну ситуацію в Польщі. Восени 1945 р. заступник Голови Крайової національної ради С. Грабський підрахував, що на виїзд не зареєструвалося 35 % польського населення, а близько 20 тис. львів’ян не хотіли брати евакуаційні карти⁹⁵.

У другій половині листопада 1945 р. розпочалася дипломатична підготовка підписання додаткового протоколу до Угоди, який би визначив умови остаточного завершення репатріації. Урешті 14 грудня 1945 р. Е. Осубка-

Моравський і М. Бажан підписали додатковий протокол у справі продовження до 15 січня 1946 р. терміну реєстрації осіб⁹⁶. У протоколі вже не було слів про добровільність, подачу заяв, а тільки про реєстрацію осіб, які підлягали репатріації⁹⁷. Таким чином, примус став доконаним фактом.

Від початку 1946 р. польське керівництво особливо було зацікавлене в прискоренні переселення поляків. Такий поспіх пояснювався завершенням депортації німецького населення з північно-західних воєводств і заселенням звільнених територій польськими репатріантами із СРСР. 16 січня 1946 р. Повірений у справах Польщі в СРСР В. Матвін передав міністру закордонних справ СРСР В. Молотову пам'ятну записку, у якій звернувся з проханням прискорити переселення поляків до Польщі у зв'язку із запланованим на літо 1946 р. виселенням 1,5 млн. німців в англійську зону окупації Німеччини. За цих обставин питання заселення західних територій Польщі набрало особливого політичного й господарського значення. У зв'язку із цим планувалося прискорити виселення поляків із Західної України, Західної Білорусі, Литви, а також інших областей СРСР. Переселення повинно було проводитися на постійній основі не зважаючи на зимові умови. Протягом лютого, березня та першої половини квітня 1946 р. польський уряд запланував приїзд із Західної України, Західної Білорусі, Литви не менше 600 тис. поляків, у першу чергу селян, для забезпечення успішної посівної кампанії. З інших областей СРСР протягом січня – квітня 1946 р. мало прибути не менше 120 тис. поляків⁹⁸.

Отримавши наказ прискорити репатріацію, військо почало брутально виселяти українське населення. Саме 24 січня 1946 р. за участю польського війська та частин НКВС було знищено село Завадка Морахівська, при цьому було жорстоко вбито 68 жінок, дітей і людей похилого віку. У підготовленій у липні 1946 р. УПА пропагандистській брошурі “Кривавим шляхом сталінської демократії” ця трагедія була названа Новими Лівіцями⁹⁹. Але терор не вплинув на прискорення переселенської акції. Станом на 20 лютого 1946 р., за менше ніж півроку до закінчення репатріації, в районі діяльності 3, 8 і 9 піхотних

дивізій Війська Польського виселенню підлягали 79 700 українських господарств, але виселено було тільки 38 059 господарств (47,7 %) ¹⁰⁰.

Акція виселення мала настільки безправний характер, що війська не звертали уваги на місцеву владу, яка противилася безсистемному виселенню. Унаслідок беззаконня, яке запанувало на цих теренах, під примусове виселення потрапила й частина польського населення. 26 квітня 1946 року начальник Генерального штабу польського війська В. Корчиц у листі до генерала Я. Роткевича звертав його увагу, що в повіті Ярослав 26 піхотний полк 9 піхотної дивізії замість переселення українців почав самовільно переселяти поляків із місцевості Чернявка до місцевості Менкіш на залишені українцями господарства ¹⁰¹.

У травні 1946 р. різко погіршилася ситуація на Грубешівщині. Намагаючись прискорити репатріацію українського населення, війська застосовували методи терору, грабування, насильства, адже майже в кожному селі залишились українсько-польські мішані сім'ї. До сіл, які уникали виселення, війська прибували майже щодня, виловлюючи людей у лісах. На репатріаційних пунктах населенню давали підписувати заяви про добровільний виїзд ¹⁰².

Уже станом на 10 червня 1946 р. оперативна група "Жешув" виселила з повітів Сянок, Кросно, Ліско, Горлиці, Жешув, Ясло, Бжозів 91 907 українців, залишивши 14 393 осіб як членів мішаних сімей, до лісу або в західні воєводства втекло 3 688 осіб ¹⁰³. З повітів Перемишль, Ярослав, Любачів, Пшеворськ і Ланьцут було виселено 139 620 українців, 12 270 залишилися як мішані сім'ї, втекли 1 734 осіб ¹⁰⁴. За даними командування Любельського військового округу, станом на 17 червня 1946 р. з Любельського воєводства було виселено 34 073 сімей (128 367 осіб) ¹⁰⁵.

13 липня 1946 р. оперативна група "Жешув" відзвітувала про репатріацію українського населення. Загалом було виселено 249 781 особу, залишено 7 214 мішаних сімей, у нафтовій промисловості залишили 680 осіб, 9 449 українців втекли в ліс або виїхали на захід ¹⁰⁶.

Однією з найбільших проблем, з якою зустрілися переселенці, було житлове питання. Можна уявити емоційний стан людей, які залишили власне обжите житло і були змушені місяцями проживати в непристосованих приміщеннях. Згідно з офіційними даними, станом на лютий 1946 р. у Сумській області не була влаштована на постійне місце проживання жодна переселенська сім'я. Не проводилися також із переселенцями й жодні розрахунки за залишене майно й збіжжя. Вияснилося, що розіслане 3 серпня 1945 р. розпорядження наркомфіна УРСР про порядок розрахунків пролежало без уваги місцевої влади п'ять місяців, до часу початку перевірки¹⁰⁷. У Ворошиловградській області, куди до квітня 1946 р. було переселено 1 348 сімей, взаєморозрахунки були проведені тільки з 125 господарствами¹⁰⁸. Відповідно до директив центральних органів у першому півріччі 1946 р. місцева влада повинна була забезпечити переселенців будинками. Проте у Ворошиловградській області із запланованих 1 844 будинків було здано 125, у Дніпропетровській – з 5 218 збудовано тільки 75 і розпочато будову 306, а в Запорізькій з 6 757 було закінчено 78 і розпочато 315¹⁰⁹.

Факти свідчать, що радянський уряд не дотримав узятих на себе зобов'язань стосовно переселенців. Українці, які прибули на нові місця поселення, зіткнулися не тільки з важкими матеріально-побутовими умовами, але й із бюрократією і хабарництвом, які ще більше ускладнювали їхнє життя. Безвихідна ситуація, у якій опинилася більша частина переселенців, особливо в східних областях України, змусила їх до нелегального повернення в західні області та до Польщі, що викликало хвилю репресій із боку радянських і польських каральних органів.

У звіті радянські урядовці дійшли висновку, що переселення протягом усього часу проходило досить інтенсивно, за винятком грудня 1945 р., січня і лютого 1946 р., коли спостерігалось значне послаблення роботи. Особливо ефективною оцінювалася робота в травні й червні 1946 р., коли було досягнуто рекордної цифри евакуації, відповідно, 62 655 та 36 901 особи¹¹⁰. Періоди, коли в евакуацію втручалися війська, урядовці називали у звіті “періодами, коли застій змінювався інтенсивною роботою”¹¹¹.

Цинічно виглядали висновки звіту, які стверджували, що добровільний характер евакуації підтверджувався тим, що більшість населення звернулася до уповноваженого з письмовою заявою про бажання евакуюватися і тільки незначна кількість – з усною. Усього було отримано заяв про бажання евакуюватися від 123 156 господарств, у яких нараховувалося 485 764 особи. З числа тих, які подали заяви, не було переселено внаслідок відмови тільки 534 сім'ї, або 2 884 особи¹¹².

Чиновники переконували, що розселення переселенців по областях не перевищувало квоти, визначеної планом розселення, за винятком Львівської, Тернопільської та Станіславської областей, де прослідкувалося незначне перевищення кількості направлених сімей. Пояснювалося це тим, що інформації про призупинення направлень в ці області були отримані тоді, коли ешелони з переселенцями знаходилися на шляху до місця призначення¹¹³.

Із Західної України до Польщі було переселено 237 093 польських селян (38,22 %), 100 701 робітників (16,23 %), 62 658 (10,10 %) ремісників, 172 322 працівники розумової праці (27,78 %), 2 611 учителів (0,42 %) та 4 415 працівників служби охорони здоров'я (0,71 %)¹¹⁴. У 1944 р. з УРСР виїхало до Польщі 117 212 поляків, у 1945 – 511 877 осіб, а в 1946 – 158 435¹¹⁵.

Після закінчення репатріації та підписання ліквідаційних протоколів на території СРСР залишилося ще близько 680 тис. поляків. З них понад 50 тис. в Україні, 250 тис. у Білорусі та 300 тис. у Литві¹¹⁶.

Щодо характеру переселення, то архівні матеріали переконливо доводять усю складність і неоднозначність цього процесу. Зініційоване частиною українського населення Польщі як добровільне бажання і саме таким задеклароване в угоді між УРСР і ПКНВ (1944 р.), згодом переселення перетворилося в примусово-обов'язкове, більше набиравши рис депортації.

Отже, Люблінська угода 1944 р. зумовлювалася політико-стратегічними реаліями Другої світової війни й була спробою розв'язання складних територіальних, міжнаціональних, ідеологічних проблем методами, властивими тоталітарній системі.

1. Зашкільняк Л. Наслідки депортацій українців і поляків у 1944-1946 рр. // Науковий вісник Чернівецького університету. Вип. 272. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці, 2005. – С.151-152.
2. Kersten K. Przemiany struktury narodowościowej Polski po II wojnie światowej // Kwartalnik Historyczny. – 1969. – № 2. – S.358.
3. ЦДАГОУ. – Ф.1, оп.23, спр.790. – Арк. 1 – 2.
4. Депортації. Документи, матеріали, спогади... - Т.1. - С.271-272
5. Сергійчук В. Протидія поляків депортаціям з України (1944 – 1946 рр.) // Депортації українців і поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції “Вісла”) / Упорядник Юрій Сливка. – Львів: Інститут українознавства імені І.Крип’якевича НАН України, 1998. – С.29.
6. AAN, PKWN. - Sygn. I/21. – K.9.
7. AAN, PKWN. - Sygn. I/21. – K.7.
8. ЦДАГОУ. – Ф.1, оп.23, спр.892. – Арк. 57.
9. ЦДАГОУ. – Ф.1, оп.23, спр.892. – Арк. 58.
10. Переселення поляків та українців 1944 – 1946...Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – С. 62.
11. Repatriacja czy deportacja....Dokumenty. - Tom 1... – S. 19 – 22, 25 – 26.
12. Ibid. – S. 26 – 27.
13. Ibid. – S. 17.
14. Gazeta Lubelska – 1944. – 4 września.
15. ЦДАГОУ. – Ф.1, оп.23, спр.776. – Арк.175
16. Дрозд Р. Акція “Вісла” – метод вирішення української проблеми у Польщі // Депортації українців і поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції “Вісла”). – Львів. – С.19.
17. Депортації. Документи, матеріали, спогади... – Т. 1. – С. 288.
18. ЦДАГОУ. – Ф.1, оп.23, спр.776. – Арк.174 – 188; Repatriacja czy deportacja....Dokumenty. - Tom 1... – S. 30 – 39.
19. Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych Rzeczypospolitej Polskiej (далі – AMSZ RP). – Z.6, t.501, w.32. – K.155.
20. Переселення поляків та українців 1944 – 1946 // Серія: Польща та Україна у тридцятих сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т.2. – Варшава-Київ, 2000. – С. 152.
21. Сергійчук В. Депортація поляків з України. Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1944 – 1946 роках. - К.: Українська Видавнича Спілка, 1999.– С. 50 – 51.
22. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп.23, спр.790. - Арк.95.
23. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп.23, спр.790. – Арк. 227.
24. AMSZ RP. – Z. 6, t. 501, w. 32. – K. 166.
25. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 4356. – Арк. 24.
26. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 4356. – Арк. 26.
27. Repatriacja czy deportacja....Dokumenty. - Tom 1... – S. 60.
28. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 1468. – Арк. 312; Ф. 1, оп. 23, спр. 790. – Арк. 232.
29. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 1471. – Арк. 83.
30. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 1467. – Арк. 23-28.
31. Czerniakiewicz J. Repatriacja ludności polskiej z ZSRR 1944 – 1948. – Warszawa, 1987. – S.46.
32. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 1468. – Арк. 312.
33. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 790. – Арк. 145.
34. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 790. – Арк. 146.
35. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 1468. – Арк. 312.
36. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 790. – Арк. 140.
37. Переселення поляків та українців 1944 – 1946... Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – С. 200.

38. Ільющин І. Ставлення аківського підпілля до переселень поляків та українців // Депортації українців і поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції “Вісла”). – Львів, 1998. – С. 77
39. Переселення поляків та українців 1944 – 1946... Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – С. 230.
40. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 790. – Арк. 95.
41. Там само.
42. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 790. – Арк. 227.
43. Kołodziej E. Polityka Rządu RP w Warszawie wobec repatriacji i reemigracji obywateli polskich z ZSRR w latach 1944 – 1948 // Komunikaty Mazursko-Warmińskie. – 1994. – № 2/3. – S. 321 – 322.
44. Centralny Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji RP, PKWN RAP, sygn. 6, k. 23; Переселення поляків та українців 1944 – 1946 ... Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – С. 284
45. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 790. – Арк. 99.
46. Сергійчук В. Депортація поляків з України // Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1944 – 1946 роках. – Київ, 1999. – С. 124.
47. Депортації. Документи, матеріали, спогади... – Т. 1. – С. 369.
48. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 790. – Арк. 137.
49. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 790. – Арк. 153.
50. Kersten K. Migracje powojenne w Polsce. Próba klasyfikacji i ogólna charakterystyka wewnętrznych ruchów migracyjnych ludności // Polska Ludowa. – Warszawa, 1963. – Т. 2. – S. 17.
51. Сергійчук В. Депортація поляків з України. Невідомі документи... – С. 60 – 61.
52. Переселення поляків та українців 1944 – 1946... Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – С. 324.
53. Там само. – С. 344
54. Там само. – С. 358.
55. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 1465. – Арк. 18-19.
56. Цит. за: Сергійчук В. Протидія поляків депортаціям з України (1944-1946 рр.) // Депортації українців і поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції “Вісла”). – Львів, 1998. – С. 31.
57. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 1475. – Арк. 9.
58. Там само.
59. Переселення поляків та українців 1944 – 1946... Невідомі документи з архівів спеціальних служб... – С. 226.
60. СА MSWiA RP, PKWN RAP. – Sygn. 6. - K. 39 – 41.
61. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 1470. – Арк. 103.
62. Repatriacja czy deportacja... Dokumenty. – Tom 1... – S. 78.
63. Kołodziej E. Polityka Rządu RP w Warszawie wobec repatriacji i reemigracji obywateli polskich z ZSRR w latach 1944 – 1948 // Komunikaty Mazursko-Warmińskie. – 1994. – № 2/3. – S. 322.
64. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 1475. – Арк. 5.
65. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 1470. – Арк. 108.
66. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 1470. – Арк. 70 – 72.
67. Там само.
68. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 1470. – Арк. 42 – 43.
69. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 1465. – Арк. 6.
70. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 1465. – Арк. 18 – 19.
71. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 1710. – Арк. 1 – 4.
72. Внук Р., Мотика Г. Спроби польсько-українського порозуміння перед лицем радянської загрози в 1945 – 1947 роках // Депортації українців і поляків: кінець 1939 – початок 50-х років. – Львів, 1998. – С. 46

73. Motyka G. Postawy wobec konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939 – 1953 w zależności od przynależności etnicznej, państwowej i religijnej // Tygiel narodów... – S. 309 – 310.
74. Darski J. Towarzysze broni // Stosunki polsko-ukraińskie 1917 – 1947. Od tragedii do współpracy. – Wydawnictwo „Perturbancii”, 1990. – S. 33.
75. Motyka G. Postawy wobec konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939 – 1953 w zależności od przynależności etnicznej, państwowej i religijnej // Tygiel narodów... – S. 310.
76. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 1465. – Арк. 32 – 33.
77. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 1469. – Арк. 77.
78. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 1469. – Арк. 62 – 63.
79. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 1467. – Арк. 16.
80. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 1465. – Арк. 24.
81. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 1470. – Арк. 315.
82. Repatriacja czy deportacja... Dokumenty. – Tom 1... – S. 180 – 181.
83. Депортації. Документи, матеріали, спогади... – Т. 1. – С. 531.
84. Переселення поляків та українців 1944 – 1946... Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – С. 420
85. Szczurba H. Problemy ukraińsko-polskich przesiedleń w latach 1944-1948 z punktu widzenia socjologa. // Akcja “Wisła” na tle stosunków polsko-ukraińskich w XX w. / Pod red. J. Farysia i J. Jekiela. – Szczecin, 1994. – S. 106.
86. Ibid. – S. 110.
87. Repatriacja czy deportacja....Dokumenty. - Tom 1... – S.182.
88. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 1471. – Арк.170.
89. Там само, арк.169.
90. Ibid. – S. 136.
91. CA MSWiA RP, UPA, sygn. X/77, k. 3.
92. Kwilecki A. Łemkowie. Zagadnienie migracji i asymilacji. – Warszawa, 1974. – S. 99 – 100.
93. Ibid. – S. 95.
94. Repatriacja czy deportacja... Dokumenty. – T. 1... – S. 287.
95. Czerniakiewicz J. Repatriacja ludności polskiej z ZSRR 1944 – 1948. – Warszawa, 1987. – S. 39.
96. AMSZ RP, z. 6, t. 501, w. 32, k.172.
97. Там само.
98. Сергійчук В. Депортація поляків з України. Невідомі документи... – С. 158 – 159.
99. Repatriacja czy deportacja... Dokumenty. – T. 2... – S. 24 – 25.
100. CAW, IV. 501.1/A. 662, k. 167.
101. CAW. IV. 501.1/A. 613, k. 147.
102. CA MSWiA RP, OUN, sygn. IX/90, bp.
103. CAW, IV.510.5.336, bp.
104. Там само.
105. Repatriacja czy deportacja....Dokumenty. - Tom 2... – S.218.
106. Ibid. – S. 260.
107. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. Документи... – С. 290 – 291, 294.
108. Там само, с. 302, 307.
109. Савчук О. Чужі серед своїх: доля депортованих українців Холмщини // Депортації українців і поляків: кінець 1939 – початок 50-х років... – С. 83.
110. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 4356. – Арк. 28.
111. Там само, арк. 29.
112. Там само, арк. 31-32.
113. Там само, арк. 34.
114. Czerniakiewicz J. Repatriacja ludności polskiej z ZSRR 1944 – 1948, Warszawa 1987. – S. 141.
115. Ibid. – S. 134.
116. Ibid. – S. 47.

**Політика польських властей щодо української меншини
в 1947 – 1960 рр.**

Розширення кордонів Польщі на захід унаслідок подій Другої світової війни та міжнародних договорів між Радянським Союзом, Сполученими Штатами Америки й Великобританією не розв'язувало питання національних меншин. Щоправда, зменшувалася кількість білорусів, литовців і, особливо, українців, але на кілька мільйонів збільшилася німців. Стало менше і євреїв, але це виникало безпосередньо з екстермінаційної щодо них політики нацистів. Перед польськими комуністичними колами, які за підтримкою Радянського Союзу захопили владу в Польщі, виникла проблема формування основних засад політики щодо національних меншин. Перші заяви представників офіційної польської влади засвідчили відсутність єдиної позиції в національній політиці, за винятком ставлення до німців, яких передбачалося виселити з території Польщі. Підтримка ними нацистського режиму та кривди, вчинених полякам та іншим народам у часі війни, унеможливили їх дружнє співжиття. До того ж йшлося про перепідпорядкування колишніх німецьких земель польській адміністрації і національної асиміляції непольського населення, що проживало на цій території.

Відносно інших національностей, що проживали в післявоєнній Польщі, в комуністичної влади не існувало єдиних поглядів. Одна частина партійців передбачала задоволення їх культурно-освітніх потреб. Зокрема, в серпні 1944 р. було дозволено відкриття шкіл для білорусів та українців. Інші, особливо ті, які прибули разом із Червоною Армією, виступали за перетворення Польщі в державу однієї польської нації. Однак слід пам'ятати про те, що залежність польських комуністів від політики Радянського Союзу була значною. Так, вони були змушені втілювати в життя політику сталінського керівництва щодо поневолення народів Центральної Європи, в тому числі й поляків. На практиці це означало, що основні політичні рішення приймалися в Москві, а не в Любліні чи Варшаві.

Одночасно з відкриттям українських і білоруських шкіл у Польщі відбувалася підготовка до трансферу. З одного боку білорусів, литовців та українців переселяли з Польщі, а з іншого, – поляків, євреїв і колишніх польських громадян із Радянського Союзу. 9 вересня 1944 р. Польський Комітет Національного Визволення (ПКНВ) підписав з “урядами” радянських Білорусії й України, а 22 вересня – Литви відповідні угоди. Метою був не лише виїзд згаданих меншин, а створення етнографічного кордону між Польщею і Радянським Союзом. Це мало свій міжнародний аспект, бо в лютому 1945 р. Рузвельт, Сталін і Черчілль мали остаточно вирішити питання щодо нового польсько-радянського кордону. Для польських комуністів виникла можливість побудови однонаціональної держави, а тим самим вирішення питання національних меншин. Проблемою були євреї, яким дозволено не тільки повернутися в Польщу, але й розгорнути вільне суспільно-політичне та релігійне життя. У цьому випадку влада не лише не перешкоджала, а й навіть інспірувала еміграцію, особливо до Палестини¹.

З середини жовтня почалося переселення людей. Однак незабаром виявилось, що меншини не хочуть покидати рідних земель і переселятися до Радянського Союзу. Влада всупереч підписаним угодам щодо добровільного переселення вдалася до силових методів. Було закрито школи та інші культурно-освітні установи національних меншин. На початку було застосовано адміністративні та політичні методи, а згодом, особливо щодо українців, і фізичні. Репресії поширено й на православне та греко-католицьке духовенство.

Терор органів безпеки та задіяного до переселенських акцій у вересні 1945 р. війська призвів до спротиву з боку українців. Це дало підстави до посилення ролі загонів Української повстанської армії (УПА) для протидії насильному переселенню українців. Хоча втрати були з обох боків, влада не вжила належних заходів щодо вирішення українського питання. Вона заперечувала законне право українців жити на рідній землі, а їхній спротив використовувала для оправдання антиукраїнського терору. Амністія для членів польського підпілля не поширювалася на бійців УПА, що залишало їх поза

законом. При цьому слід підкреслити, що владою старанно приховувалися від широкої громадськості злочини, які були вчинені щодо українського мирного населення. У результаті репресивних дій польської влади близько 500 тис. українців були змушені виїхати з Польщі до Радянського Союзу.

У середині 1946 р. офіційно завершено депортаційну акцію. Білорусів і литовців, які залишилися в Польщі, було визнано поляками. Проте депортаційні акції 1944 – 1946 рр. остаточно не вирішили української проблеми тому, що 150 - 200 тис. українців різними шляхами уникли виселення. Це не задовольняло правлячі кола комуністичної Польщі, які прагнули перетворити її в мононаціональну державу. Вони запропонували два способи вирішення українського питання. Перший – це продовження депортацій українців у Радянську Україну. Однак із невідомих нам причин сталінське керівництво після 1946 р. відмовилося від практики проведення обміну населення. Мабуть тут зіграли роль економічні фактори, або з точки зору політичної доцільності вважалося корисним залишити в Польщі частину українців, які, можливо, в майбутньому могли бути використані радянською владою проти польського керівництва. Другий – це денаціоналізація українців. При цьому, однак, існували два шляхи досягнення мети. Перший – довготривалий – це застосування політики національної асиміляції на зразок тієї, що реалізувалася владою міжвоєнної Польщі. Другий – короткотривалий – це виселення українців і розпорошення їх серед польського населення. Для тогочасної комуністичної влади в Польщі більш реальним видавався другий шлях. Власті хотіли переконати польське суспільство в тому, що вони, на відміну від урядів Другої Речі Посполитої, зможуть раз і назавжди вирішити проблему національних меншин, зокрема, української. Крім того, депортація мирного населення ліквідовувала соціальну базу для українського збройного підпілля.

Переселенські акції українського населення 1947 р. із східних окраїн на захід Польської держави не були абсолютно новим явищем у польській політиці. Ще в липні 1945 р. із цього приводу в Міністерстві державної адміністрації відбулася конференція за участю офіційних урядових чинників і представників українських громад. Тут, зокрема, від імені уряду

наголошувалося, що українці, які не виїдуть в Україну, будуть переселені на західні землі Польщі². Як свідчать архівні документи, до цього задуму влада повернулася лише в другій половині 1946 р., тобто тоді, коли, в основному, завершилася депортація українців із Польщі до Радянської України. З січня 1947 р. здійснювалася підготовка нової депортації українців. Особливо, підготовча робота посилилася в другій половині березня того ж року. У той час на засіданні Державної Комісії Безпеки міністрові державної безпеки генералу Станіславу Радкевичу було доручено “...порушити із відповідними чинниками” справу виселення українців³. У тогочасних політичних умовах це необхідно було узгодити з радянським урядом. Згоду на депортацію українців польські комуністи отримали 12 квітня, коли С. Радкевич прибув на засідання Державної Комісії Безпеки й повідомив про потребу їхнього виселення⁴. Пригадаймо, що це сталося після смерті генерала Кароля Свєрчевського (28 березня 1947 р.) та прийняття рішення Політбюро Центрального комітету Польської робітничої партії (ЦК ПРП) від 29 березня 1947 р., у якому йшлося про депортацію і розпорошення українців на західних і північних землях Польщі, а також наголошувалося необхідність узгодження цих кроків з урядами Радянського Союзу та Чехословаччини⁵.

Від самого початку підготовки акції “Вісла” мова йшла, в основному, про депортацію українців, а не боротьбу з УПА, як це представляла тогочасна пропаганда. Політбюро ЦК ПРП вважало своє рішення про депортацію репресивною акцією щодо українського населення. Первісний план акції “Вісла” (таким криптонімом названо депортацію українців) передбачав, в основному, виселення українців, а після його завершення – боротьбу з УПА⁶. Тільки на пропозицію С. Радкевича підкреслено, що головною метою акції є знищення УПА, що, на нашу думку, виникало з пропагандистських причин. Так можна було виправдати антиукраїнські рішення перед міжнародною громадськістю, а смерть К. Свєрчевського, за яку звинувачено УПА, була досконалим до цього підтекстом. Тільки тепер дослідники погоджуються з тим, що К. Свєрчевського вбито за наказом із Москви. Саме цим можна пояснити, чому не здійснено ґрунтовного слідства в справі загибелі генерала.

16 квітня 1947 р. Політбюро ЦК ПРП прийняло план акції “Вісла” та затвердило її керівництво на чолі з генералом Стефаном Моссором⁷. 17 квітня Державна Комісія Безпеки доручила Оперативній групі “Вісла”, яка налічувала майже 20 тис. військових, функціонерів безпеки та міліціонерів, депортувати українців і ліквідувати відділи УПА⁸. 24 квітня 1947 р. Президія уряду Польщі прийняла рішення про реалізацію акції “Вісла”. З огляду на те, що згадане рішення не ухвалювалося сеймом, частина дослідників вважає його незаконним.

Ранком 28 квітня 1947 р. оперативна група “Вісла” розпочала депортацію українського населення на західні та північні землі Польщі. Реалізація акції на місцях виглядала так. Озброєні загони війська й міліції оточували села, щоб ніхто не втік, і наказували селянам протягом переважно двох годин готуватися в дорогу. Дозволялося забрати із собою невеликий запас харчів, інвентар і господарські знаряддя. Стрессова ситуація і короткий час на збори, призводили до того, що люди часто-густо не змогли взяти із собою найнеобхідніше. Становище ускладнювали труднощі із забезпеченням транспортними засобами. Часто бувало, що на одному возі були змушені розміститися 2 - 3 родини. Колони з людьми та возами, під конвоєм війська, спрямовувалися до станції завантаження, де мешканців розподіляли й вивозили товарними потягами. Жителів одного села під контролем військових розпорошували по різних населених пунктах на західних окраїнах Польщі, з яких після війни виселено німців. Відомий приклад села Фльоринка, мешканці якого були поселені в 30 селах, що перебували в межах 6-ти повітів⁹.

У ході акції “Вісла”, яка тривала три місяці, було депортовано й переселено близько 150 тис. осіб. Акція зачепила всіх українців, не беручи до уваги ступеня їх лояльності щодо Польської держави. Не обминула вона також колишніх “червоних” партизанів і борців із нацизмом, демобілізованих солдатів Червоної Армії і Війська Польського. Охопила також працівників місцевої влади, членів комуністичної партії та мешканців тих сіл, у яких підрозділи УПА ні разу не з’являлися. Депортовано й греко-католицьке та православне духовенство. Додаймо, що акція із застосуванням принципу колективної

відповідальності була спрямована проти польських громадян української національності.

Символом репресій польської влади в ході акції “Вісла” став Центральний табір праці в м. Явожно, у якому без суду й слідства ув’язнено українців, підозрюваних у співпраці з УПА, а також представників інтелігенції та українського духовенства. З українців через цей табір перейшло близько 4 тис. осіб, у тому числі жінки та діти. Затриманих людей піддавали психічним і фізичним тортурам, унаслідок чого загинула щонайменше 161 особа¹⁰. Тих, кого звинуватили у співпраці з УПА, передавали до військового суду. Процеси над українцями мали показовий характер, і влада надавала їм гучного розголосу.

Однак сама депортація не означала тотальної полонізації українців. Тому владою було застосовано додаткові заходи, зокрема, поселення їх невеликими групами, які б не перевищували 10 % від усіх мешканців села. Українські сім’ї було поділено на три категорії за буквами латинського алфавіту: “А”, “В” і “С”, що відповідало їх ставленню до українського підпілля. З категоріями “А” і “В” не могли бути поселені разом сім’ї, що належали до категорії “С”. Їх, як найнебезпечніших, дозволялося поселяти не більше п’яти сімей в одному селі. Заборонялося також поселення українців у кількадесятьох кілометрових межах від державних кордонів і центрів воєводств¹¹. Українцям категорично заборонялося організувати своє національне життя та повертатися на рідні землі. Тих, хто порушував розпорядження влади, заарештовували й направляли в табір Явожно.

Після переселення українські сім’ї опинилися в дуже важких економічних умовах. Запаси їжі швидко вичерпалися, до того ж їм було надано лише зруйновані господарства, бо кращі вже зайняли поляки. У цих умовах влада була змушена допомогти українцям придбати харчі та відремонтувати будинки, однак ця допомога виявилася незначною. Депортація не сприяла стабілізації життя поселенців, які мріяли про повернення на батьківщину. Щоб це унеможливити, 27 липня 1947 р. уряд позбавив українців права власності на господарства, з яких вони були виселені. 28 вересня 1949 р. офіційно у

власність Польської держави перейшло майно греко-католицької церкви та українських організацій.

Справжня суть переселенської акції розкрита в затвердженій владою в листопаді 1947 р. інструкції, у якій, зокрема, зазначалося: “Основною метою переселення поселенців “В” є їх асиміляція в новому польському середовищі. Треба докласти всіх зусиль, щоб ця мета була досягнута. Не вживати щодо переселенців слова “українець”¹². Це означало, що українці в Польській державі мали піддатися національній асиміляції.

Остаточно переконавшись у неможливості повернення на батьківські землі, українці намагалися покращити матеріальні й духовні умови свого проживання на нових теренах. Вони прагнули організувати своє культурне й релігійне життя. З цією метою використовувалися різні зустрічі й урочистості, які, з огляду на офіційну заборону й ворожість польського населення, влаштовувалися всередині української національної громади. Ці заходи не були масовими. Вони відбувалися в селянських хатах. Під час цих зустрічей звучала українська мова, співалися українські пісні, плекалися народні звичаї і традиції. Так формувалася своєрідна українська культура. До цього ж у часі важких випробувань проявився зі всією силою нерозривний зв’язок українців із греко-католицькою чи православною церквами. Відсутність храмів на нових землях не перешкоджала людям молитися по хатах і святкувати релігійні свята за юліанським календарем. У деякі місцевості разом із вірними прибули й священники, які нелегально відправляли греко-католицькі та православні богослужіння. Так, зокрема, після депортації о. Мирослав Ріпецький почав правити богослужіння в Хшанові біля Елку. З 1948 р. о. Василь Гриник правив у Новому Дворі, а від 1950 р. – сусідньому Циганку Гданського воєводства. Згодом він відправляв богослужіння в с. Квасові та після смерті о. Серединського в с. Битові Кошалінського воєводства¹³. З кінця 40-х рр. XX ст. влада дозволила відкривати православні парафії в місцях компактного розміщення депортованих українців. З цього часу навколо православних парафій розпочало формуватися своєрідне українське “національно-культурне підпілля”¹⁴.

Владі був невідгідний розвиток українського національного життя, що відбувався з низів. Це могло призвести до втрати контролю за українськими громадами, чого тоталітарна система не могла собі дозволити. Тому сама влада вирішила організувати українське суспільно-культурне життя на так званих “земях одзисканих”, що, у свою чергу, передбачало лібералізацію національної політики щодо національних меншин. У квітні 1952 р. Політбюро ЦК Польської Об’єднаної Робітничої Партії (ПОРП) видало таємну ухвалу, в якій наказувалося місцевим властям розгорнути серед українців політичну та культурно-освітню діяльність, а також нормалізувати релігійні відносини¹⁵, що на практиці означало підтримку православ’я та ліквідацію греко-католицизму. Влада вважала, що греко-католицька церква, на відміну від православної, є за своїм характером українською. Серед її прихожан були переважно українці, а до православної належали також інші нації. Греко-католицьке духовенство підпорядковувалося Апостольській Столиці в Римі. Натомість православне духовенство нерідко співпрацювало з комуністичними властями. Слід додати, що існування греко-католицької церкви було заборонено не лише в Польщі, а й у всіх соціалістичних країнах. Тому влада намагалася всіма можливими засобами перевести греко-католиків на православ’я. У 1952 р. примас Польщі Стефан Вишинський, який одночасно був призначений Ватиканом главою греко-католиків у Польщі, під тиском влади заборонив о. Гринику відправляти греко-католицькі богослужіння. Одинокими станицями, де такі богослужіння, відбувалися були Хшанув і Команьча¹⁶. Цього ж року було заарештовано о. Миколая Денька, о. Павла Пушкарського, о. Расива Шевагу, а в 1954 р. о. Василя Гриника. Їх було ув’язнено на терміни від 7 до 12 років відбування тюремного покарання. Греко-католицькі священники змогли вийти на волю в 1956 р. унаслідок політичної відлиги, що розпочалася під впливом СРСР у Польській Народній Республіці (ПНР).

Згадана акція щодо греко-католицьких священників тривала до середини 80-х рр. XX ст., однак не досягла поставленої мети¹⁷. Крім цього, утворені серед українців православні парафії, з огляду на тиск вірних, ставали осередками

українського релігійного життя, що допомагало зберегти їм національну ідентичність.

На основі прийнятої у квітні 1952 р. Політбюро ЦК ПОРП ухвали центральні партійно-державні органи влади зобов'язали президії воєводських рад прийняти відповідні постанови щодо українського питання¹⁸. У них було визначено завдання для окремих підпорядкованих відділів. Так, відділи рільництва й лісництва було зобов'язано:

- урегулювати юридичний стан посідання українських господарств;
- контролювати й погасити заборгованість українців, що виникла в результаті одержання в 1947 – 1948 рр. кредитів на посів, тощо;
- надати українському населенню допомогу для ремонту господарств у формі зворотних і незворотних кредитів;
- роз'яснити тим українцям, що хочуть повернутися в рідні землі, які вони матимуть переваги, коли залишаться на теперішньому місці;
- у разі самовільного залишення господарств українцями подавати пропозиції в прокуратуру з метою їх негайного покарання.

Організаційним відділам партії було доручено вплинути на президії повітових і гмінних рад із метою кооптації до їхнього складу визначених владою представників української меншини. Відділ освіти було зобов'язано проаналізувати можливість проводити в школах викладання українською мовою. У свої чергу, відділ культури мав активізувати культурно-освітню діяльність українців. Для цього у відведені владою світлиці привозили україномовні часописи та пресу з УРСР. Релігійні питання входили до компетенції відповідного сектора в справах віросповідань, якому було доручено проаналізувати міжконфесійні відносини в середовищі української громади й подати пропозиції до Відомства у справах віросповідань у Варшаві¹⁹.

Названою ухвалою Політбюро ЦК ПОРП передбачалося збирати актуальні інформації про українців, чим займалися місцеві представники влади. Однак через недбалість службовців, їх негативне ставлення до українців це нововведення не принесло бажаних результатів.

Слід зазначити, що українці неохоче йшли на співпрацю з місцевою владою. Вони побоювалися, що прийнята ними будь-яка допомога від держави може стати на перешкоді в поверненні на свої рідні землі. З цих міркувань вони відмовлялися приймати державні акти на ведення господарств. Подібно виглядала справа на політичному відтинку. Більшість українців відмовлялася вступати до різного типу організацій, а особливо політичних. Це була своєрідна маніфестація неприйняття комуністичної влади, яка позбавила їх малої батьківщини й забороняла повернутися на рідні землі.

Усупереч ухвалам партійних і державних органів на культурно-освітній ниві відбулися лише незначні поступки для українців із боку Польської держави. Чиновники відділів та секторів освіти і культури без особливого ентузіазму виконували розпорядження, що стосувалися активізації українського культурно-освітнього життя. Їх позиція була продиктована суспільною думкою польського оточення, яке упереджено ставилося до всіляких, навіть найменших, проявів культурного життя українців. Отож, нічого дивного, що у звітах Відділів освіти Кошалінського воєводства зазначалося: „У кількох випадках, де кількість дітей перевищувала десятеро (...) на пропозицію евентуального введення рідної мови як предмету в школі, батьки негативно висловилися, твердячи, що хочуть, щоб діти вчилися по-польськи. Сама шкільна молодь в засаді не відчувала потреби навчання української мови, бо не вживає її щодня, а була б вона для неї мовою, якої треба було б вчитися від початку”²⁰. Тобто, влада звинувачувала самих українців у небажанні вивчати українську мову.

Після 1953 р., коли президії воєводських рад опрацювали директиви щодо подальшої праці серед українців, не настало ефективних зрушень у становищі української громади²¹. На той час уже було організовано незначну кількість пунктів навчання української мови, дещо пожвавлено діяльність світлиць, але жодна не була передана українцям лише для їх використання. Світлиці й школи, де відбувалося навчання української мови, було забезпечено українською радянською пресою. У 1952/53 навчальному році вже існувало 14 пунктів вивчення української мови, хоч влада рапортувала про 24, у яких ніби-

то навчалоя 487 учнів. Через слабке забезпечення пунктів вивчення української мови відповідними кадрами, підручниками й програмами навчання тут відбувалося на дуже низькому рівні.

Ще меншими були здобутки влади у сфері релігій. Не зважаючи на утворення нових православних парафій на західних і північних землях Польщі, не вдалося залучити до них греко-католиків, які й надалі залишалися вірними своєму обряду. Не допомагали в цьому рекомендації Управління у справах віросповідань і особисто митрополита Макарія, у яких зазначалося, що православне духовенство, яке обслуговувало українське населення, має дотримуватися священничої практики зовнішньої форми греко-католицького обряду й не вирізнятися строєм від греко-католицьких священників, а також проповіді проголошувати українською мовою. Так звана місійна акція православної церкви серед греко-католиків, що мала на меті ліквідацію греко-католицького обряду в Польщі, не досягла успіху.

Зрозуміло, що провал державної політики на місцях викликав незадоволення органів центральної влади. Тому в червні 1955 р. Секретаріат ЦК ПОРП розіслав до усіх партійних установ, на території яких проживали українці, листа “Про завдання воєводських і повітових комітетів партії у справі покращання господарської ситуації і активізацію політичної роботи серед українців”. У ньому стверджувалося, що настало певне поліпшення умов життя українців, але, одночасно, наголошено на недоліках і прорахунках у господарській і політичній сферах. На думку Секретаріату ЦК ПОРП, цей стан викликав почуття незадоволення українців і бажання повернутися в рідні землі²². Беручи до уваги вищезазначене, зобов’язано партійні структури посилити політичну роботу серед польського й українського населення, а також поборювати прояви бюрократичного підходу місцевої влади до проблем українців²³. Увагу привертає факт, що вимагав посилити роз’яснювальну роботу серед поляків. Її відсутність, як уже було сказано, була однією з істотних перепон в активізації українців на новому місці поселення.

Чергова мобілізація чиновників в українському питанні давала вже відчутні результати. Зокрема, важливу роль відіграв фактор активізації

українців, а саме – організація зустрічей на місцях із членами української громади, на яких вступні доповіді виголошувалися українською мовою. Це дозволило владі краще ознайомитися з болючими для українців проблемами й, навіть, залучити деяких із них до суспільної праці. Завдяки таким зустрічам збільшилася кількість пунктів навчання української мови до 82 у 1955/56 навчальному році. У них навчалось 1625 дітей. Почали також створюватися гуртки художньої самодіяльності. Згідно зі звітами партійно-державних органів у середині 1956 р. активно діяло 32 художні українські колективи. Однак ця цифра завищена тому, що в цьому числі опинилися також польські колективи, у яких брали участь українці.

9 квітня 1956 р. у Варшаві було створено Організаційний комітет, завданням якого була підготовка загальнопольського з'їзду представників українського населення і заснування на ньому Українського суспільно-культурного товариства. Статут товариства склав Остап Лапський. Пресовим органом товариства стала газета "Наше слово".

16 - 18 червня 1956 р. у Варшаві відбувся I з'їзд Українського суспільно-культурного товариства (УСКТ). У ньому взяло участь 239 представників української громади в Польщі. На з'їзді було обрано Головну управу, яку очолив Степан Макух. Заступниками стали Т. Марищук і М. Щирба, а секретарем Григорій Боярський. З цього часу при підтримці влади почалося творення місцевих відділів УСКТ. До кінця року вже було створено 8 воєводських управ, 63 повітових і 119 гуртків. У кінці 1958 р. діяло 74 повітові управи й 270 гуртків, що налічували близько 7 тис. членів²⁴.

З'їзд і створення української організації в Польщі прихильно зустріла українська громада. Не зважаючи на окремі побоювання і висловлювання недовіри, більшість українців вірила в краще майбутнє. Товариство, на їх думку, мало стати репрезентантом українців перед польською владою та захисником їх громадянських прав.

Тому на згаданому з'їзді делегати вимагали від влади реалізації наболілих для української громади проблем. Найповніші постулати на адресу уряду й

комуністичної партії представили делегати з Вроцлавського й Зеленогірського воєводств. Вони домагалися:

- 1) дозволу на добровільне повернення на рідні землі;
- 2) гарантії матеріальної допомоги у відбудові господарств тим, що повернуться;
- 3) введення обов'язкового навчання української мови в школах, у яких навчаються українські діти;
- 4) відкриття середніх шкіл з українською мовою навчання;
- 5) державних гарантій свободи віросповідань, що стосувалося греко-католицького обряду;
- 6) видавництва щоденної української газети;
- 7) забезпечення умов для навчання українських дітей із Польщі в літніх таборах в УРСР;
- 8) щотижневої передачі українською мовою на першій програмі Польського Радіо;
- 9) державної опіки для студентів україністики Варшавського університету;
- 10) забезпечення українцям на виборах до сейму відповідної кількості посольських мандатів пропорційно до чисельності української громади в Польщі;
- 11) через ЗМІ систематично формувати у польському середовищі позитивний образ УСКТ і його діяльності;
- 12) доручити керівництву УСКТ представляти й захищати інтереси українців Польщі²⁵.

Слід підкреслити, що останній постулат більше відносився до з'їзду, ніж до влади. Однак він мав принципове значення, коли йшлося про майбутню роль УСКТ. Українці – на противагу владі – хотіли бачити в УСКТ захисника своїх інтересів у Польщі, а не лише пасивного виконавця доручень партійної влади. Це діаметрально протилежне бачення ролі товариства загрожувало майбутнім конфліктом інтересів. Українці не мали достатніх важелів впливу, щоб ефективно протистояти владі й сподіватися на перемогу. Пріоритет у цьому

змаганні належав владі, яка мала за собою всі необхідні для цього ресурси. Це розуміли українські діячі, які не пішли на конфлікт, а почали вдаватися до компромісу з владою. Його метою було використання всіх легальних можливостей задля збереження українства в Польщі, навіть за рахунок підпорядкування комуністичній партії. Такий стан речей загрожував небезпекою переходу “точки неповернення”, перетин якої означав “колаборацію”. На жаль, як випливає з документів, збережених в Інституті національної пам’яті Польщі, деякі українці перейшли цей “рубікон”. При цьому слід пам’ятати, що в плани владних структур не входила самостійність УСКТ, зрештою, як і інших організацій національних меншин. З цього приводу при ЦК ПОРП було створено Комісію для справ національних меншин. Офіційно її завданням було координування дій влади відносно національних меншин і надання їм необхідної допомоги. Однак роль комісії обмежилася до безпосередньої передачі національним товариствам партійної лінії в державній політиці. Згодом, коли влада почала прагнути до побудови однонаціональної Польщі, цю комісію було ліквідовано.

Створення УСКТ збіглося з політичними змінами в СРСР і Польщі, що дозволило українцям домагатися справедливої оцінки акції “Вісла”; скасування декрету уряду від 27 липня 1949 р., який позбавляв їх залишеного майна; надання можливості повернення в рідні краї; відновлення греко-католицьких богослужінь і забезпечення українських мандатів у сеймі. Політична ситуація, яка виникла в Польщі, сприяла також тому, що УСКТ ставало більш самостійним і виступало як речник інтересів українців. Воно інформувало партійну й державну владу про українські постулати та домагалася їх реалізації. Однак слід підкреслити, що основним постулатом було повернення на рідні землі та відновлення діяльності греко-католицької церкви. Це питання було принциповим і пріоритетним для УСКТ.

Влада, однак, неохоче йшла на поступки українцям. Метою зволікань і непоступливості було затримати їх на західних і північних землях Польщі. Лібералізація політики польської влади в українському питанні не означала зречення курсу на національну асиміляцію. Її реалізація була можливою при

умові залишення українців на новому місці поселення. Розпорошення та нагляд із боку служби безпеки, а також підтримування стану залякування українців мало цьому сприяти. У квітні 1957 р. Секретаріат ЦК ПОРП прийняв ухвалу щодо зміцнення стану українських господарств на західних і північних землях і врегулювання практики індивідуальних і групових повернень. У ній передбачалося надання українцям широкої допомоги у вигляді кредитів на ведення господарства, а також сприяння в культурно-освітній діяльності. Українцям пояснювалася необхідність проведення акції “Вісла” в Польській державі й нереальність вимог скасування декрету від 27 липня 1949 р. Поряд із тим, у наказі наголошувалося на боротьбі з проявами дискримінації українців²⁶. Питаннями повернень українців на рідні землі мала займатися створена 30 квітня 1957 р. комісія. Однак, працюючи під керівництвом Ткачова, комісія спрямувала свою діяльність на створення видимості повернення українців на батьківщину. 12 березня 1958 р. сейм прийняв закон, за яким повернутися на рідні землі могли лише ті особи, що придбали селянські господарства від держави шляхом купівлі. На практиці це зводило повернення українців до одиничних випадків. За даними “комісії Ткачова”, від квітня 1957 р. до липня 1958 р. повинні були переселитися лише 20 тис. українців²⁷. З того часу міграція українців із заходу на схід, що відбувається й тепер, має виключно індивідуальний характер і зводиться до поодиноких випадків.

Однак УСКТ і українській громаді загалом усе ж таки вдалося добитися успіхів у галузі шкільництва та розвитку художньої самодіяльності. Владою всіляко обмежувалися ці сфери життєдіяльності української меншини, але повністю їх заборонити вона не могла. Поступово українська школа й аматорський художній рух стали запорукою збереження і розвитку українства в Польщі.

У 1957/58 навчальному році діяли три початкові українські школи (83 учні), в тому числі одна була забезпечена гуртожитком. Наступного року функціонувало вже 6 початкових шкіл, у яких навчалося 218 учнів, причому вже 2 з них мали власні гуртожитки. У 1956 р. 53 дітей-українців одержали можливість навчатися в першому класі Педагогічного ліцею в Бартошицях. У

1957 р. динаміка позитивних змін в українському шкільництві зростає ще більше, зокрема, працювали 4 середні школи, у яких навчалося 290 учнів, у тому числі Вчительська Студія в Щеціні. Натомість здобутки у вищій освіті не були такими вагомими. У 1959/60 навчальному році на факультеті української філології в Києві навчалося 6 осіб, а у Варшавському університеті 18 осіб. Однак більшість дітей вивчала рідну мову в пунктах навчання. Їх чисельність постійно збільшувалася і в 1959/60 навчальному році їх налічувалося вже 210 (2958 учнів)²⁸.

Українська художня самодіяльність поступово ставала масовою, бо охоплювала так чи інакше всіх представників української громади. Слід відзначити, що число її колективів не було постійним. Багато з них виникало, але також багато розпадалося. Деякі художні колективи існували лише протягом одного сезону або проявляли свою активність для конкретного свята чи огляду художньої самодіяльності. Окремі колективи різнилися між собою художнім рівнем. Однак, не зважаючи на це, чисельність і різноманітність художніх колективів свідчать про велике зацікавлення українців культурою свого народу. Зокрема, в 1959 р. діяло 26 хорів, 15 драматичних, 15 музичних і 6 танцювальних колективів. У 1961 р. було 62 художні гуртки, в тому числі 26 хорів, 21 драматичний, 9 танцювальних і 6 музичних²⁹. Їх існування мало неоціненне значення для української громади. Йшлося не лише про задоволення культурних потреб, але й про консолідацію виконавців і глядачів, що зміцнювало почуття української національної ідентичності. Численні виступи художніх колективів і їх глядацька підтримка з боку одноплемінників сприяли налагодженню контактів між роз'єднаними адміністративними перегородками українцями, зміцненню почуття гордості за приналежність до українського народу. Безумовно, українське шкільництво й художня самодіяльність допомагали українцям не забути, хто вони є, й гальмували процеси їх національної асиміляції.

Важливу роль у культурно-освітньому житті українців відігравав започаткований у червні 1956 р. тижневик "Наше слово". Тоді, як і в наступні роки, це була єдина україномовна газета в Польщі. 3 грудня 1956 р. почав

виходити додаток для дітей “Дитяче слово” (пізніше – “Світанок”), а з травня 1958 р. – науково-популярний додаток “Наша культура”. Щороку друкувався український альманах під назвою “Український календар”. Окрім того, два рази в місяць транслювалися українські радіопередачі в Кошаліні, Ольштині, Ряшеві й Любліні³⁰. Завдяки тим заходам розпорошені українці могли довідатися про важливі події з їх національно-культурного життя в Польщі. Нерідко газета “Наше слово” та радіопередачі були єдиною “ниточкою”, що з’єднувала українців із загалом української спільноти.

Наступним чинником у плані збереження української національної свідомості була церква, особливо греко-католицька, якій влада в 1957 р. дозволила відправляти богослужіння в рамках римо-католицької церкви. Представники влади дуже побоювалися співпраці УСКТ із греко-католицькою й православною церквами й вважали, що це приведе до зміцнення української громади. Тому вони всіляко перешкоджали консолідації громадян навколо українських церков.

Розвій українського національного життя в Польщі не особливо вітався представниками влади, які після короткого періоду лібералізації внутрішнього устрою в 1956 р. розпочали чергову хвилю обмеження і тотального контролю в державі. Це робилося під прикриттям боротьби з “українським націоналізмом”. Влада все сильніше підпорядковувала собі УСКТ та обмежувала його діяльність до лише культурно-освітньої ниви. Тут пропагувалося мистецтво “національне за формою і соціалістичне за змістом”. Для влади націоналістом був не лише той, хто домагався справедливої оцінки акції “Вісла”, відновлення греко-католицької церкви, але й той, хто ставив питання про повернення на рідні землі, вільного розвитку української культури та шкільництва, а навіть і той, хто розмовляв українською мовою. Щоб залякати українську громадськість, було репресовано її частину активістів. Деяких із них власті заарештували й ув’язнили, зокрема, Михайла Ковальського, Мирослава Трухана, Богдана Струмінського³¹.

10 січня 1960 р. у Варшаві відбувся II з’їзд УСКТ. Він проходив під гаслом подальших дій задля стабілізації українців на північних і західних

землях Польщі та боротьби з проявами “націоналізму” серед українського населення. На заяви делегатів з’їзду, що оприлюднювали прояви дискримінації з боку влади та частини польського населення, віце-міністр внутрішніх справ Польщі Зігфريد Шнек відповів: “Чи вашим єдиним ворогом є польські націоналісти? (...) Вашим головним завданням бачити ворога на власному подвір’ї і саме з цього подвір’я вимести сміття залізною мітлою”³². На з’їзді головою ГП УСКТ було обрано Г. Боярського, а секретарем Ю. Гаврилюка. Вибір нових керманичів, як пригадує очевидець, відбувся так, що представник ЦК ПОРП товариш Скшипчак на безальтернативній основі запропонував кандидатури, які були одногolosно підтримані³³. Цей факт свідчить про втручання влади в діяльність керівних органів УСКТ. Власне, від II з’їзду поглиблювалася залежність товариства від польської влади. Вона проявилася в прийнятті рішень УСКТ не лише в центрі, а й на місцях, теренові ланки яких мали діяти згідно з його дорученнями. Унаслідок вищезгаданих дій влади, а також перешкод щодо повернення українців на батьківські землі, низові ланки УСКТ втратили багатьох прихильників. Кількість осередків товариства зменшилася до 208, а загальна чисельність до 3,5 тис. осіб³⁴.

Отже, виступ представника влади на згаданому з’їзді поставив крапку над “ї” в переході влади від лібералізації до денаціоналізації в політиці щодо українців. За допомогою адміністративних ресурсів влада й надалі проводила політику національної асиміляції українців. З цього моменту діяльність УСКТ залишалася національною за формою, але соціалістичною за змістом. Найприкріше, що українцям і надалі заборонялося повернутися на рідні землі.

¹. Drozd R. Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944 – 1989. – Warszawa, 2001. – S. 30 – 60.

². Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do ZSRR 1944 – 1946. – T. 1. – Dokumenty 1944 – 1945. Opr. E. Miśło. – Warszawa, 1996. – S. 147 – 155. (Dok. 60, Protokół konferencji w Ministerstwie Administracji Publicznej z udziałem delegatów ludności ukraińskiej z 24 lipca 1945 r.).

³. Akcja “Wisła”. Dokumenty / Opr. E. Miśło. – Warszawa, 1993. – S. 59 – 61 (Dok. 15. Protokół nr. 19 posiedzenia Państwowej Komisji Bezpieczeństwa z 27 marca 1947 r.).

⁴. Ibid., dok. 34. Protokół nr 20 z posiedzenia Państwowej Komisji Bezpieczeństwa z 12 kwietnia 1947 r.

5. Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN), Komitet Centralny Polskiej Partii Robotniczej (KC PPR), sygn. 295/V-3 (Protokół nr 3 z posiedzenia Biura Politycznego KC PPR z 29 marca 1947 r.).
6. Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji (AMSWiA), Gabinet Ministra Bezpieczeństwa Publicznego, sygn. 140 (Projekt organizacji akcji specjalnej „Wschód” z 16 kwietnia 1947 r.).
7. AAN, KC PPR, sygn. 295/V-3 (Protokół nr 6 z posiedzenia Biura Politycznego KC PPR z 16 kwietnia 1947 r.).
8. Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), Sztab Generalny WP, sygn. IV.111.511 (Zarządzenie Państwowej Komisji Bezpieczeństwa dla GO „Wisła” z 17 kwietnia 1947 r.).
9. Hrywna I. Powojenne losy Ukraińców w Polsce // *Dziś*. – 1992. – № 8. – S. 38 – 39; Drozd R. Droga na zachód. Osadnictwo ludności ukraińskiej na ziemiach zachodnich i północnych Polski w ramach akcji „Wisła”. – Warszawa, 1997.
10. Miroszewski K. Centralny Obóz Pracy Jaworzno. Podobóz Ukraiński (1947 – 1949). – Katowice, 2001.
11. Archiwum Państwowe we Wrocławiu (APW), Urząd Wojewódzki (UW), sygn. IX/270 (Instrukcja Ministerstwa Ziem Odzyskanych dotycząca zasad rozmieszczania rodzin ukraińskich z 31 lipca 1947 r.); Drozd R. Zasady rozmieszczania ludności ukraińskiej na Ziemiach Odzyskanych w ramach akcji „Wisła” // *Słupskie Studia Historyczne*. – 1993. – № 3. – S. 104 – 106.
12. AAN, MZO (Instrukcja MZO dotycząca zasad rozmieszczenia osadników z akcji „Wisła” z 10 listopada 1947 r.).
13. Hałagida I. Sytuacja wyznaniowa Ukraińców na zachodnich i północnych ziemiach Polski w latach 1947-1957 // *Ukraińcy w najnowszych dziejach Polski (1918 - 1989)* / Pod red. R. Drozda. – Słupsk – Warszawa, 2000. – S. 161 – 171.
14. Hałagida, *Ukraińcy na zachodnich i północnych ziemiach Polski 1947 – 1957*. – Warszawa, 2002. – S. 82 – 85.
15. Archiwum Państwowe w Szczecinie, KW PZPR, sygn. 36/XV/100 (Uchwała Biura Politycznego KC PZPR w sprawie środków zmierzających do poprawy sytuacji gospodarczej ludności ukraińskiej w Polsce i do wzmożenia wśród niej pracy politycznej z kwietnia 1952 r.).
16. Hałagida I. *Ukraińcy na zachodnich i północnych ziemiach...*, s. 95 – 96.
17. Drozd R. Akcja misyjna Kościoła prawosławnego wśród grekokatolików w Polsce w latach 1951-1989 // *Dzieje Najnowsze*. – 2003. – № 4. – S. 75 – 88.
18. Archiwum Państwowe w Koszalinie (APK), PWRN, sygn. 4625 (Plan Egzekutywy KW PZPR w Koszalinie realizacji uchwały BP KC PZPR z kwietnia 1952 r. dotyczącej ludności ukraińskiej z 4.VII.1952 r.).
19. APK, PWRN, sygn. 488 (Uchwała nr 33/175 PWRN w Koszalinie dotycząca Ludności ukraińskiej z 25.VII.1952 r.).
20. APK, PWRN, sygn. 4577 (Sprawozdanie Wydziału Oświaty PWRN dla Wydziału Społeczno-Administracyjnego PWRN w Koszalinie dotyczące szkolnictwa ukraińskiego z 19.XII.1952 r.).
21. APK, PWRN, sygn. 4579 (Wytyczne PWRN w Koszalinie do dalszej pracy wśród ludności rodzimej oraz poszczególnych grup narodowościowych t.j. ludności ukraińskiej, niemieckiej i cygańskiej z 21.III.1953 r.).
22. Drozd R., Hałagida I. *Ukraińcy w Polsce 1944 – 1989. Walka o tożsamość (dokumenty i materiały)*. – Warszawa, 1999. – S. 70 – 74 (dok. 22. List Sekretariatu KC PZPR „O zadaniach KW i KP w sprawie poprawy sytuacji gospodarczej i wzmożeniu pracy politycznej wśród ludności ukraińskiej” z czerwca 1955 r.).
23. APK, PWRN, sygn. 4262 (Uchwała nr 328/55 PWRN w Koszalinie w sprawie zadań zarządów – wydziałów i oddziałów PWRN i PPRN - dotycząca poprawy sytuacji gospodarczej, wzmożenia pracy politycznej i kulturalno-oświatowej wśród ludności ukraińskiej osiadłej na terenie województwa koszalińskiego z 1.IX.1955 r.).
24. Zabrowarny S. Geneza i początki działalności Ukraińskiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego // *Zeszyty Naukowe INP*. – 1989. – № 16. – S. 137 – 138.
25. Archiwum Związku Ukraińców w Polsce (AZUwP), ZG UTSK (Protokół z I zjazdu UTSK z 16 – 18 czerwca 1956 r.).

26. APS, KW PZPR, sygn. 1245 (Uchwała Sekretariatu KC PZPR w sprawie ukraińskiej mniejszości narodowej w PRL z kwietnia 1957 r.).
27. Наше Слово. – 1958. – № 29. – 20 липня.
28. AZUwP, ZG UTSK (Sprawozdanie ZG UTSK dotyczące szkolnictwa ukraińskiego w latach 1956 - 1960).
29. Ibid.
30. Zabrowarny S. Geneza i początki działalności Ukraińskiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego... – S. 153 – 154.
31. Трухан М. Українці у Польщі після другої світової війни 1944 – 1984. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1990. – С. 204 – 205.
32. Наше Слово. – 1960. – 31 січня.
33. Сивіцький М. Записки сірого волиняка. – Львів, 1996. – С. 276 – 277.
34. AZUwP, ZG UTSK (Sprawozdanie z trzydziestoletniej działalności UTSK z 1986 r.).

Політичні аспекти польсько-українського примирення (1945 – 1991 рр.)

Основним змістом польсько-українських відносин періоду біполярності були: критична переоцінка результатів минулого взаємовідносин, усвідомлення політичними елітами спільності геополітичних інтересів обох народів і діяльність у напрямку двостороннього примирення. Польсько-українське примирення здійснювалося на двох рівнях: між екзильними урядами та на рівні народної дипломатії. Основними проблемами міжнаціонального примирення виступали: розробка нового геополітичного устрою Центрально-Східної Європи, розв'язання проблеми кордонів, національних меншин і подолання стереотипів минулого.

Необхідність польсько-українського примирення диктувалася об'єктивними й суб'єктивними факторами. До останніх слід віднести переважання на еміграції вихідців зі східних воєводств Другої Речіпосполитої. У відомому листі Ю. Маєвського наводилися дані, згідно з якими майже $\frac{3}{4}$ поляків на еміграції походили з колишніх східних кресів. Природно, що інтелігенція і політична еліта, які походили зі східних земель Другої Речіпосполитої, опинившись на еміграції, піддавали аналізу насамперед польсько-українські відносини¹.

Перші спроби розв'язання проблем польсько-української конфронтації шляхом двосторонніх переговорів робилися на міжурядовому рівні одразу ж після завершення військових дій у Європі. Улітку 1945 р. у Римі за посередництвом єпископа І. Бучка делегація УГВР у складі С. Ленкавського й О. Сокола шукала контактів із польським урядом через *charge d'affaires* С. Яніковського, який за погодженням із командуванням II корпусу Війська Польського призначив Я. Жабу вести переговори з українськими представниками. Представники УГВР привезли із собою копію договору від 8 березня 1944 р. і виразили прагнення продовжити польсько-український діалог, приймаючи за вихідну точку результати, досягнені в крайових розмовах².

Восени 1945 р. обидві делегації було доповнено, зокрема, С. Яніковським та І. Кедриним, який мав повноваження не від УГВР, а від президента УНР А. Лівицького. Тобто, згідно зі свідченнями І. Кедрина, переговори отримали рівень міжурядових. Пізніше І. Кедрин згадував, що непоступливість польської сторони в справі кордонів стала причиною зриву переговорів у Римі³.

Паралельно з римськими контактами в 1945–1947 рр. у Парижі з ініціативи агента польської розвідки В. Пельца, який працював за погодженням з еміграційним урядом, діяло Ширше порозуміння поляків, балтів, українців і білорусів, з яким активно співпрацювали О. Шульгін, Є. Стемповський та Я. Жаба. Конкретних результатів не було досягнуто внаслідок існування атмосфери взаємної недовіри⁴.

Наступна спроба нормалізації відносин була зроблена в 1948 р., коли емісар польського уряду Є. Понікевський вів переговори із представниками Державного Центру УНР в екзилі: А. Лівицьким, І. Мазепою, В. Мудрим та ін. Основною перешкодою для досягнення домовленості була проблема кордонів. Після отримання рапортів про перші контакти Є. Понікевського з офіційними особами Державного Центру УНР в екзилі, С. Папроцький опрацював меморіал про польсько-українські відносини, призначений, очевидно для членів уряду з метою обґрунтування необхідності продовження розмов⁵. На особливу увагу заслуговують “Висновки в справі польсько-українських відносин”, які, мабуть, одночасно служили інструкцією Є. Понікевському для ведення переговорів. Констатуючи появу можливості досягнення польсько-українського порозуміння, С. Папроцький вважав, що рухатися в цьому напрямку слід поетапно. На першому, вступному, етапі, тобто в період боротьби за незалежність, програма порозуміння передбачала узгодження політичних виступів на міжнародній арені, пропаганду ідеї визволення з-під радянського поневолення, співпрацю в рамках федералістського руху Центрально-Східної Європи, уникання в пресі публікацій, які б зашкодили ідеї зближення, та активізацію суспільних і культурних контактів. С. Папроцький виключав проблему кордону з кола предметів переговорів вступного етапу порозуміння.

“Розв’язання цієї проблеми тепер не є можливе. Не існує такого принципу, який був би достовірним для розв’язань у цій галузі. Напевно, ним не є етнографічний принцип. Якщо б при цьому опертися на принцип компромісу, то всі отримані користі для українського народу мали б тепер тільки теоретичний характер, могли б бути успішно використані третьою стороною”⁶.

Провал міжурядових спроб досягнення польсько-українського примирення детермінував перехід ініціативи до громадсько-політичних організацій і використання методу народної дипломатії. Спочатку інституційною основою для контактів еміграційних діячів виступали федералістські клуби. Започаткування об’єднання західноєвропейських країн на основі плану, запропонованого Р. Шуманом, та неможливість прямої участі держав ЦСЄ у цих процесах детермінували появу на еміграції проектів центрально-європейської інтеграції, що розглядалося як один із засобів боротьби за демократизацію країн соціалістичного табору, ліквідацію тоталітаризму й радянського поневолення та забезпечення геополітичної стабільності регіону. Після війни політична еміграція країн ЦСЄ почала активно обговорювати проблему федерації. Ця ідея отримала організаційне оформлення в діяльності Центрально-Європейських Федералістських клубів у Лондоні (заснований у 1940 р.), Римі (18 серпня 1945 р.), Парижі (жовтень 1946 р.), Мюнхені (30 серпня 1948 р., пізніше перенесений до Франкфурта-на-Майні), Брюсселі (1947 р.), Інсбруці (березень 1949 р.) та їхніх осередків у Єрусалимі (1946 р.), Бейруті (1946 р.), Женеві, Стокгольмі та Лісабоні, а також в Організації поневолених Москвою народів “Прометей” (1927 р., із 27 червня 1945 р. – Прометейська ліга Атлантичної хартії).

Паралельно з діяльністю федералістських клубів започаткувала свою діяльність із польсько-українського примирення редакція паризької “Kultury” на чолі з Є. Гедройцем. Найважливішими публікаціями цього періоду слід вважати статтю Ю. Лободовського “Przeciw upiorom przeszłości” та лист Ю. Маєвського, в яких висловлювалося переконання у необхідності змін попереднього курсу польської політики в українському питанні. Через багато

років Є. Гедройць на питання про найбільш пам'ятну для нього кампанію, назвав такою зайняття позиції щодо українців і литовців у 1949 р⁷.

Насамперед, Є. Гедройць і колектив “Kultury” зайняли чітку позицію щодо необхідності існування української держави для гарантування стабільності ЦСЄ. Цьому сприяла актуалізація українського питання на міжнародній арені, видання антології “Розстріляне Відродження” тощо.

Підтримка української незалежності містилася також у виданні російського номера “Kultury” в травні 1960 р. Ю. Мєрошевський стверджував, що існує можливість польсько-російського порозуміння, оскільки у двосторонніх відносинах усунено основне джерело конфронтації – боротьбу за гегемонію в Східній Європі. Польський автор заявляв, що немає територіальних суперечок чи прагнення до розподілу Росії, зазначаючи, однак, що поляки вважають справедливими і законними прагнення поневолених і анексованих Радянським Союзом народів, у тому числі українського, до національної незалежності. “У нас немає права говорити від імені цих народів, але їхні національні прагнення завжди знайдуть відгук у поляків”⁸.

Придушення Празької весни, загострення радянсько-китайських відносин і посилення репресивних заходів у СРСР актуалізувало дискусію про доцільність підтримки поляками постулату незалежності України. У 1969 р. лондонські “Wiadomości” провели відповідну анкету серед еміграційних середовищ, зокрема й стосовно підтримки незалежності радянських республік. Підсумовуючи результати, наведені в публікації “Wiadomości”, можна констатувати значну перевагу прихильників української незалежності: 29 – висловилися за безумовну підтримку, 12 – за підтримку із застереженнями, 6 – проти, 5 – не визначилися з позицією. Якщо вважати, що опубліковане опрацювання анкет С. Закшевським було пропорційним до відповідей, то 55,77% респондентів – це прихильники української незалежності, 23,08% – прихильники із застереженнями, 11,51% – противники й 9,61 % – не визначилися⁹.

Важливе місце в пропагуванні ідеї української незалежності мала розробка концепції ULB (Україна, Литва, Білорусія). Ю. Мєрошевський вважав,

що для утвердження в Східній Європі миру й свободи, необхідно усунути будь-який імперіалізм – і російський, і польський. Він стверджував, що простір ULB детермінував форму польсько-російських відносин, прирікаючи Польщу або на імперіалізм, або на сателіцтво. Панування на цьому просторі забезпечувало великодержавний статус. Однак Ю. Мєрошевський пропонував відійти від системи, згідно з якою на просторі ULB повинні панувати або росіяни, або поляки. Тільки неімперіалістична Росія й неімперіалістична Польща мають шанси укладення та впорядкування своїх відносин. Нова система повинна передбачати право самовизначення народів регіону. “Ідея самовизначення і свободи для побратимських народів, що відділяють нас від Росії, з одночасною щирою відмовою від будь-яких імперіалістичних планів, до яких можна зарахувати надію на домовленість з Москвою понад головами і коштом цих народів – так сприйнята програма могла б повернути польській незалежницькій політиці високі моральні мотиви (...)”¹⁰.

Епохальною подією в підтримці ідеї української незалежності стало підписання у травні 1977 р. з ініціативи “Kultury” “Декларації в українській справі”. Висунення українського питання на пріоритетне місце диктувалося тим, що українці є найбільшим поневоленим народом СРСР, які поряд із литовцями найбільш уперто прагнуть вибороти незалежне державне існування. Певною поступкою російським сигнитаріям була пропозиція референдуму стосовно української незалежності. Указуючи на факти масового спротиву політиці русифікації в Україні та репресії з боку радянського режиму, декларація закликала російський опозиційний рух у СРСР і російську політичну еміграцію зміцнювати та поглиблювати співпрацю з борцями за незалежність України. Декларацію підписали 14 представників російської, польської, угорської і чеської еміграції¹¹.

Відповіддю на “Декларацію в українській справі” стала “Декларація солідарності”, прийнята влітку 1977 р. Українським Демократичним Рухом. Декларація солідарності вітала позицію представників російської, польської, угорської і чеської еміграції за моральну підтримку, надану українському народові в період важких випробувань. Українські політики заявляли про

прагнення влаштувати співжиття зі своїми сусідами на базі взаємної довіри, миру й дружби. Автори звернення висловлювали надію, що декларація стане “поштовхом до створення сприятливого клімату для того, щоб демократичні сили Радянського Союзу, сателітних держав і тих, які працюють на еміграції, стали одним фронтом у боротьбі за національне, соціальне і політичне визволення”. Декларацію підписали 29 українських громадських і культурних діячів зі США, Німеччини, Канади, Великої Британії і Франції¹².

Запровадження військового стану 1981 р. у Польщі та перехід опозиції у підпілля сприяли концентрації її зусиль на розробці ідеології співпраці з іншими народами регіону. В інтерв'ю Радіо Вільна Європа Є. Гедройць висловив думку, що польська незалежність можлива за умови перемоги опозиційних рухів у сусідніх країнах. “Польща має шанси повернути незалежність тільки тоді, коли феномен “Солідарності” знайде відгук і послідовників в країнах народної демократії і радянських республіках”¹³.

Важливе місце в процесі польсько-українського примирення займала проблема кордонів. Уперше чітка позиція щодо непорушності повоєнного кордону була висловлена в листі Ю. Маєвського. Велика кількість відгуків на його лист змусила колектив “Kultury” висловити свою позицію в дуже важливій справі польсько-українського кордону. У заяві п.н. “Непорозуміння чи дешевий патріотизм” зазначалося, що редакція “Kultury” не вважає польсько-української ситуації з 1939 р. ні в політичному, ні в територіальному аспекті за ідеал, який слід відбудувати без змін. Зазначалося, що проблема кордонів є поширеною проблемою регіону Центрально-Східної Європи, де нараховувалося понад 30 конфліктів стосовно кордонів. У разі формування нової європейської системи багато кордонів, зокрема польський східний кордон із 1939 р. мусять зазнати ревізії. Зверталось особливу увагу на те, щоб можливі зміни чи корективи не були накинені чи продиктовані, але опиралися на вільно ухваленому рішенні польського й українського народів. “Ми є прихильниками змін, але прихильниками тільки таких змін, за які висловляться у майбутньому уповноважені представництва польського і українського народів. Натомість вважаємо, що тут на еміграції є нашим обов'язком продискутувати в дружній

атмосфері цілість цих справ у надії опрацювати концепцію, яка могла б у майбутньому послужити основою польсько-українських розмов”¹⁴.

Переконавню польської еміграції в необхідності визнання існуючих кордонів присвятив свою публіцистичну діяльність Ю. Мєрошевський. Пізніше прихильником непорушності повоєнних кордонів виступив Є. Іранек-Осмецький. У виступі на симпозіумі “Єдність народів у боротьбі за визволення” (Карлсберг, 11 листопада 1982 р.) він стверджував, що польсько-українська співпраця є необхідним елементом успіху в боротьбі з радянським поневоленням і тоталітаризмом та формування нової геополітичної ситуації в регіоні. “Польща, якщо хоче утримати кордони на Одрі і Нисі, не може повертати Галичини і Львова. Якщо б дійшло наново до польсько-українських антагонізмів, вся концепція розпадеться. Польща мусить прийняти теперішній стан речей на сході. Зрештою нема властиво про що говорити. Хто і як собі уявляє реалізацію якихось польських претензій до Львова? Кого слаба ПНР мусить спочатку розбити, щоб дозволити собі повернути Західну Україну? Вся ця ревіндикаційна справа висить в повітрі, не є нічим іншим, як ілюзією дуже старих людей, які ніколи не могли зрозуміти сучасності. Отже, вважаємо, що територіальних польсько-українських суперечок немає”¹⁵.

Відкладення проблеми кордонів на остаточне вирішення в період після отримання незалежності було платформою, на якій погоджувалися еміграційні уряди УНР і Польщі. Зокрема, такої домовленості було досягнуто на зустрічі прем’єра Т. Леонтія з президентом С. Островським і прем’єром А. Урбанським 3 квітня 1976 р. у Лондоні. Пізніше прем’єр К. Саббат пояснював, що відмова від східних земель була неможливою для польського уряду й практично нічого українцям не давала, оскільки в тих умовах це була б відмова на користь Росії, а не України¹⁶.

Загалом обидві еміграції не вели широкої дискусії щодо проблеми національних меншин, погоджуючись із необхідністю лібералізації політики у цій галузі. Слід звернути увагу на акції захисту українською еміграцією прав польської меншини в УРСР. У травні 1978 р. під час міжнародного з’їзду українських учених у Лондоні (Канада) Б. Осадчук виступив з ініціативою

підписання звернення до вищих органів влади УРСР на захист польської меншини. У документі, посилаючись на міжнародні договори й Гельсінські домовленості, з метою утвердження і поглиблення добросусідських відносин між українцями й поляками, вимагалось надання полонії в Україні повних прав у шкільництві й культурному житті. Українські науковці критикували нищення чи занедбування польських історичних пам'яток в Україні й вимагали поширення опіки на польську культурну спадщину. Звернення підписали українські історики, економісти й політологи з університетів Канади, США та Європи¹⁷.

Активізації польсько-українського зближення сприяло заснування Польсько-українських товариств (ПУТ) у місцях скупчення обох еміграцій, насамперед у Лондоні (14 січня 1967 р.), Парижі (червень 1976 р.) і Мюнхені (19 травня 1977 р.). Перше з них, ПУТ у Лондоні, мало на меті зближення обох народів шляхом взаєморозуміння і співпраці. Пресовому органу товариства, який виходив двома мовами, дали назву “*Biuletyn Towarzystwa Polsko-Ukraińskiego*”, яка в певному сенсі нав'язувала до традицій міжвоєнного “*Biuletynu Polsko-Ukraińskiego*”. До найактивніших членів Товариства належали К. Трембіцький, К. Зеленко, Т. Комарніцький, Ю. Вятр і С.Й. Папроцький¹⁸. Найактивнішими діячами ПУТ у Парижі були: проф. Кульчицький, проф. Лянгрот, В. Михальчук, В. Желенський та інші¹⁹.

У 1977 р. у Мюнхені на зустрічі, організованій Українським Демократичним Рухом, із доповіддю про політичну співпрацю між поляками й українцями виступив співробітник радіо “Вільна Європа” Є. Іранек-Осмецький. Він обґрунтовував необхідність польсько-української співпраці в контексті короткотривалої й далекосяжної перспективи. У ближчій перспективі ця співпраця повинна мати антирадянський характер і будуватися на національній основі. У довготривалій перспективі навіть після розпаду СРСР продовжуватиме існувати російський імперіалізм, який становитиме загрозу для українців і поляків. Шляхом до подолання історичної небезпеки Є. Іранек-Осмецький вважав тісну співпрацю обох народів. Під впливом цього виступу в Мюнхені було засноване польсько-українське товариство²⁰. Серед діячів ПУТ у

Мюнхені виділялися Є. Іранек-Осмецький, З. Колодзейський, А. Мельник, М. Стиранка та інші²¹.

Необхідність польсько-українського порозуміння Б. Осадчук пояснював геополітичними мотивами. “Всі ми виходимо з засадничого становища, що історія та географія веліли нам бути сусідами і що досвід минулого, як і недавніх літ, учить нас одного: кожний конфлікт між українцями і поляками є водою на млин ворогів Києва і Варшави та що вони кожний спір автоматично використовують для поглиблення протиріч та міжусобиць”. Автор відмічав нові тенденції міжнародних відносин другої половини XX ст., які ставили перед обома народами нові виклики, успішний відгук на які був можливий тільки за умови досягнення міжнаціонального порозуміння. Б. Осадчук спробував спрогнозувати основні етапи на шляху міжнаціонального порозуміння. На першому етапі він пропонував налагодження співпраці, яке мало перейти в наступний етап – подолання стереотипів і упереджень²².

Б.Т. Лашевський вважав, що близькість доль обох народів і переконання у взаємній необхідності одне одному відкривають дорогу до поєднання та співпраці. З політикою польсько-українського зближення та поєднання не слід чекати до появи ідеальних умов для їх реалізації. Оскільки політичні умови в СРСР і Польщі не створювали можливостей для проведення польсько-українських розмов, ця функція переходила до еміграції обох народів. Б.Т. Лашевський виділив такі проблеми польсько-українського діалогу:

“ а) Не найлегшим, але найбільш необхідним предметом польсько-українського діалогу буде спроба впровадження в життя обох суспільств принципу “пробачаємо і просимо пробачення”;

б) Внаслідок прийняття принципу співіснування повинен зобов’язувати принцип спільних дій в сфері проблем культури, самодопомоги, самоорганізації;

в) У сфері політичних справ напевно могли б появитися умови для започаткування спільної акції на користь інших народів, поневолених Росією. Справа федерації і міждержавних парламентів країн того регіону,

проголошувана спільно, навіть тільки як ідея, мала б напевно більші шанси на прийняття, ніж тоді, коли висувається одним народом;

г) У сфедерованому укладі держав блоку Центрально-Східної Європи, чи навіть тільки в рамках польсько-української федерації, питання кордонів не повинно бути предметом боротьби, зіткнень і непорозумінь;

д) Започаткована на еміграції справа поєднання і спільних виступів на міжнародному форумі повинна всіма можливими засобами шляхами проникати до українського суспільства в СРСР і в Польщі та до поляків у Краю;

е) Спільно, – поляки і українці, які перебувають за кордонами своїх суспільств, – повинні вимагати дотримання прав людини по відношенню до своїх родичів, що перебувають на території Радянського Союзу”²³.

Важливе значення для подолання стереотипів у двосторонніх відносинах мали польсько-українські наукові конференції: в Гамільтоні (20–22.X.1977), Мюнхені (6–7.X.1980), Карльсбергу (5–6.III.1983), Нью-Йорку (1982, 1984) та ін. Оцінюючи ці конференції, І. Кедрин стверджував, що суто наукові польсько-українські заходи мали виключно політичну мету – “створення такої атмосфери, в якій провідники обох народів зрозуміли б і знали, що коли прийде історична година, прихильна для визвольного зриву, обидва народи повинні забути про минуле і піти разом в ім’я теперішнього і майбутнього державного інтересу”²⁴.

Показником якісних зрушень у польсько-українських відносинах став факт, що на згаданій конференції в Мюнхені зустрілися головний прокурор на варшавському процесі С. Бандери – В. Желенський та один з основних обвинувачуваних – В. Янів. Відкриваючи конференцію, В. Янів зазначив, що ця зустріч не випадкова та є виявом еволюції політичної думки обох народів у напрямку порозуміння. “Від згаданих процесів минуло півстоліття і напевно ще мине, поки настане хвиля узгодження позицій наших політичних середовищ. Але цю хвилю, коли дійде до розмов між політиками, ми, інтелектуали, маємо готувати вже сьогодні, щоб уникнути ситуації, в якій вирішує зверхність і ненависть, бо (...) дійшло б до трагедії, коли б у вирішальний момент змін на

Сході, які приближаються, ми мали б розпочати новий розділ історії тим, чим ця історія закінчилася в трагічні роки війни, чи одразу після її закінчення”²⁵.

Процес міжнаціонального примирення, який було започатковано на еміграції, протягом кількох десятиліть охопив велику частину обох суспільств. Це стало підґрунтям для досягнення домовленостей на міжурядовому рівні. Усвідомлення спільності інтересів обох народів і взаємної залежності їхньої суверенності було зафіксовано в Польсько-українській декларації, підписаній у Лондоні 28 листопада 1979 р. президентами та прем'єрами в екзилі: Е. Рачинським, К. Саббатом, М. Лівицьким та Т. Леонтьєм. “У життєвому інтересі польського і українського народу, віковічних сусідів, позбавлених тепер свободи і незалежного існування, лежить виборення і тривале забезпечення державного існування незалежних Польщі і України. Обидва уряди вважають бажаним утримання взаємних контактів для зміцнення співпраці”²⁶. Польсько-українське примирення, яке відбувалося на фоні аналогічних процесів у післявоєнній Європі, стало важливим фактором успіху в боротьбі за демократію і незалежність держав регіону.

Підписання Підсумкового акта з питань безпеки і співробітництва у Європі 1975 р. стало могутнім каталізатором появи опозиційних рухів, які ставили своєю метою тиск на комуністичні уряди для дотримання Гельсінських домовленостей. Протягом II половини 1970-х років у країнах Центрально-Східної Європи (ЦСЄ) виникли Польське незалежницьке порозуміння, Українська група сприяння виконанню Гельсінських домовленостей, Конфедерація незалежної Польщі й т. д. Критична оцінка причин поразки опозиційних виступів 1956 р. і “Празької весни” 1968 р. і досягнення міжнаціональних домовленостей політичними осередками еміграції ЦСЄ ставили пріоритетним завданням розробку нового геополітичного устрою та досягнення примирення між народами регіону.

Польща як ключова держава регіону, що мала досвід великодержавного минулого, впливову еміграцію та відносно ліберальніший політичний режим, проявляла традиційну зацікавленість проблемами всієї ЦСЄ. Відповідно

польська опозиція займала визначальне місце в розробці концептуальних питань нового міжнародного порядку в регіоні ЦСЄ. Ідеологія польської опозиції у значною мірою базувалася на поглядах демократичних середовищ еміграції. Дезінтеграція СРСР, возз'єднання Німеччини, непорушність кордонів і міжнаціональне примирення розглядалися як принципові складові політичних змін і майбутньої міжнародної безпеки країн ЦСЄ.

Особливо важливе значення під впливом діяльності колективу “Kultury” мало зародження і зміцнення концепції непорушності кордонів у поглядах польської опозиції після Гельсінської конференції. Польський опозиційний рух, виходячи з необхідності координації антитоталітарної боротьби з іншими народами та визнаючи незворотні зміни національної структури населення спірних територій, пропонував застосування принципу *uti possidetis*. Зокрема, в травні 1976 р. програма Польського Незалежницького Порозуміння стверджувала, що східним сусідом Польщі є не Росія, а Україна, Білорусія і Литва. Виражаючи підтримку ідеї незалежності східних сусідів, ПНП відмовлялася від територіальних претензій на Львів і Вільно, не зважаючи на те, що ця втрата була й залишиться болісною. Проблему розмежування пропонувалося вирішувати в площині відкритості кордонів²⁷.

Польський опозиційний рух із початку свого існування усвідомлював значення незалежницьких рухів народів СРСР. У першому номері підпільного часопису “Głos” у жовтні 1977 р. було вміщено статтю Яцка Куроня, Антоні Мацєрєвича й Адама Міхніка “Sprawa polska – sprawa rosyjska”. Автори, зокрема, стверджували: “Гарантією суверенності Польщі є суверенність народів, відділяючих нас від Росії, і політика, спрямована проти суверенності цих народів, є антипольською. (...) Сьогодні, коли на Україні і Литві щораз посилюється боротьба за демократичні свободи, а російська демократія відважно з нею солідаризується – гасло “за вашу і нашу свободу” є більше, ніж будь-коли досі єдиною реалістичною програмою суверенності Польщі”. Польська демократична опозиція вбачала своє завдання в поборюванні ксенофобії й шовінізму у власному народі та підтримання розуміння незалежницьких прагнень українців, литовців і білорусів²⁸.

Важливе значення для усвідомлення спільності антитоталітарної боротьби народів ЦСЄ мало Звернення I з'їзду „Solidarności” до трудящих Східної Європи, ухвалене 7 вересня 1981 р.²⁹. Політичними оглядачами Звернення до народів Східної Європи було сприйняте як бажання польської опозиції експортувати визвольний рух на інші країни. На думку проф. А. Фрішке, “Послання до народів Східної Європи”, яке оцінювалося як нерозважне в перспективі політичної гри з комуністами в 1981 р., виявилось позитивним у будівництві іміджу Польщі в сусідніх країнах³⁰.

Ухвала I з'їзду „Solidarności” в справі національних меншин від 7 жовтня 1981 р. заявляла про необхідність створення умов у Польщі для вільного розвитку їхньої культури та гарантування повноти громадянських прав згідно з традиціями Речіпосполитої багатьох народів³¹.

На початку 1980-х років у період пошуків політичної лінії і “солідарносцьової гарячки” Польське Незалежницьке Порозуміння проголосило декларацію “Польща – Україна”, яка мала величезне значення для формування проукраїнської орієнтації в середовищі польської опозиції. У декларації наголошувалося на необхідності польсько-українського примирення, якому повинні передувати взаєморозуміння, взаємоповага й праця над кращим майбутнім шляхом відповідного виховання молодого покоління. “З польського боку це вимагатиме відмови, хоч скажімо собі щиро, відмова ця стосуватиметься передусім традиції та історичних сентиментів, а не теперішніх політичних реалій. Поляки мусять зрозуміти, що етнічно українські землі, які до 1939 р. належали до польської держави, повинні увійти до складу новоутвореної Української Республіки”. ПНП заявляло, що “без тісної співпраці обох держав – Польщі і України – на міжнародній арені появилися б знову можливості ближчої чи дальшої загрози їх незалежного існування”³².

Значення української державності для безпеки Польщі усвідомлювали діячі польської опозиції. Яцек Куронь заявив, що “поки нема незалежної України, не може бути незалежної Польщі”³³.

Тоталітарний режим, закритість кордонів і відсутність політичного плюралізму в СРСР були серйозними перешкодами для контактів польської та

української опозиції. Однак успіхи опозиційного руху в Польщі викликали захоплення українських дисидентів. В. Стус у своєму щоденнику занотував: “Хіба вже від часу перебування у Києві слідкую за подіями в Польщі. Хай живуть ті, що борються за свободу. Як мене радує їх польська незломність щодо радянського деспотизму. Їх загальнонаціональні зриви є зворушливі: робітники, інтелігенція, студенти – всі, крім війська і поліції. Якщо події далі будуть так розвиватися, то завтра полум’я огорне військо. Що тоді робитимуть Брежнєви і Ярузельські. В тоталітарному світі немає жодного іншого народу, який би з такою посвятою захищав свої людські і національні права. Польща дає приклад Україні, адже психологічно ми, українці, є близькі, може найближчі до польської природи; не вистачає нам тільки основної речі – святого патріотизму, який єднає поляків. Яка шкода, що Україна не хоче користуватися з науки польського вчителя. (...) Захоплений польськими духовними перемогами і уболіваю над тим, що я не є поляком. Польща здійснює епохальний пролом в тоталітарному світі і готує його остаточне падіння. Але чи цей польський приклад стане також нашою участю? – це питання епохи. Польща підкопувала Росію протягом всього ХІХ століття і чинить це надалі. Полякам, які борються, передаю найкращі побажання і вірю, що поліційний режим з 13 грудня не задушить полум’я свободи. Надіюся, що в поневолених країнах знайдуться сили, які нададуть допомогу місії поляків, що борються за свободу”³⁴.

Опозиційні сили значною мірою спиралися на розроблену колективом “Kultury” концепцію східної політики Польщі, досить часто передруковували статті Ю. Мєрошевського. Зокрема, перший номер “ABC. Adriatyk – Baltyk – M. Czarne” в 1984 р. містив його статтю, в якій автор стверджував, що “мусимо відмовитися раз і назавжди від Вільна, Львова чи будь-яких планів, які прагнуть до встановлення при сприяючій кон’юнктурі нашої переваги на Сході”³⁵.

На обкладинці 4-го номера “Obozu” було поміщено карту регіону ЦСЄ, яка, очевидно, виражала бачення майбутнього колективом журналу. Публіцисти “Obozu” не планували перегляду кордонів у посттоталітарний

період, однак передбачали об'єднання Східної й Західної Німеччини, Румунії та Молдавії, збереження цілісності Чехословаччини та Югославії, дезінтеграцію СРСР і появу незалежних України, Білорусії, Литви, Латвії, Естонії та Московської держави. Однак ця карта друкувалася тільки у двох номерах (№ 4 і 5), що могло означати пізніший перегляд позицій, пов'язаний, можливо з переходом видання “Obozu” до Інституту Східної Європи. Редактор кількох номерів Я. Маліцький стверджував, що спеціальної дискусії в справі кордонів не велося, а згадані проекти оцінював як вид “інтелектуальної гри”³⁶.

Редакція “Obozu” усвідомлювала важкість вирішення проблеми кордонів. Казімеж Бельський стверджував, що “зусилля, спрямовані на розв'язання граничних суперечок, нагадують у ЦСЄ змагання із квадратурою кола: як би не ділити, кроїти, четвертувати, завжди знайдуться такі, котрі крикнуть, що це несправедливо. І зможуть обґрунтувати це суттєвими аргументами”. Загалом К. Бельський виступав прихильником федералістського розв'язання проблеми кордонів. “Може не слід проживаючих тут народів розділяти, розмежовувати та ізолювати, але навпаки – створити формулу, уможливлуючу їм існування в єдиній державній структурі”³⁷.

Кілька разів польська опозиція проголошувала колективні звернення чи декларації, у яких висувалася ідея непорушності кордонів. Зокрема, в 1985 р. у “Ялтинському зверненні”, вимагаючи ревізії принципів Ялтинської системи, стверджувалося визнання існуючих кордонів³⁸.

16 грудня 1984 р. у Варшаві шість опозиційних організацій, особливо активних у розгляді питань східних сусідів: організація “Свобода–Справедливість–Незалежність”, політичний рух “Визволення”, Ліберально-Демократична партія “Незалежність”, видавництво “In Corpore”, політична група “Воля” та група часопису “Niepodleglosc” виступили з “Пропозицією спільної позиції щодо польсько-українського, польсько-білоруського та польсько-литовського кордону”. У декларації стверджувалося, що територіальні конфлікти багаторазово ділили, сварили й грізно ослаблювали як поляків, так і українців, білорусів і литовців. Єдиним способом подолання таких конфліктів вважалося збереження теперішніх кордонів. “Це полягає у

найбільш життєвому геополітичному інтересі наших народів, які борються за свободу. Будемо прагнути, щоб згаданий принцип був взаємно підтверджений національними представництвами”. Ця заява була опублікована в 1-му номері “Nowej Koalicji” на польській і англійській мовах, а в 2-му – на польській, українській, білоруській і литовській. Пізніше її передрукували інші опозиційні видання. Зокрема, в редакційному коментарі “Zomorzadnosci” вказувалося, що “всякі кордонні суперечки служать тим, кому не подобається антирадянська коаліція”. Основний акцент переносився з проблеми лінії кордону на гарантування прав людини: “Найважливіше, щоб українець, який мешкає у вільній Варшаві, почувався так само добре, як поляк, що проживає у вільному від москалів Києві”³⁹.

Згадані опозиційні політичні організації звернулися до Президії Конференції українських політичних партій і організацій (КУППО) з пропозицією припинення суперечок у справі кордонів і визнання існуючих кордонів. У відповіді КУППО в травні 1986 р. зазначалося, що “ми свідомі факту, що визначення теперішніх кордонів було результатом порозуміння учасників нещасливої Ялтинської Конференції і вони не є виразом волі наших народів. Визнаючи однак теперішній стан як реально існуючий факт, заявляємо наше принципове твердження, що ніхто в світі немає права вирішувати проблеми кордонів наших держав, крім наших народів і вибраних ними державних органів в наших вільних і суверенних державах”⁴⁰.

Активізація польсько-українського діалогу дала можливість досягнути в березні 1987 р. у Парижі домовленості між Конференцією українських політичних партій і організацій (КУППО), з одного боку, та Ліберально-Демократичною партією “Незалежність” і організацією “Свобода–Справедливість–Незалежність”, з другого боку. Згадані контрагенти у своїй заяві відзначали, що, не маючи можливості розв’язувати питання кордонів у правному аспекті, вони вважають, що існуючі кордони повинні бути збережені між майбутніми незалежними українською і польською державами. Усі історичні умови та міжнародні конвенції, які стосувалися польсько-українських відносин, повинні втратити силу. Визнання існуючих кордонів кваліфікувалося

як необхідна умова польсько-української співпраці в боротьбі за незалежність. Сторони зобов'язувалися до поборювання у своїх середовищах тенденцій до територіальних претензій щодо партнера, виступали за толерантну політику стосовно національних меншин і виражали надію, що майбутні польський і український парламенти, обрані шляхом вільних виборів, також визнають існуючі кордони. Документ підписали з польського боку – Є. Таргальський (Ю. Дарський), з українського боку – В. Малинович, який мав повноваження від президента УНР в екзилі М. Плав'юка. Не вдалося досягнути участі в підписанні заяви литовського представника, хоча такі переговори велися⁴¹.

Важливе місце в ідеології опозиційних рухів займала проблема геополітичного устрою ЦСЄ в посттоталітарний період. Дискусія торкалася насамперед можливості створення союзу чи федерації держав регіону. У цьому контексті Ч. Кіянка виступав прихильником союзу народів, які перебували під радянським домінуванням. “Єдиним реальним шансом є спільний союз, який повинні започаткувати два найчисельніші з поневолених народів – поляки і українці. Народи ці були у союзі у минулі віки. Історія вчить нас, що кожний розрив цього союзу мав фатальні наслідки для обох сторін”⁴².

Болеслав Т. Лашевський вважав, що без спільного опрацювання поляками й українцями платформи діяльності неможлива зміна ситуації країн Міжмор'я, оточених Росією та розділеною Німеччиною. Від Литви, Білорусії, України й Польщі, в першу чергу, та країн південно-східної Європи в перспективі залежатиме доля поневолених народів Радянського Союзу. Зіткнення цих народів завжди полегшувало росіянам імперіалістичну експансію та загарбництво. Тому політика поєднання між колись ворогуючими народами може змінити ситуацію в цьому регіоні Європи, обмежити та унеможливити радянський імперіалізм⁴³.

Представляючи погляди журналу “Nowa Koalicja” та Комісії до справ національних меншин Громадянського Комітету, її секретар Гжегож Костжева відмітив необхідність взаємного визнання права на суверенність. При цьому він підкреслив, що право Польщі на суверенність східними сусідами не ставиться

під сумнів, тоді як деякі польські політичні рухи не схильні визнавати це право за українцями, білорусами чи литовцями⁴⁴.

Віктор Никель вважав безперспективним висування в нових історичних умовах концепції федерації Польщі з Україною, Білорусією і Литвою, оскільки східними сусідами ця пропозиція оцінюється як ідея польського імперіалізму і тому є політичним самовбивством. Суверенно налаштованим і прагнучим до самовизначення українцям, литовцям чи білорусам однаково, хто ставить під сумнів їхнє право на незалежне існування: росіяни в рамках радянської чи поляки в рамках федерації⁴⁵.

Важливим елементом діяльності політичної опозиції були спроби досягнення міжнаціонального примирення та розробка концепції політики стосовно сусідніх народів і відповідних національних меншин. У цьому контексті велику роль зіграла книга Б. Скарадзінського “Литовці, білоруси, українці – наші вороги чи брати”, яка обґрунтовувала ідею спільності інтересів народів регіону в боротьбі за незалежність. Про її значимість свідчить факт, що в умовах підпілля вона мала 7 перевидань, у т. ч. у перекладі на українську мову, та отримала нагороду “Солідарності”. У 1992 р. в інтерв’ю “Spotkaniom” Б. Скарадзінський заявив, що своєю найбільшою заслугою вважає книжку “Litwini, Bialorusini, Ukraincy”⁴⁶.

Важливе місце в процесі подолання стереотипів і примиренні мала зустріч українських і польських парламентаріїв 4–5 травня 1990 р. у Яблонній під Варшавою. На конференції було обговорено переважно питання минулого двосторонніх відносин, у багатьох виступах наголошувалося на необхідності подолання стереотипів.

На зустрічі українських і польських парламентаріїв у Яблонній багато уваги приділялося також проблемі кордонів. Сторони продемонстрували спільність позицій у питанні про необхідність стабільності кордону, що сприятиме добросусідським взаєминам у політичній, економічній і культурній галузях. Відзначалася потреба відкритості кордону для громадян обох держав і проведення толерантної внутрішньої політики, яка передбачала б повагу культурних, економічних і політичних прав національних меншин⁴⁷.

Таким чином, під впливом Гельсінського процесу формувалася ідеологія опозиційних рухів ЦСЄ, пріоритетне місце в якій займала проблема гарантування стабільності й безпеки регіону в пост-комуністичний період. Розроблені концепції передбачали співпрацю незалежних національних держав, непорушність кордонів, толерантну політику стосовно національних меншин і досягнення міжнаціонального примирення. Усвідомлення спільності інтересів народів ЦСЄ уможливило визволення з-під радянського поневолення, подолання тоталітаризму та сприяло формуванню нових геополітичних реалій.

¹ Les archives de l'Institut Littéraire a Paris (AILP).– Les coupures de presse (CP).–1953.– Vol.1; З-приводу одної дискусії про польсько-український кордон // Новий шлях.– Вінніпег, 1953. – № 33.– 25 квітня.– С.4.

² Archive of Polish Underground Movement Study Trust in London (APUMSTL).– Pelczyński T.W.– Sygn. 13/61.– Żaba J. Rozmowy z przedstawicielami Ukraińskiej Główniej Rady Wyzwolenia.– Rzym, 26 czerwca 1945 r.– S.1–2.

³ Кедрин І. Чи можливий польсько–український діалог // Свобода.– Джерсі-Сіті, 1972. – № 164.– 7 вересня.– С.3.

⁴ Bibliothèque Polonaise de Paris. Salle de chercheurs.– Papiery Władysława Pelca oraz Heleny z Szantyrów Pelcowej.– Sygn. tymcz.1. – Npgn.– Pelc W. Notatka o pracy.– S.10; Bibliothèque Polonaise de Paris. Salle de chercheurs.–Papiery Władysława Pelca oraz Heleny z Szantyrów Pelcowej. – Sygn. tymcz.5. – Npgn. – List Tadeusza Gwiazdowskiego do Wł.Pelca, – Londyn, 12 lipca 1946.

⁵ APUMSTL.– Pelczynski T.W.– Sygn.13/61.– Paprocki S.J. Stosunki polsko-ukrainskie. Scisle tajne.– Londyn, w październiku 1948 r.– 12 s.

⁶ APUMSTL.– Pelczyński T.W.– Sygn.13/61.– Wnioski w sprawie stosunków polsko-ukraińskich. Ścisłe tajne.– Londyn, w październiku 1948 r.– S.1–2.

⁷ Radio Free Europe.– 27.10.1986; “...Nasza rola jest ogromna”. Wywiad z Jerzym Giedroyciem // Tygodnik Mazowsze.– № 183; Rozmowa z Jerzym Giedroyciem sprzed dwunastu lat // Aneks.– 1986.– № 44.– S. 33; Po wielu latach (autoryzowana rozmowa z Jerzym Giedroyciem przeprowadzona przez Jozefa Garlinskiego dnia 4 czerwca 1986 r. w siedzibie Kultury) // Pamiętnik Literacki.– Londyn, 1987.– T.XI.– S. 13–14; The Road East. An Interview With Jerzy Giedroyc // Studium Papers.– Ann Arbor: Polnocnoamerykańskie Studium Spraw Polskich, 1989.– № 3.– July.– P.157; Droga na Wschod. Z Jerzym Giedroyciem rozmawia Marek Zielinski // Wiesz.– 1989.– № 10.– Październik.– S. 43.

⁸ Нереальна спроба “Культури” // Свобода (Нью-Йорк).– 1960. – № 150.

⁹ Co Pan(i) myśli w sprawach polskiej polityki niepodległościowej? Sprawozdanie z trzech ankiet / Opracował Stanisław Zakrzewski // Wiadomości.– Londyn, 1969. – № 24 (1211).– 15 VI.– S. I–VI.

¹⁰ Mieroszewski J. Rosyjski “kompleks polski” i obszar ULB // Mieroszewski J. Finał klasycznej Europy.– Lublin, 1997.– S. 354–361; Мєрошевскі Ю. Російський «комплекс Польщі» та територія УЛБ // <http://www.ji.lviv.ua/n39texts/mieroszewski.htm>

¹¹ Radio Free Europe. Polish Broadcasting, 22 V 1977.– P.9; Erklärung osteuropäischer Exilpolitiker über die Ukraine // Die Welt.– 1977.– 11 VI; 14 Émigré East Europeans Support Ukraine's Freedom // Svoboda.– Jersey City, N.J., 1977.– 29.V.– P. 15; Declaration sur la question Ukrainienne // L'Est Europeen. Problemes Actuels – Notes Historiques.– Paris, 1977.– № 154.– Juillet – aout.– P. 1–4.

¹² Деклярація солідарности (З приводу “Деклярації в українській справі”, підписаної діячами польської, російської, угорської і чеської еміграції) // Український Голос.–Вінніпег, 1977.–

13 VII; Деклярація солідарности (з приводу “Деклярації в українській справі”, підписаної діячами польської, російської, угорської і чеської еміграцій) // Вільне Слово.– 1977.– № 28–29.– 9–16 VII.

¹³ Radio Free Europe.– 23.08.1984.

¹⁴ Yolles P.P. Ukraińcy // Nowy Świat.– 1953.– 14.02; 3-приводу одної дискусії про польсько-український кордон // Новий шлях.–Вінніпег, 1953.– № 33.– 25.04.– С. 4.

¹⁵ Iranek-Osmecki J. Geopolityczne warunki dla realizacji suwerennosci narodow Europy Wschodniej. Referat wygloszony na Sympozjum “Jednosc narodow w walce o wyzwolenie” w Carlsbergu, 11.11.1982 r. // Obóz .– B.m.: Wydawnictwo CDN.– 1987.– № 11.– S. 53.

¹⁶ Friszke A. Życie polityczne emigracji.– Warszawa: Biblioteka Więzi, 1999.– S. 406, 410; Tarka K. Emigracyjna dyplomacja. – S. 269; Українсько-польська декларація // Українське Слово.– Париж, 1980. – Ч.1992.– 27.I.– С.3.

¹⁷ Ukraińscy naukowcy apelują o prawa dla mniejszości polskiej na Ukrainie // Nowy Dziennik.– Nowy Jork, 1978.– № 1841.– 9 VI; Женецький С. Українські професори домагаються прав для поляків в Україні // Голос Лемківщини.– 1978.– № 11 (180).– XI.

¹⁸ AILP.– CP.– 1974.– Vol.1; Korboński S. Niepodległość Ukrainy w oczach Polaka // Orzeł Biały.– 1974.– IX.– S. 5; O problemach polsko-ukrainskich dyskusji // MSZ. Przegląd prasy ukrainskiej za lipiec 1980.– 1980.– № 7.– S. 3–4; Bakula B. Emigracje “Międzymorza” – czy początek dialogu? // Almanach Humanistyczny.–Warszawa, 1987. – № 7.– S. 45.

¹⁹ AILP. – CP.– 1997.– Vol.2.– P. 407; Паризьке Польсько-Українське Товариство. На спільному фронті // Українське Слово. – 1997.–27 VII – 3 VIII.

²⁰ AILP. – CP.– 1978.– Vol. 2; Білінський А. На маргінесі польсько-української конференції в Гамільтоні // Українське Життя.– 1978.– № 13.– 1 VII.– С. 5, 6.

²¹ AILP.– CP.– 1977.– Vol.1; Нове польсько-українське Товариство // Українське Слово.– Париж, 1977.–12 VI.

²² AILP.– CP.– 1960.– Vol.1.– P. 30; Чорноморський Ю. Книга “Розстріляне відродження” – велика подія культурного й політичного життя // Українські вісті.– 1960.– № 1–2 (1375–1376).– 1.I.– С. 3–4.

²³ Laszewski B.T. Sprawy polsko-ukrainskie – czy droga donikad ? // Przegląd Polski.– 1987.– 7.07.– S. 15.

²⁴ Polska i Ukraina // Listy do Polakow.– 1984.– Pazdziernik.– S. 11–12.

²⁵ Janiw W. Ukrainsko-polska konferencja naukowa 6–7 pazdziernika 1980 roku // Zeszyty Historyczne. – 1981.– № 55.

²⁶ Friszke A. Życie polityczne emigracji.– Warszawa: Biblioteka Więzi, 1999. – S. 406, 410; Tarka K. Emigracyjna dyplomacja. – S. 269; Українсько-польська декларація // Українське Слово.– Париж, 1980.– Ч.1992.– 27.I.– С.3.

²⁷ Polskie Porozumienie Niepodleglosciowe // Kultura.– Paryż, 1976.– № 7–8.– S. 108; Archiwum prywatne W.Mokrego w Krakowie; Program Polskiego Porozumienia Niepodleglosciowego w Kraju // PPN. Polskie Porozumienie Niepodleglosciowe.– Paryż, 1978.– S. 18–19; Boruta M. Problemy etniczne i polityka. Wybrane zagadnienia w opiniach środowisk niezależnych. Ludzie – Partie – Czasopisma. – Kraków: Towarzystwo Pomost, 2000.– S. 6; Les archives de l’Institut Litteraire a Paris (AILP).– Les coupures de presse (CP).– 1976; 1978.– Vol.1.

²⁸ Kuroń J., Macierewicz A., Michnik A. Sprawa polska – sprawa rosyjska // Głos.– 1977.– № 1.– S. 12–14; AILP. – CP. – 1992. – Vol. 3.– K. 427, 428; Romanowski A. Przeciwn fatalizmowi. Polska i Ukraina: przeszłość i perspektywy // Tygodnik Powszechny.– 1992.– № 28.– 12.07.– S.1, 4; Wywiad z prof. A.Friszke.– Warszawa, 14.08.2006.

²⁹ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie (AIPN).– Sygn. IPN BU MSW II 1637. – Npgn; Posłanie Pierwszego Zjazdu Delegatów NSZZ „Solidarność” do ludzi pracy Europy Wschodniej, № 17/81 // I Krajowy Zjazd Delegatów NSZZ „Solidarność”. Statut. Uchwała programowa z Aneksami. Dokumenty Zjazdu / Do użytku wewnątrzwiązkowego.– Gdańsk: Biuro Informacji Prasowej Komisji Krajowej NSZZ „Solidarność”, [1981].– S. 94–95; Archiwum Państwowe w Rzeszowie.– Periodyki, wydawnictwa i druki ulotne opozycji politycznej.– Sygn. 36.– K. 18: Posłanie Pierwszego Zjazdu Delegatów NSZZ „Solidarność” do ludzi pracy Europy Wschodniej, № 17/81.

³⁰ Archiwum Akt Nowych. NSZZ „Solidarność” – Komisja Zakładowa przy Wydawnictwach prasowych „PAX”.– Sygn. 16.– Przegląd prasy zachodniej o zjeździe Solidarności.– S. 1, 5–13; AILP.– CP.– 1991.– Vol. 3; Friszke A. Spotkania, czyli „Zuстрічі” // Więż.– 1991.– № 11–12.– Listopad – grudzień.– S. 262; AIPN.– Sygn. IPN BU MSW II 1637.– Npgn.; Uchwała w sprawie mniejszości narodowych, № 69/81 // I Krajowy Zjazd Delegatów NSZZ „Solidarność”. Statut. Uchwała programowa z Aneksem. Dokumenty Zjazdu / Do użytku wewnątrzwiązkowego.– Gdańsk: Biuro Informacji Prasowej Komisji Krajowej NSZZ „Solidarność”, [1981].– S. 145–146; Uchwała w sprawie mniejszości narodowych // Materiały drugiej tury obrad I Krajowego Zjazdu NSZZ „Solidarność” (Gdańsk, 26 IX – 7 X 1981 r.). Fragmenty stenogramu i uchwały.– [B.m.: b.d.].– S. 142; AIPN.– Sygn. IPN BU MSW II 5065.– Npgn.; Uchwała w sprawie mniejszości narodowych // Materiały drugiej tury obrad I Krajowego Zjazdu NSZZ „Solidarność” (Gdańsk, 26 IX – 7 X 1981 r.). Fragmenty stenogramu i uchwały.– [B.m.: b.d.].– S. 142.

³¹ AILP. – CP. – 1991. – Vol. 3; Kozak S. Polska a Ukraina. Drogi i bezdroża porozumienia // Więż. – 1991. – № 11–12.– Listopad – grudzień.– S. 113, 115.

³² Taski T. Polskie Porozumienie Niepodległościowe po czterech latach // Głos.– 1980. – № 5–6. – V–VI. – S. 17.

³³ Цит.: Витвицький В. Про польську онову // Сучасність.– Мюнхен, 1981.– Ч. 10 (250). – Жовтень.– С. 127.

³⁴ Radio Free Europe.– 6.03.1984; Музей-архів українського самвидаву в Києві.– Папка 64: Україна. Стус В.: Негайло Б. Василь Стус про події в Польщі. Документ Стуса. 12.10.1983.– С. 9–12; Carynnyk Marco. Vasyl Stus: the life and death of a Ukrainian poet // The Ukrainian Weekly.– 1985.– No 38.– 22 IX.– P. 10; Из записок В.Стуса із концтабору // Америка (Філадельфія).– 1.XI.1983; Василь Стус в житті, творчості, спогадах та оцінках сучасників / Упорядкували і зредагували Осип Зінкевич і Микола Француженко.– Балтимор; Торонто: Українське видавництво “Смолоскип” ім. В.Симоненка, 1987.– С. 121–122.

³⁵ Archiwum prywatne W.Mokrego w Krakowie; Boruta M. Problemy etniczne i polityka. Wybrane zagadnienia w opiniach środowisk niezależnych. Ludzie – Partie – Czasopisma.– Kraków: Towarzystwo Pomost, 2000.– S. 14–15; Mieroszewski J. Rosyjski “kompleks polski” i obszar ULB // ABC. Adriatyk – Bałtyk – M. Czarne.– 1984.– № 1.– S. 17–29.

³⁶ Wywiad z J.Malickim, Warszawa, 23.07.2004; Obóz .– B.m.: Drukarnia im. Balysa Gajauskasa.– 1982. – № 4.– Styczeń–luty.– S. 85; Obóz .– B.m.: Drukarnia im. Balysa Gajauskasa.– 1982. – № 5.– Marzec–kwiecień.– S. 108.

³⁷ Bielski K. Stajnia Augiasza // Obóz .– B.m.: Wydawnictwo CDN.– 1987.– № 11.– S. 27, 28.

³⁸ Apel Jaltanski // Niepodleglosc. Miesięcznik Polityczny Liberalno-Demokratycznej Partii “Niepodleglosc”.– 1985.– № 37–38.– S.II; www.niepodleglosc.org

³⁹ Archiwum prywatne W.Mokrego w Krakowie; Do Braci Ukraińców, Białorusinów i Litwinów! Propozycja wspólnego stanowiska wobec granicy polsko-ukraińskiej, polsko-białoruskiej i polsko-litewskiej // Nowa Koalicja. – 1984.– № 2; Markowicz P. Granice // Zomorządność.– Kraków, 1988.– № 157.– 4 marca.– S.4; Boruta M. Problemy etniczne i polityka. Wybrane zagadnienia w opiniach środowisk niezależnych. Ludzie – Partie – Czasopisma.– Kraków: Towarzystwo Pomost, 2000.– S. 12–13; Спільна заява // Самостійник. Вісник українського незалежного слова.– 1986. – Вип. 4–5. – С.3.

⁴⁰ Komunikat Konferencji Ukraińskich Partii i Organizacji Politycznych w kwestii stosunków polsko-ukraińskich // Obóz .– B.m.: Wydawnictwo CDN.– 1987.– № 13.– S. 97; Становище КУППО до українсько-польських взаємин // Самостійник. Вісник українського незалежного слова.– 1986.– Вип. 4–5.– С.5.

⁴¹ Archiwum prywatne W.Mokrego w Krakowie; Oświadczenie w sprawie zasad współpracy polsko-ukraińskiej // Nowa Koalicja.– 1988.– № 5.– S.1; Oświadczenie w sprawie zasad współpracy polsko-ukraińskiej // Niepodleglosc. Pismo Liberalno-Demokratycznej Partii.– 1988.– № 14.– Maj.– S.6; Wspólne oświadczenie polsko-ukraińskie // ABC.– 1988. – № 6.– S. 128; Archiwum prywatne P.Kazaneckiego w Warszawie. Teczka “Ukraińscy studenci. Rada przy ZSP”; Oświadczenie w sprawie zasad współpracy polsko-ukraińskiej // Dialogi. Biuletyn Polsko-Ukraiński.– 1987.– № 5–6.– S.2; Oświadczenie w sprawie zasad współpracy polsko-ukraińskiej //

Zamek. B.m.: Wydawnictwo Oleandry. – 1989. – № 3. – Luty. – S. 51–52; Archiwum prywatne J.Targalskiego w Warszawie; Wywiad z J.Targalskim, Warszawa, 22.08.2006.

⁴² AILP. – CP. – 1987. – Vol. 1; Kijanka Cz. Przyczynek do dyskusji o stosunkach polsko-ukraińskich // Opinia krakowska. – Kraków, 1987. – № 35. – S. 21–22.

⁴³ AILP. – CP. – 1987. – Vol. 2; Laszewski B.T. Sprawy polsko-ukraińskie – czy droga donikąd ? // Przegląd Polski. – 1987. – 7.07. – S.15.

⁴⁴ Zanim będziemy Europą. Z Grzegorzem Kostrzewą rozmawia Jerzy Stankiewicz // Tygodnik Polski. – Warszawa, 1989. – № 35. – 27.08.

⁴⁵ Nykiel W. Przestrogi Juliusza Mieroszewskiego // Pogląd. – 1990. – № 1/2. – Styczeń – luty. – S. 65.

⁴⁶ AILP. – CP. – 1992. – Vol. 4. – K. 599; Korci nas, żeby poszukać na Polesiu diamentów – mówi “Spotkaniom” dr Bohdan Skaradziński, przewodniczący Rady rządowej Fundacji “Pomoc Polakom na Wschodzie”. Rozmawiał Marek Sarjusz-Wolski // Spotkania. – 1992. – № 41. – 6–14.10. – S. 24; Wywiad z Bogdanem Skaradzińskim, Podkowa Leśna, 15.08.2006.

⁴⁷ Потічний П. Зустріч українських і польських парламентарів // Сучасність. – 1990. – № 9. – Вересень. – С. 125–126.

Етнодемографічні зміни в українській полонії у XX ст.

Українська полонія (польська діаспора) – одна з потужних і найбільш укорінених в українського соціум національних меншин. Україна належить до шести держав світу, у яких поляки становлять найбільшу етнічну громаду. Вони є, з одного боку, частиною українського громадянства, а з іншого, представниками титульної нації Польщі – нашого історичного сусіда й нинішнього стратегічного партнера. Драматично склалася їх доля на землях України впродовж XX ст. Поляки зазнали великих утрат, майже в десять разів зменшилася їх чисельність, але вони зуміли зберегти домінуючі ознаки своєї етнічності, національної культури й духовності, а з відновленням незалежності України стали на шлях національно-культурного відродження, долучилися до державно-політичного життя, сприяють розвитку добросусідських відносин із Польщею. За останні роки значно зріс інтерес до історії української полонії, побачила світ низка праць¹, автори яких висвітлюють формування польської меншини, її долю на різних етапах XX ст. Однак етнодемографічні зміни в складі та структурі польської людності в Україні ще не дістали належного висвітлення. Мета пропонованої статті полягає в тому, щоб у контексті основних етапів життєдіяльності поляків на землях України впродовж минулого століття, спираючись на статистичні відомості й авторські розрахунки, а також архівні свідчення, простежити кількісні та якісні зміни в їх чисельності, розселенні, в збереженні національних рис та етнотнальних ознак.

У процесі реалізації цієї мети враховувалося декілька важливих обставин. По-перше, традиційна етнічність, національна культура й звичаї поляків на різних етапах їх побутування в українському середовищі формувалися і видозмінювалися протягом кількох століть, а тому зазнали істотних змін, включаючи різні рівні ідентичностей. Польська етнічна група складалася з декількох субетнічних локальних компонентів, представлених південним сходом і північчю, кожен з яких мав свою ментальну специфіку. Найтиповішим представником польської етнокультури були кров'яки – жителі лівобережжя

Вісли, чий діалект ліг в основу польської літературної мови, а звичаї та обряди заклали культурний фундамент етнічності. Саме вони переважали серед перших переселенців на українські землі, зокрема Галичини. Якщо перша хвиля мігрантів (друга половина XVI – перша половина XVIII ст.) була представлена здебільшого вихідцями з Люблінського, Краківського, Жешувського воєводств, а також із Мазовії (мазури), то в другій хвилі (кінець XVIII – XIX ст.) переважали мешканці Привіслянського краю. У період Першої світової війни та в 1939–1941 рр. на терени України прибуло до мільйона біженців і військовополонених із Краківського воєводства, Сілезії, окупованих західних і центральних земель, однак основна їх частина згодом повернулася на батьківщину. По-друге, на стійкість і консервацію ментально-етнографічних особливостей польських переселенців суттєво впливали політичні, етнічні, культурні, релігійні, соціально-економічні та інші чинники, а також характер і територія їх розселення. Ці особливості повніше зберігалися в умовах більшої компактності проживання польської людності та значно менше при дисперсному (розсіяному) розселенні. По-третє, поляки, як і українці, зазнали нищівної асиміляції та атрофії національних особливостей під пресом російського самодержавства й радянського тоталітаризму, їх насильницької політики русифікації та злиття націй. І все ж чимало визначальних ознак ментальної й етнографічної самобутності українським полякам удалося зберегти та заявити про них уже в незалежній Україні.

У межах XX ст. можна виділити щонайменше *шість періодів* життєдіяльності поляків на землях України, для кожного з яких характерні як загальні, так і деякі специфічні ознаки. *Перший* із них охоплює неповні два перші десятиріччя, коли українські етнічні землі ще залишалися в складі Російської й Австро-Угорської імперій, де поляки, як і українці, зазнавали національного пригнічення та утисків, що стимулювало їх спільні дії в боротьбі за своє визволення. За даними австрійського перепису населення 1900 р., на території Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття мешкало понад 1 млн. поляків². Основна ж частина земель сучасної України (Лівобережжя, весь Південь і Крим, Слобожанщина й Правобережжя, включаючи Східну

Волинь) на початку XX ст. перебувала в складі централізованої Російської монархії. Переважна більшість підросійських поляків проживала на Правобережжі України, в межах якого після поділів Польщі було створено Київську, Подільську та Волинську губернії (Південно-Західний край). За переписом населення Російської імперії 1897 р., на території цих губерній мешкало майже 400 тис. осіб, які визнавали рідною польську мову, в т. ч. у Волинській губернії 184161 чол., у Подільській – 69256 чол., у Київській – 68701 чол. На півдні України (Катеринославська, Таврійська та Херсонська губернії) польську мову рідною вважали 63371 чол. і на Лівобережжі (Полтавська, Харківська й Чернігівська губернії) – 13101³. За даними Статистичного щорічника Росії, в 1916 р. найбільший відсоток поляків серед населення був у Волинській (6,2 %), Подільській (2,3 %), Київській (1,9 %), Херсонській (1,1 %) губерніях. На Лівобережжі частка поляків не перевищувала 0,1 – 0,2 % жителів регіону⁴. За авторськими підрахунками, зробленими на матеріалах досліджень і тогочасної статистики, яка національну належність визначала за віросповіданням або розмовною мовою, на цих землях проживало близько 1,9 млн. поляків. На їх долі та життєдіяльності позначались як спільні, так і відмінні ознаки політичного й адміністративного устрою обох імперій, які, хоч і з певними застереженнями, однаково провадили асиміляційно-шовіністичну політику щодо національних меншостей, обмежували їх політичні й етнічні права, переслідували учасників національно-визвольного руху, провокували міжнаціональну ворожнечу та конфлікти. Специфіка політики стосовно поляків зумовлювалась особливостями правових систем імперій, їх цивілізаційними та конфесійними орієнтаціями, геополітичними планами.

Займаючи порівняно невелику питому вагу серед населення Південно-Західного краю⁵, поляки, як і в Східній Галичині, відігравали важливу роль в економічному та культурному житті, володіючи великими земельними угіддями, різними маєтностями, а також вагомим професійним та інтелектуальним потенціалом.

Поляки й українці опинилися в епіцентрі революційних подій 1904-1907 рр., жорстоких випробувань Першої світової війни, впритул підійшли до національного визволення і відновлення незалежних держав.

Другий період охоплює 1917–1920 рр., коли українці й поляки відновили свої національні держави, заклали правові засади для встановлення добросусідських і союзницьких відносин (Варшавська угода Ю. Пілсудського й С. Петлюри у квітні 1920 р.). На жаль, Західно-Українська Народна Республіка була знищена в ході польсько-української війни 1918 – 1919 рр., більшість її земель опинилася в складі Польщі, а внаслідок збройного втручання більшовицької Росії та експорту комуністичного режиму перестала існувати й УНР і була створена УСРР.

Третій, або міжвоєнний період пов'язаний із новим поділом українських земель у ході згасання Української революції та насадження на теренах УНР більшовицького режиму, включенням УСРР до складу Союзу РСР, із мілітарним поваленням ЗУНР та анексією Польською державою Східної Галичини й Західної Волині, що корінним чином змінило статус поляків на українських землях. У радянській Україні поляки разом з українцями, представниками інших національностей зазнали як злетів, так і падінь, понесли величезні втрати в ході масових депортацій, репресій, голодоморів. Слід зауважити, що кількість і статус поляків на різних землях України в цей період були далеко не однаковими. Найбільші анклавів поляків залишилися на переданих Радою держав Антанти в 1923 р. Польщі теренах Підляшшя, Холмщини, Галичини й Західної Волині. Тут вони набули статусу титульної нації, а українці краю після повалення ЗУНР формально стали меншиною. У підрадянській Україні, де влада на перших порах була змушена рахуватися з демократичними засадами національної політики, закладеними УЦР та законом УНР про національно-персональну автономію, напрацюваннями Міністерства польських справ УНР щодо захисту прав польської людності, розвитку національної освіти й культури⁶, поляки розглядалися не просто як національна меншина УСРР⁷, а як один із резервуарів розгортання “світової пролетарської революції”. Шляхом декларування лицемірних гасел рівноправності націй,

їхніх прав на самовизначення більшовикам вдалося долучити частину представників полонії в Росії та Україні до революційних подій на своєму боці, до експорту свого режиму не тільки в Україну, але й Польщу. З цією метою було створено Польське бюро ЦК РКП(б) на чолі з Ф. Дзержинським і Тимчасовий революційний комітет у Білостоці під орудою Ю. Мархлевського, який у спеціальному Маніфесті закликав поляків “взяти долю у власні руки”.

Поразка більшовицьких військ під Варшавою, а відтак їх реванш, укладення Ризького договору (1921 р.) на деякий час паралізували плани експорту революції, посилили синдром недовіри Москви до лівих сил у Польщі, внесли суттєві корективи в тактику щодо національних меншин, насамперед, поляків. Польська меншина в УСРР, яка за даними перепису населення 1926 р., тобто після завершення репатріації 1921–1925 рр., нараховувала 476,4 тис. чол.⁸, відчула на собі загострення ворожості радянсько-польських відносин. Тогочасна преса, радіо були переповнені антипольською інформацією, звинуваченнями поляків у підготовці збройної інтервенції проти СРСР, у планах відірвати від нього Україну, у реакційній внутрішній політиці.

Зрив прожектів більшовиків щодо перенесення пролетарської революції на терени Польщі змусив московське керівництво вдатися до більш витонченої тактики й зосередитися на створенні осередку польської соціалістичної держави в межах УСРР шляхом формування Польського адміністративно-територіального району неподалік від кордону з Польщею. За задумом сталінських архітекторів, цей район мав стати прообразом майбутньої червоної Польщі – Польською республікою рад у мініатюрі. Ураховуючи, що основні осередки компактного проживання поляків були зосереджені на Житомирщині, в 1925 р. Президія ВУЦВК ухвалила створити на базі 107 населених пунктів Новоград-Волинського, Пулинського, Чуднівського й Миропільського районів Польський національний район із центром у селищі Довбиш, яке було перейменоване в Мархлевськ. Після ліквідації округ і утворення областей Мархлевський район був віднесений до Київської області. На 1933 р. його територія становила 856,4 кв. км, на якій проживало 54,3 тис. чол.⁹ Метою створення цього району було дедалі активніше залучення польського населення

до соціалістичного будівництва, його “радянзації”, проведення комуністичної пропаганди, доведення “переваг” радянської системи, компрометації “буржуазної Польщі”.

Створення польських адміністративно-територіальних одиниць, у т. ч. 170 сільських рад, за умов демократичної системи могло б закласти цивілізовані основи задоволення національних і культурних потреб поляків в Україні, однак тоталітарний режим мав на меті зовсім інші, політико-ідеологічні та партійно-класові цілі. До того ж розбудова цих одиниць збіглася за часом із політикою “нового курсу” Й. Сталіна, який передбачав остаточну ліквідацію експлуататорських класів, приватної власності й одноосібного господарства, форсовану індустріалізацію, суцільну колективізацію села, здійснення культурної революції та стирання національних відмінностей. Він став викликом, з одного боку, для руху спротиву тоталітарному режиму, а з іншого, – для розгортання масових репресій, у т. ч. і проти польської людності. До речі, репресії були започатковані паралельно з насадженням більшовицького режиму в Україні. Ще в січні 1921 р. Польське бюро ЦК КП(б)У ухвалило секретний циркуляр, яким ставилося завдання виявляти в середовищі поляків і викривати діяльність будь-яких “контрреволюційних елементів на місцях”¹⁰. Поляки, як і українці, зазнали насилля в процесі конфіскації та націоналізації землі, майна, реквізиції хліба, вилучення коштовностей, костьолів, арештів, депортацій і виселень. Жертвами репресій стали тисячі поляків, які звинувачувалися в повстанському русі проти більшовиків, у поході військ Ю. Пілсудського на Київ, у співпраці з петлюрівцями й “білополяками”, в диверсійній, шкідницькій і шпигунській діяльності на користь Польщі. Приводом для недовір’я, підозр, переслідувань, ув’язнень і розстрілів найчастіше використовувалися “зв’язки” з “Польською військовою організацією” (ПОВ). Утрати, яких зазнали поляки в ході голодоморів 1921–1922, 1932–1933 рр., сягають 100 тис. чол. Загалом, за період 1921–1939 рр. кількість польської меншини в УСРР зменшилася більше як на 200 тис. осіб, про що засвідчив перепис населення 1939 р. Поляків і німців сталінський режим відніс до “шкідницьких націй”, що в умовах тоталітаризму

було рівнозначним етногеноциду. Отже, реальні кроки радянської влади щодо розвитку польського шкільництва, преси й видавничої справи, заснування польських установ науки та культури, створення національних сілрад і районів, які відповідали політиці “коренізації” 1920-х – початку 1930-х рр. вступали в пряму суперечність із карально-репресивною системою одноособової влади Сталіна.

Перехід більшовиків від заохочування національно-культурного відродження польської меншини до його згортання, до нищення пам’яток культури, закриття польських закладів освіти засвідчив, що політика “коренізації” була лише тактичним кроком до ослаблення опору, залучення національних меншин на бік радянської влади, а тимчасова підтримка польської мови й культури мала кон’юнктурний характер, служила інструментом зміцнення позицій правлячого режиму, ідеологізації суспільного життя, формування “нових поляків”. Україна виявилася своєрідним полігоном, на якому сталінське керівництво випробовувало й відточувало методи насадження тоталітарного режиму в усіх сферах суспільного розвитку, включаючи й міжнаціональні відносини.

Четвертий період охоплює роки Другої світової війни й повоєнне лихоліття. На підставі таємних протоколів пакту Ріббентропа – Молотова було фактично здійснено четвертий поділ Польщі. Однак вступ у вересні 1939 р. Червоної армії на терени Західної України мав й інший – етнічний вимір, оскільки відкривав реальний шанс зреалізувати історичну мрію західних і східних українців, підтвердити Акт злуки 1919 р. і відновити соборність усієї України як одного з домінуючих чинників консолідації української нації і боротьби за її суверенітет. Клопотання Народних Зборів Західної України про її включення до складу СРСР та УРСР¹¹, схвалені законодавчі акти у відповідності з міжнародними правовими нормами закріпили входження західноукраїнських земель до УРСР і внесли істотні корективи в статус поляків і українців цього регіону. На його жителів поширювалося радянське громадянство, українці вливалися до складу титульної нації республіки, а поляки, втрачаючи статус панівної нації, приєднувалися, відповідно, до своїх

одноплемінників в Україні, які були національною меншиною. Зміна громадянського стану, різне ставлення до акту приєднання території, яку поляки зазвичай розглядали як “східні креси” Польщі, загостило давні суперечності. При цьому слід мати на увазі, що в середовищі як українців, так і поляків ставлення до воєнної акції СРСР було полярно різним: від повного засудження і спротиву – до схвалення і готовності співробітничати з новим режимом.

Польське населення приєднаних до УРСР земель становило до 2,5 млн. чол., включаючи й тисячі біженців з окупованої гітлерівцями території, інтернованих вояків і офіцерів польської армії. Радянські органи влади, спецслужби, реалізуючи програму “радянзації” краю, розгорнули акцію “очищення міст і сіл від ворожих елементів”, яка поряд з українцями торкнулася тисяч польських поміщиків, заможних селян, ксьондзів, державних чиновників.

За неповними даними до 1 січня 1941 р. 320 тис. поляків були депортовані, 90 тис. членів родин польських осадників були виселені в Комі АРСР, Іркутську, Свердловську та інші області РСФРР, було розстріляно 140,5 тис. польських офіцерів. Репресивні заходи сталінського режиму призвели до наростання антирадянського руху спротиву, створення польського підпілля, але його провідники не зуміли скоординувати, а тим більше об’єднати свої дії з українським підпіллям. Водночас поляки з обуренням сприймали повідомлення про звірства гітлерівців на окупованих ними землях, що заклало основу для антигітлерівської боротьби, яка набула організованого характеру після нападу Німеччини на СРСР і окупації українських земель.

У суспільній свідомості частини поляків і українців утверджувалося розуміння того, що політика обох диктаторів – Гітлера й Сталіна – антинародна, людиноненависницька, що вона ворожа обом націям. Чимало поляків України брали активну участь у всіх формах спротиву гітлерівцям: у збройних силах СРСР, у загонах червоних партизан, в антигітлерівському підпіллі. Разом з українцями, росіянами, білорусами, представниками інших національностей поляки героїчно захищали Брест, Київ, Одесу, Севастополь,

самовіддано воювали під Сталінградом і Москвою, Курськом і Харковом, зробили вагомий внесок у звільнення України, Білорусі, Молдови, Польщі, інших країн, у розгром гітлерівської Німеччини.

Десятки тисяч вихідців з українських земель влилися до польських військових формувань у СРСР, зокрема, Гвардії Людової, реформованої згодом в Армію Людову, долучилися до діяльності Союзу польських патріотів, Польського ревкому, Польського комітету національного визволення. Значна частина поляків із Холмщини й Підляшшя, Галичини й Волині стали вояками Армії Крайової, яка розгортала свої дії під керівництвом Польського еміграційного уряду в Лондоні.

Сучасні дослідники нерідко ставлять питання, чому не вдалося об'єднати зусилля польських і українських патріотів, скоординувати дії Армії Крайової й Української повстанської армії (УПА)? Головною причиною було різне бачення належності західноукраїнських земель, їхнього майбутнього. АК, відстоюючи ідею відновлення Польщі в кордонах до вересня 1939 р., була зорієнтована на боротьбу не стільки проти Німеччини, скільки проти “зазіхань” СРСР на “східні креси” й перетворення Польщі в його сателіта. Натомість прихильники українського самостійницького руху, вояки УПА, борячись проти радянського й гітлерівського режимів, були змушені протидіяти спробам поляків відірвати західні області від України. На цьому ґрунті розпалювався польсько-український конфлікт, який у 1943 р. набув збройного характеру й призвів до численних жертв з обох сторін¹². Протистоянням польського й українського визвольних рухів дуже вміло скористалися німецькі та радянські спецслужби, виступивши третьою силою з метою не допустити їхнього об'єднання. З цих причин не вдалося скоординувати дії польських і українських партизанських загонів. Інспірований третьою силою, польсько-український конфлікт набув міжетнічного характеру й досяг найбільшої гостроти на Волині, де протягом 1943 – 1944 рр. зафіксовано близько 150 збройних сутичок між загонами АК і УПА. За розрахунками польського історика Р. Тожецького, поляки втратили в цих сутичках від 80 до 100 тис. чол.¹³, але, на думку В. Сергійчука, ці дані суттєво перебільшені.

За роки війни кількість населення УРСР зменшилася на 14 млн. чол., тобто на 35 %. Цілком імовірно, що не менший відсоток утрат зазнала польська людність в Україні. Наполовину скоротилася чисельність поляків і в західних областях республіки. На серпень 1944 р. їхня орієнтовна кількість у цьому регіоні становила 1182,1 тис. осіб. У серпні 1944 р. Президія Верховної Ради СРСР ухвалила указ про надання амністії польським громадянам, засудженим на території СРСР, які перебували на засланні, спецпоселеннях, у таборах і в'язницях. Більшість амністованих поляків після відповідної фільтрації централізовано й за рознарядкою розселялися на теренах Полтавської, Сумської, Харківської, Херсонської, Кіровоградської, Запорізької, Чернігівської та інших областей для роботи в харчовій, м'ясо-молочній промисловості, в радгоспах і колгоспах. Їхня загальна кількість була визначена в обсязі 29700 чол. Частині з них за викликом родичів надавався дозвіл переїхати до Польщі¹⁴. Подальше зменшення кількості поляків в Україні було пов'язане з репатріацією, а ще більше з так званим добровільним обміном населенням між УРСР і Польщею на підставі Люблінської угоди, укладеної у вересні 1944 р. У ході її реалізації, терміни завершення якої кілька разів переносилися, з Польщі до України було переселено 482,8 тис. українців. Водночас до Польщі виїхали понад 828,5 тис. поляків і євреїв, які мали польське громадянство до 1939 р.¹⁵. Відтік польського населення зумовлювався не стільки його прагненням возз'єднатися зі своїми одноплемінниками, скільки намаганням уникнути репресій і соціалістичних експериментів, пов'язаних зі сталінським режимом. Він тривав і в наступні десятиріччя, але не носив масового характеру.

Не менш важкими для поляків, як і для українців, стали повоєнні лихоліття. Та частина поляків, яка залишилася в Україні, активно долучалася до ліквідації руїни, заподіяної гітлерівцями, відбудови промисловості, сільського господарства, установ освіти й культури. Не оминув їх і масовий голод 1946–1947 рр., наслідки якого посилював новий спалах сталінського свавілля і терору, спрямованого в першу чергу проти українського національно-визвольного руху, найбільш свідомої частини української інтелігенції. Агонія сталінізму торкнулася й української полонії.

Як відгомін сталінського терору проти українського руху можна розглядати цинічну операцію “Вісла”, що полягала в насильницькому виселенні 150 тис. українців з їхньої традиційно етнічної території південно-східної Польщі на її північно-західні землі, повернуті від Німеччини (Ольштин, Щецин, Вроцлав, Гданськ). Вершиною цинізму комуністичного режиму в Польщі стало створення для “підозрілих українців” табору на території Освенціма в Явожно, у якому було ув’язнено майже 4 тис. українців, 150 убито¹⁶.

П’ятий період, започаткований намаганням наступників Сталіна надати “царству терору” деяких “привабливих” рис, шляхом окремих реформ частково лібералізувати суспільство, розрядити міжнародну напругу, включає й добу брежнєвщини. Спроби десталінізації суспільства, критика культу особи Сталіна, реабілітація частини жертв репресій у період “хрущовської відлиги” були схвально зустрінуті більшістю громадян України, в тому числі й польською людністю, адже серед реабілітованих були сотні поляків. Архівно-слідчі справи реабілітованих поляків, які зберігаються у 263 фонді ЦДАГО України, в ГДА СБУ, в державних архівах областей, засвідчують, що перегляд судових і позасудових вироків мав вибіркового характер і стосувався переважно осіб, покараних за сфабрикованими звинуваченнями або за порівняно незначні провини. Однак у суспільній свідомості наростало обурення фарисейством і подвійними стандартами в застосуванні так званих “ленінських принципів національної політики”. З одного боку, говорилося про братерство й рівність, задоволення потреб різних націй і народностей, а з другого боку, тривала русифікація, звужувалася сфера застосування української мови, закривалися школи з польською мовою навчання. Якщо в 1950–1951 рр. було 6 польських шкіл, то на 1959–1960 навчальний рік їх залишилося 3, із загальною кількістю учнів до однієї тисячі. Пишне святкування 300-річчя Переяславської ради й так званого возз’єднання України з Росією негативно оцінювалося польською громадою, оскільки реанімувалася шовіністична концепція російської історіографії, за якою Польща поставала як одвічний ворог України.

Не залишилися поза увагою поляків і українців революційні події осені 1956 р. в Угорщині та їх відгомін у Польщі, спорудження берлінської стіни.

Поляк Г. Вельчинський – студент геологічного факультету Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка відверто заявив про незгоду з приводу застосування радянських танків, пограбування Польщі. За ці висловлювання його було виключено з університету й видворено із СРСР¹⁷.

Особливо боляче реагували українські поляки на посилення войовничого атеїзму й наступ на Римо-католицьку церкву, зняття її громад із реєстрації. Якщо в 1949 р. в УРСР нараховувалося 225 громад РКЦ, у 1953 – 168, то в 1964 – 117¹⁸, тобто їхня кількість зменшилася майже вдвічі. Радянські спецслужби намагалися розколоти римо-католицьке духовенство, перешкодити будь-яким його контактам із Ватиканом, інспірувати рух за так зване “старокатолицтво”, за створення “Братства католиків СРСР”.

На кінець 1950-х рр. більш-менш стабілізувалися кількість і розселення польської людності. За переписом 1959 р. в УРСР проживали понад 363,2 тис. поляків, які за кількістю належали до найчисленніших етнічних груп (0,9 %) після українців, росіян і євреїв. Найбільшу питому вагу становили поляки серед населення Житомирської (6,4 %), Хмельницької (4,3 %), Львівської (2,8 %), Тернопільської (2,2 %), Волинської й Івано-Франківської (1 %) областей¹⁹. Партійно-радянське керівництво свідомо форсувало міжреспубліканські міграційні процеси, обґрунтовуючи їх економічними потребами, функціонуванням “єдиного народногосподарського комплексу”. Русифікаторським устремлінням центру сприяли прискорений розвиток промислових центрів Донбасу, Придніпров’я і Півдня України, урбанізаційні процеси, збільшення чисельності міст, стимулювання міжнаціональних шлюбів, освітня політика. Це відбилося і на структурі польської меншини. Якщо за згаданим переписом 1959 р. 45 % поляків проживали в містах, а 55 % у сільській місцевості, то протягом наступного двадцятиріччя ситуація змінилася до навпаки. У 1979 р. 63 % поляків були жителями міст і лише 37 % – сіл²⁰, тобто майже дві третини польської людності опинилися в поросійщеній системі координат: управління, освіти, культури, засобів масової інформації. Численні групи поляків, мешкаючи в Донецькій, Дніпропетровській, Ворошиловградській, Одеській та інших областях, були позбавлені реального

права навчати дітей рідною мовою, втрачали ознаки ідентичності. Багато полячок, як і українок, одружившись із росіянами чи представниками інших національностей, здебільшого втрачали власну етнічну ідентичність.

Національна політика доби брежнєвщини фактично не тільки “не помічала” національних меншин, ігнорувала їхні проблеми, не дбала про задоволення їхніх культурно-національних і духовних потреб, але й дуже “сором’язливо” згадувала про українців. Принагідно зауважимо, що в засобах масової інформації, в публічних виступах керівників республіки замість словосполучення “український народ” уживався розпливчастий термін “народ України”. Асиміляторський курс Москви на формування нової спільноти – “радянського народу” супроводжувався подальшим зменшенням не тільки польської меншини, але й українців. З 1959 до 1989 рр. кількість поляків зменшилася на 40 % і становила 219,1 тис.²¹, а відсоток українців в етнічному просторі УРСР скоротився із 76,8 % до 72 %, натомість зростала питома вага росіян.

З-поміж трагічних наслідків широкомасштабної політики русифікації українців і поляків було ослаблення їхньої національної свідомості та розмивання ідентичності. Будь-які ознаки національного патріотизму, етнічної самобутності оголошувалися виявом “буржуазного націоналізму”, що підпадало під статтю Карного кодексу як “антирадянська пропаганда”. Полякам, як і іншим неросійським етнічним групам, нав’язувалася міфологема про російську мову як “другу рідну”. Хоч поляки як один із найдавніших європейських етносів завжди відзначалися високим рівнем національної самосвідомості, в тоталітарних умовах не зуміли вистояти перед натиском російщення. Якщо вірити радянським переписам населення, в повоєнні десятиріччя, особливо в роки брежнєвщини, відсоток поляків, які називали польську мову рідною, неухильно зменшувався. Уже в 1959 р. він становив 18,7 %, в 1970 р. – 14,9 %, у 1989 р. – 12,3 %. Варто наголосити, що паралельно зростала кількість поляків, які другою рідною мовою називали як російську, так і українську, причому поляки, на відміну від деяких інших етнічних груп (євреї, німці, угорці, болгари), надавали перевагу саме українській мові. У 1959 р.

68,3 % поляків України назвали рідною мовою українську, а 12,3 % – російську, в 1970 р. – відповідно 68,4 % та 16 %. За переписом 1989 р. для 66,6% поляків рідною залишалася українська, а для 20 % – російська мова. Ще вищий відсоток осіб польської національності, які визнавали українську мову рідною в областях їхнього традиційного проживання, зокрема, в Житомирській – 89,9 %, у Хмельницькій – 81,9 %²².

Цілком очевидно, що збільшення відсотка поляків, які ідентифікували свою рідну мову з українською, було свідченням того, що поляки як давні жителі України краще адаптувалися до умов українського суспільства ще тоді, коли українська мова була домінуючою. Сам цей факт відбивав історичну настороженість польської людності до великоросійського гегемонізму й шовінізму, яка склалася ще із часів поділів Польщі, протиборства РПЦ і РКЦ.

За умов авторитаризму, попри утиски й переслідування, громади Римо-католицької церкви залишалися мало не єдиним острівцем збереження духовних і національно-культурних традицій польської етнічної групи в Україні. Компартійні й державні органи, спецслужби вели справжню війну з духівництвом і віруючими РКЦ, звинувачуючи їх у зв'язках із Ватиканом і зарубіжними центрами католицизму, в буржуазно-клерикальній пропаганді. Усе це й призвело до скорочення кількості римо-католицьких громад із 117 у 1964 р. до 71 в 1984 р. Адміністративне зняття громад із реєстрації аж ніяк не означало автоматичного зменшення релігійності поляків. Як доносили спецслужби, збільшувалася кількість молодих римо- і греко-католиків. При костьолах і каплицях створювалися товариства “Маріан” (“Діти Діви Марії”), гуртки “Ружанців”, до яких входили підлітки, котрі вивчали Слово Боже, католицькі обряди, утримувалися від вступу в піонери, комсомол, від атеїстичного громадського життя.

Оскільки поляки, як і українці, виявилися заручниками московської політики “інтернаціоналізації” та “атеїзації” суспільства, домінантою якої стала тотальна русифікація й обмеження національних прав неросійських етносів, створювалися об’єктивні передумови для розгортання спільного руху спротиву брежнєвщині. Десятки поляків підтримали діяльність українських дисидентів,

правозахисників, зокрема, Гельсінську правозахисну групу, яка згодом трансформувалася в Спілку, солідаризувалися з рухом за суверенізацію України.

Витоки нового, **шостого** періоду життєдіяльності поляків в Україні, а українців у Польщі пов'язані з рубежем 1980–1990 рр., коли криза тоталітарної системи переросла в її крах і привела до перемоги демократії в Польщі й проголошення державної незалежності України. Поштовх цим процесам дала горбачовська перебудова, логічним продовженням якої стало проголошення суверенітету й відновлення державної незалежності України. Декларація “Про державний суверенітет України” гарантувала “всім національностям, що проживають на території республіки, право вільного національно-культурного розвитку”²³. У липні 1991 р. було створено урядовий комітет у справах національностей, а в жовтні того ж року Верховна Рада ухвалила Закон про громадянство, який надавав статусу громадян усім мешканцям України, незалежно від їхнього етнічного походження, соціального й майнового стану, расової та національної належності, статі, мови, політичних поглядів, релігійних переконань. Рубіжне значення мав Закон “Про національні меншини України” (1992 р.), який заклав юридичну базу правових гарантій національним меншинам, у т. ч. і полякам.

Без перебільшення можна стверджувати, що з відновленням реальної державності України розпочалося відродження національно-культурного й громадського життя української полонії, яка однозначно підтримала Акт проголошення незалежності України, Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 р., прагнення корінного етносу побудувати незалежну, демократичну, правову державу. Польська меншина схвально поставилася до позиції її історичної батьківщини в цьому питанні, адже Польща була першою серед зарубіжних держав, яка офіційно визнала Україну. На базі українського відділення Товариства радянсько-польської дружби на рубежі 1980 – 1990 рр. XX ст. сформувалося культурно-просвітнє товариство поляків України, яке очолив С. Шалацький. У 1990 і 1991 рр. відбулися два конгреси поляків України, які започаткували Спілку поляків України на чолі із С. Костецьким.

Невдовзі була заснована Федерація польських товариств в Україні, керівником якої стала Е. Хмельова. Проблеми української полонії знаходять широке висвітлення на шпальтах польськомовних газет “Дзеннік Київський”, “Газета Львівська”, “Радість віри” (Дрогобич), у спецвипусках радіо- та телепередач. Повнішому задоволенню духовних і національних потреб поляків сприяли закон “Про свободу совісті та релігійні організації” (1991 р.), урядові заходи щодо демократизації релігійного життя в Україні, ліквідація будь-якої дискримінації діяльності Римо-католицької церкви, легалізація Української греко-католицької церкви. Уже на початок 1992 р. були зареєстровані 2600 громад УГКЦ і понад 450 громад РКЦ, кількість яких майже подвоїлася за минулі роки. Львівська архидієцезія РКЦ набула статусу митрополії, значно збільшилася кількість її громад у центральному регіоні, зокрема, в м. Києві, Житомирській, Вінницькій і Хмельницькій областях. На початок 2000 р. функціонувало понад 800 громад РКЦ, 38 монастирів, 16 місій, 3 братства, 6 духовних навчальних закладів, у т. ч. Український римо-католицький університет, Київський католицький коледж, 420 священнослужителів, понад 440 недільних шкіл, майже 700 костьолів та інших культових споруд, створено римо-католицьке товариство “Полонія”²⁴.

Нині поляки, не зважаючи на загальне зменшення їхньої кількості, залишаються однією з найавторитетніших в Україні національних спільнот. Як уже зазначалося, за переписом 2001 р. в Україні проживало 144 130 поляків, із них 99,6 тис. були жителями міст, а 44,4 тис. – сільської місцевості. Серед українських поляків 60,5 тис. чоловіків і 83,6 тис. жінок. Найбільші анклав польського населення зосереджені в Житомирській (49 тис., або 3,5 %), Хмельницькій (36,6 тис., або 1,8 %), Львівській (18,9 тис., або 0,2 %) областях. 6,9 тис. поляків є мешканцями Києва. Польський етнос на теренах України маргіналізувався за рахунок виїзду до Польщі значної частини інтелігенції, висококваліфікованих спеціалістів і робітників. Хоч поляки стабільно відзначалися носіями рідної мови, очевидно, десятиріччя асиміляції, дисперсне розселення, відсутність польських шкіл внесли глибокі корективи в цей показник. У 2001 р. тільки 12,9 % з них назвали своєю рідною мовою польську,

натомість для 71 % рідною є українська, а для 15,6 % – російська²⁵. Однак цей показник аж ніяк не означає, що українські поляки відреклися від рідної мови, до того ж він є далеко необ'єктивним, оскільки частина людей називали рідною ту мову, якою вони краще володіють або частіше послуговуються. Тому він не може бути визначальним для оцінки самозбереження етнокультури й ментальності. Повніше зберегли рідну мову поляки західного українсько-польського порубіжжя (Львівщина, Волинь) і значно гірше в центрі та на сході України. За дослідженнями Я. Рігера, навіть у регіонах традиційного проживання поляків (Житомирщина й Хмельниччина) тільки представники старшого покоління можуть писати й спілкуватися польською мовою, лише третя частина з них послуговується нею в побуті. У багатьох польських родинах сіл Гречани, Слобідка Красиловська, Писарівка, Новий завод та інших діти не розуміють польської мови²⁶. Разом із тим навіть та частина полонії, яка не послуговується або й не знає польської мови, з гордістю визнає свою належність до поляків. Тут згадуються слова Ліни Костенко: “Усе було в польській історії. Не було руїни духу”²⁷.

Отже, не зважаючи на зменшення кількості української полонії, втрату частиною її представників деяких ознак національної ідентичності, стирання багатьох етнічних особливостей, а також відмінностей в архітектурі будівель, стилі одягу, організації побуту, поляки України й далі утримують класичні ознаки національної меншини як сталої громади, що сформувалася історично й, не зважаючи на асиміляційні процеси та довготривале проживання в хоч і близькому, але чужому етнічному соціумі, завдяки сильній антропологічній, культурно-етнографічній і ментальній тяглості, високому рівню національної та релігійної свідомості зуміли зберегти свою етнічну самобутність і свій унікальний духовний світ.

Катастрофічні наслідки масованої асиміляції, репресій, депортацій, міграцій даються взнаки й сьогодні, але вони, принаймні частково, компенсуються принципово новою політичною, правовою, моральною і духовною атмосферою в незалежній Україні, встановленням рівноправних, добросусідських і партнерських відносин із Республікою Польща. У рамках

укладених між Україною і Польщею Договору, спільної заяви “До порозуміння і єднання” та Угоди про співробітництво в галузі науки і освіти активізуються співпраця культурно-освітніх закладів, взаємообмін фахівцями, духовними й культурними цінностями. Яскраву сторінку в українсько-польське порозуміння вписала широкомасштабна програма року Польщі в Україні, яким був 2004 рік. Його візитною карткою стала активна участь польського Президента А. Квасневського в урегулюванні політичної кризи в Україні, викликаній спробою сфальсифікувати президентські вибори. Право українського народу на вільний вибір було підтримано видатною постаттю польського політикуму Л. Валенсою, багатьма депутатами Сейму, пересічними поляками. Важливе значення для задоволення національно-культурних і соціальних потреб українців у Польщі та поляків в Україні, для інтеграції України у європейські та трансатлантичні структури мав обмін візитів на рівні Президентів України, глав урядів і парламентаріїв обох країн.

Виокремлені нами періоди етнополітичного розвитку поляків України впродовж XX ст. дають ключ для докладнішого й ґрунтовнішого дослідження особливостей кожного з них і з’ясування загальних тенденцій етнодемографічних процесів у складі української колонії. Стислий розгляд цих етапів дає підстави зробити висновок, що поляки не тільки найближчі й найдавніші сусіди українців, але й давні жителі українських етнічних земель, насамперед українсько-польського пограниччя. Тисячолітня історія українсько-польських відносин сповнена як прикладами тісних зв’язків, співробітництва, взаємодопомоги, так і суперечками, протистояннями, конфліктами й навіть війнами. Велика роль у поглибленні українсько-польського діалогу та співпраці належить науковцям обох країн, їхнім спільним дослідницьким проектам. На часі подальша активізація роботи польсько-українських наукових груп для дослідження етногенезу українців і поляків, найважливіших періодів нашої спільної історії, вироблення наближених підходів і поглядів на українсько-польські стосунки, подолання стереотипів неприязні та недовір’я. Учені обох держав своїми науковими розвідками, підручниками й навчальними

посібниками покликані сприяти поступовому переходу наших народів від порозуміння до єднання.

- ¹ Палієнко В.І. Місце історичного розселення польської людності в Україні в кінці XIX – XX ст. – К., 1998; Гудь Б. Українці – поляки: хто винен? У пошуках першопричин українсько-польських конфліктів першої половини XX століття. – Львів, 2000; Калакура О.Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті. – К., 2007 та ін.
- ² Кондрацький А.А. Українська “Полонія”. Сторінки минулого // Українська діаспора. – 1994. – № 5. – С. 31–37.
- ³ Підраховано за: Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – С.-Пб., 1904–1905. – Т. VIII. – Волынская губерния. – С. 2–3, 86–87; Т. XVI – Киевская губерния. – С. 2–3, 88–89; Т. XXXII. – Подольская губерния. – С. 2–3, 98–99; Т. XIII – Екатеринославская губерния. – С. 2–3, 74–75; Т. XXXIII. – Полтавская губерния. – С. 2–3, 101–102; Т. XLI – Таврическая губерния. – С. 2–3, 94–95; Т. XLVII. – Харьковская губерния. С. 2–3, 102–103; Т. XLVII – Херсонская губерния. – С. 2–3, 90–91; Т. XVIII – Черниговская губерния. – С. 2–3, 112–113.
- ⁴ Статистический ежегодник России. – М., 1918.
- ⁵ Вірогідність відомостей про кількість поляків є відносною, оскільки в ході перепису не враховувались особи із змішаних шлюбів, прихожани православних церков. До того ж частина поляків свідомо приховувала свою польськість із мотивів володіння або придбання земель, що обмежувалося царизмом. Польські дослідники зазвичай завищують кількість поляків у Східній Галичині (Zielecki A. Struktura ludności miast Galicji w dobie autonomicznej (1867–1914) // *Sasiedztwo. Osadnictwo na pograniczu etnicznym polsko-ukraińskim w czasach nowożytnych*. – Rzeszów, 1997. – S. 122.)
- ⁶ Див.: Зарецька Т. Польське населення УНР в добу Української Центральної Ради (1917–1918 рр.) // *Україна – Польща: історія і сучасність*. – К., 2003 – Ч.1. – С. 182.
- ⁷ Після включення УСРР до складу СРСР і прийняття Конституції СРСР (1924 р.) було запроваджене єдине громадянство в усіх республіках, що давало юридичне право розглядати поляків України і як меншину в СРСР.
- ⁸ Всесоюзная перепись населения. 17 декабря 1926 г. Краткие сводки. – М., 1928. – Вып. 4. – С. 2–3.
- ⁹ Див.: Стронський Г.Й. Злет і падіння. Польський національний район в Україні в 20–30-і роки. – Тернопіль, 1992. – С. 18.
- ¹⁰ Центральний державний архів громадських об’єднань (ЦДАГО) України. – Ф.1, оп. 20, спр. 1542. – Арк.2.
- ¹¹ За планами радянського керівництва на теренах переважно з польським населенням передбачалося проголосити Польську союзна радянську республіку з наступним її входженням до СРСР.
- ¹² Див. докл.: Ільюшин І.І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. – К., 2001.
- ¹³ Див.: Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. – Warszawa – 1993 – S. 234.
- ¹⁴ Див.: Переселення поляків та українців 1944–1946. Невідомі документи з архівів спецслужб. – Т.2. – Варшава – К., 2000. – С. 70, 78, 80.
- ¹⁵ Див.: Serczyk W. Historia Ukrainy. – Wrocław – Kraków – Warszawa, 2001. – Wyd. 3. – S. 346.
- ¹⁶ Див.: Історія України / Керівн. автор. колект. Ю. Зайцев. – Львів., 1996. – С.334.
- ¹⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 24. – Спр. 4537. – Арк.70–71.
- ¹⁸ Там само. – Спр. 3000. – Арк.17.
- ¹⁹ Див.: Численность, состав и размещение населения СССР. Краткие итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. – М., 1961. – С. 25, 29; Народне господарство Української РСР в 1959 р. Статистичний щорічник. – К., 1960. – С. 22.

20. Див.: Численность и состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1979 г. – М., 1984. – С. 102–103.
21. Див.: Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. – К., 2003. – С. 14.
22. Розраховано за: Национальный состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. – М., 1991. – С. 20, 78, 82, 86.
23. Декларація про державний суверенітет України // Голос України. – 1990. – 17 липня.
24. Див.: Національні меншини України у XX столітті. – К., 2000. – С. 339.
25. Національний склад населення України та його мовні ознаки ... – С.14, 25, 209.
26. Riger J. Polska rzeczywistość językowa na Ukrainie // Kresy – pojecie i rzeczywistość / Zbiór studiów. – Warszawa, 1997. – S. 193–206.
27. Війна і мир, або “Українці – поляки: брати, вороги, сусіди...” – К., 2004. – С. 535.

Українсько-польські культурні взаємини в 1991 р. – на початку ХХІ ст.

Досягнення в 90-ті роки ХХ ст. Україною і Польщею незалежності привело до еволюційних змін у їх політичних, соціально-економічних і культурних взаємовідносинах. Їх поліпшенню, насамперед, посприяло те, що Республіка Польща (РП) перша із зарубіжних країн у грудні 1991 р. визнала незалежність України, з якою в 1992 р. уклала договір про добросусідство, дружні відносини й співробітництво. У цьому документі наголошувалося на необхідність розвивати культурні взаємини між двома народами та визнано “...право членів польської меншості в Україні і української – в Республіці Польща на індивідуальне або спільне з іншими членами своєї меншості збереження, вираження і розвиток своєї етнічної, культурної, мовної і релігійної самобутності без будь-якої дискримінації і в умовах повної рівності перед законом”¹.

Посилена увага до зближення українського й польського народів зумовлюється необхідністю подолати негативні стереотипи, пов’язані з протистояннями між ними в минулому. Разом із тим між цими народами склалися добрі взаємини в політичній, соціально-економічній і культурній галузях. В умовах незалежності створилися умови для дальшого їх усебічного розвитку чому, насамперед, сприяють історична та культурна спорідненість між українцями й поляками. Важливе значення в цьому має те, що в Україні проживають понад 220 тис. поляків, а в Республіці Польща, приблизно 200–300 тис. українців.

З розвитком взаємовідносин між Україною і Республікою Польща посилюється потяг їх громадян до вивчення культурних надбань та опанування мовами двох сусідніх слов’янських народів. Створенню умов для вивчення мов і розвитку освітніх взаємин між двома країнами посприяла, підписана 18 травня 1992 р. міністерствами освіти України й Республіки Польща угода про співробітництво в галузі науки та освіти. Згідно з цією угодою створено спільну українсько-польську комісію експертів, яка зайнялася підготовкою підручників для загальноосвітніх шкіл, гімназій, ліцеїв із польською мовою навчання в

Україні й українською – в Польщі². Було також домовлено про зустрічі заступників міністрів освіти двох країн для практичного здійснення цієї угоди. Вивченню польської мови в Україні посприяли Посольство Республіки Польща в Україні та її Генеральні консульства в Києві, Львові й Харкові, які передали навчальним закладам України підручники та навчальні посібники³.

В Івано-Франківську міському відділу освіти в організації навчання дітей польською мовою допомагало місцеве товариство польської культури ім. Ф. Карпінського. У 1992 р. з їх ініціативи в Івано-Франківській загальноосвітній середній школі № 14 для дітей громадян польської національності було створено перший клас із польською мовою навчання. Школі практичну допомогу надали Міністерство освіти і науки України, а також польські освітні органи. З РП у школу було направлено букварі, читанки, підручники з історії Польщі та іншу літературу. Тут працювали вчителі з Польщі Хелена Шарановська, Стася Каліновська, Аліція Марглевська та ін. Учні цієї школи щороку направлялися в РП, де разом із польськими дітьми продовжували навчання в місцевих школах, що сприяло вдосконаленню їх знань із польської мови, літератури й історії⁴.

У 1993–1994 навчальному році в Україні в одинадцятирічних польських школах навчалось 823 учні, в українсько-польських школах – понад 2,7 тис. У 1994–1995 роках польську мову, як предмет, в окремих класах вивчало 1 тис. 790 учнів, а в гуртках і факультативах – 2 344. У 1995 – 1996 навчальному році в 54 недільних школах при полоністичних організаціях цю ж мову опановувало 6,3 тис. учнів⁵.

В Україні недільні школи та факультативи з вивчення польської мови переважно діють при римо-католицьких церквах. В Івано-Франківську, зокрема, такий факультатив створено при парафії Христа Царя. Тут відкрито також бібліотеку, у якій є підручники з польської та української мов, словники, художня та наукова література. Зусиллями сестер-монахинь у Заболотіві, що на Івано-Франківщині, організовано вивчення української та польської мов у дитячому садку для дітей віком від 2 до 6 років. Громада храму Христа Царя разом із товариством польської культури ім. Ф. Карпінського та польським

культурним товариством “Пшиязнь” щорічно під час літніх канікул організовують поїздки дітей у РП, де вони вдосконалюють знання польської мови, проживаючи в польських сім'ях, і під час екскурсій та інших культосвітніх заходів⁶.

У РП, ураховуючи інтерес місцевих українців до рідної мови та потяг поляків до співробітництва з Україною, уряд звернув увагу на вивчення української мови. У Варшаві, Кракові, Любліні й Щецині здійснюється підготовка вчителів-україністів, що дало змогу відкрити українські навчальні заклади. На середину 1990-х рр. діяли початкові українські школи в Білому Борі, Бартошиці, Перемишлі й Банях Мазурських, а також ліцеї в Легниці, Гурові Ілавецькому та Білому Борі⁷.

За даними Міністерства науки і освіти України й Організації українців, у Польщі в 1996 р. налічувалося 8 українських шкіл і 81 пункт вивчення української мови із загальною кількістю учнів 2 800 – 2 840⁸.

Вивченню польської мови приділяють увагу вищі навчальні заклади України. У Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка із цією метою створено кафедру полоністики, яку очолив професор Ростислав Радишевський. Кафедра готує спеціалістів у цій галузі. Польську мову опановують також студенти Київського Славістичного університету, Національного університету “Києво-Могилянська Академія”, Київського педагогічного національного університету ім. Михайла Драгоманова⁹.

Польську мову вивчають студенти Одеського національного державного університету ім. Іллі Мечникова, на філологічному факультеті якого ще в 1968 р. було відкрито кафедру загального і слов'янського мовознавства. Поєднавши викладання польської мови з її науковими дослідженнями, викладачі опублікували низку праць з українсько-польських мовних контактів і методики викладання польської мови. Зокрема, в “Слов'янських збірниках” уміщені статті Л.Ф. Фоміна, Б.М. Фомін “Вплив польської мови на формування східнослов'янської космонімії XVI – XVII ст. (знаки Зодіаку)”, Г. Ю. Касім “Вплив представників польського та болгарського етносів на формування топонімічної системи Одеси”, О. А. Войцева “Найдавніші морські номени в

сучасній українській та польській мовах”, Л. А. Мельник “Прізвища польського походження в антропонімії Вінничини”¹⁰.

Особливий інтерес до вивчення польської мови, літератури та культури виявляється в сусідніх із Польщею областях, що зумовлюється їх географічною зближеністю, інтенсивними економічними, культурними, а також родинними взаємозв’язками. Так, у 1992 р. на філологічному факультеті Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника було відкрито відділення польської мови і літератури для підготовки спеціалістів-полоністів. Навчальний процес тут забезпечує кафедра слов’янських мов, яку очолює професор Микола Лесюк. Викладачі кафедри проходять стажування у вищих навчальних закладах Польщі. Інна Беляєва у Варшавському університеті захистила докторат. Усі викладачі здійснюють наукові дослідження, що допомагає їм у викладанні навчальних дисциплін. До читання курсів із морфології, польської мови та діалектології кафедра часто залучає викладачів із Республіки Польща, що сприяє поліпшенню підготовки спеціалістів та обміну досвідом¹¹. До 2008 р. в університеті підготовлено 260 спеціалістів-полоністів, які працюють у польських школах України та інших країн СНД.

Вивченню польської мови сприяє навчання української молоді у вищих навчальних закладах Польщі, які готують полоністів і спеціалістів з інших галузей. Згідно з міждержавними урядовими угодами, з метою здобуття різних спеціальностей і викладання польської мови в Україні у ВНЗ РП у 90-х рр. навчалося 550 випускників українських шкіл. Лише в 1995 р. понад 200 випускників середніх шкіл України навчалися в Люблінському католицькому університеті за направленням полоністичних організацій¹².

З України в РП направляються викладачі та студенти вищих навчальних закладів на курси з вивчення польської мови та для стажування. У 1993–1995 рр. із цією метою із 43-х ВНЗ України в РП було направлено 850 фахівців і студентів¹³. Особливо цьому звертається увага у Львівському національному університеті ім. Івана Франка. На основі укладених угод із ВНЗ РП щорічно в цю країну університет направляє викладачів і студентів і одночасно приймає для мовної практики й стажування польських викладачів і студентів¹⁴.

Відбувається також взаємообмін учителями й учнями загальноосвітніх закладів двох країн. У 2002 р., зокрема, вчителі й учні Отинійської загальноосвітньої середньої школи, що на Івано-Франківщині, відвідали дві гімназії в польському місті Кшепіце. Українські вчителі тут вивчали досвід польських колег із навчання та виховання учнів, оглянули навчальні кабінети, приміщення для занять спортом і відпочинку, ознайомилися з веденням шкільної документації. Отинійські й польські учні взяли участь у спільних культосвітніх заходах. Згодом польські вчителі й учні відвідали Отинійську загальноосвітню школу. Тут польські вчителі вивчали педагогічний досвід, зустрічалися з обдарованими дітьми. У школі відбувся вечір українсько-польської дружби, на якому силами учнівського колективу було дано концерт¹⁵. У м. Любліні створено щорічні курси, де разом із польськими вчителями вдосконалюють свої знання з мови, музики, хореографії вчителі України¹⁶.

У зв'язку з розбудовою незалежних держав особлива увага звертається на взаємини в галузі науки. 12 січня 1993 р. уряди України й Польщі уклали договір про співробітництво у сфері науки і технологій. Згідно з договором було створено українсько-польську комісію зі співробітництва в цій галузі, розроблено програму щодо спільних досліджень, зокрема з математики, фізики, хімії, економічних і гуманітарних наук¹⁷. Співпраці в науковій сфері надавалася увага в підписаних до середини 2001 р. у 132 українсько-польських документах¹⁸.

Дослідженням і науковим відкриттям сприяє насамперед міжакадемічне співробітництво двох країн, до якого в Україні з початку 90-х років посилилася увага.

25 лютого 1991 р. під час візиту української делегації, очолюваної президентом Академії наук УРСР (АН УРСР) академіком Б.Є. Патonom, до Польщі було підписано угоду про співробітництво між АН УРСР та Польською академією наук (ПАН)¹⁹. У 1997 р. термін дії цієї угоди було продовжено. Угодами передбачалося розвивати співробітництво між науково-технічними установами та фахівцями щодо сприяння науково-технічному прогресу, вирішення фундаментальних наукових проблем у галузі природничих,

технічних і гуманітарних наук. Спільні дослідження здійснювали 39 інститутів Національної академії наук України (НАН України) і 62 наукові установи й організації Польської академії наук і міністерств Польщі з природничих, технічних і соціально-гуманітарних наук. Особливо успішно співпрацювали Центр космічних досліджень ПАН, Головна астрономічна обсерваторія НАН України та Міжнародний центр астрономічних і медико-екологічних досліджень. Учені провели кілька наукових експедицій. Науковці також вивчали малодосліджені проблеми історії України та Польщі²⁰. У 1997–1999 рр. передбачені угодами дослідження із 40 тем були виконані²¹.

Співробітництво між двома академіями наук було продовжено в наступні роки. У 2000–2002 рр. учені Державного природознавчого музею (м. Львів) спільно з польськими колегами досліджували 6 тем, Інституту історії України – 2 теми, а Фізико-технічного інституту низьких температур – 3 теми²².

Міжакадемічному співробітництву сприяє проведення спільних наукових конференцій, дискусій, обмін ученими для проведення дослідних робіт, обмін науковою інформацією. У 2007 р., зокрема, вчені Варшави, Кракова, Вроцлава та інших польських міст узяли участь в XI науковій конференції “Львівські хімічні читання 2007”, яку провели хіміки Львівського національного університету ім. Івана Франка. Разом із вченими України, Німеччини, Канади, США, Російської Федерації вони доповіли про результати своїх досліджень у неорганічній, аналітичній, органічній і біоорганічній хімії, а також у галузі хімії довкілля і хімічній техніці²³. У тому ж році польські дослідники виступили з доповідями на міжнародному семінарі, який відбувся на хімічному факультеті Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. За кращу доповідь О. Данилюк (Варшава) був нагороджений премією²⁴.

За новою двосторонньою угодою було передбачено здійснювати даліше співробітництво між 26 інститутами ПАН і 32 – НАН України з 35 актуальних тем різних галузей науки²⁵.

На зміцнення українсько-польських взаємовідносин спрямовується діяльність учених вищих навчальних закладів України. У роки незалежності з історії Польщі й українсько-польських відносин опублікували праці вчені

Київського національного університету ім. Тараса Шевченка доктори історичних наук, професори І. Ільюшин, В. Сергійчук, В. Яровий; Львівського національного університету ім. Івана Франка, доктори історичних наук, професори Л. Зашкільняк, С. Макарчук, М. Швагуляк; Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича доктор історичних наук, професор Ю. Макар.

У Львівському національному університеті ім. Івана Франка в 1997 р. створено центр історичної полоністики. Тут до дослідницької роботи залучено професорів Л. Зашкільняка, М. Крикуна, М. Швагуляка та інших провідних спеціалістів, які вивчають історію Польщі й українсько-польські взаємини. Центр залучає студентів до наукових пошуків, допомагає їм у підготовці курсових і дипломних робіт із полоністичної тематики, проводить наукові конференції, семінари, симпозіуми, сприяє наданню вченим наукових відряджень²⁶.

За останні роки вчені університету опублікували низку праць з історії Польщі й українсько-польських відносин. Так, у 2002 р. Л. Зашкільняк і М. Крикун видали книгу “Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів”, у якій, поряд із подіями минулих історичних епох, широко відобразили сучасну історію Польщі, її політичний, соціально-економічний розвиток, зовнішню політику та досягнення в галузі культури²⁷. Українсько-польські взаємини науковці університету відображають у міжвідомчих наукових збірниках “Проблеми слов’янознавства”, у яких поряд з українськими авторами друкують свої праці вчені РП, Чехії, Словаччини тощо.

Українсько-польські взаємини є головною темою досліджень кафедри історії слов’ян Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника. Її колектив зосередив увагу на вивченні етнополітичних і соціально-економічних процесів в Україні та Польщі, а також взаємин між цими країнами в другій половині XIX – на початку XXI століть. Викладачі кафедри В. Комар і М. Вітенко захистили із цієї тематики кандидатські дисертації, завершують підготовку кандидатських дисертацій Р. Крутофіст і Р. Кобильник, доктор історичних наук, професор П. Федорчак опублікував

статті про українсько-польські взаємовідносини в галузі науки, освіти та культури, а також навчальний посібник “Новітня історія Польщі ХХ століття”²⁸.

Відзначаються дослідження Л. Алексієвець із Тернопільського державного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка, яка опублікувала ряд книг із новітньої історії Польщі й захистила на цю ж тему докторську дисертацію.

Розвитку українсько-польських культурних взаємин сприяє наукове співробітництво між вищими навчальними закладами двох країн, яке переважно здійснюється на основі спільних угод. У 1995 р. ректорат Прикарпатського університету, зокрема, уклав угоду про співпрацю з керівництвом Вищої школи педагогічної у Жешуві (РП). Цією угодою передбачено проведення спільних наукових досліджень і конференцій, обмін викладачами, аспірантами, докторантами, взаємовпровадження нових методів навчання та розвиток культурних контактів²⁹. У 1998 р. укладено угоду про співпрацю між Прикарпатським і Варшавським університетами. В угоді намічені співробітництво в підготовці філологів, географів, ботаніків та обмін викладачами для роботи зі студентами-полоністами й українцями³⁰. Також укладено угоди про співпрацю Прикарпатського університету з Гданським, Ягелонським (Краків), Люблінським і Білостоцьким університетами.

Укладення угод допомогло урізноманітнити форми навчального та наукового співробітництва. У цьому відзначилася кафедра історії педагогіки Прикарпатського університету. Її завідувач, член-кореспондент АПН України, доктор педагогічних наук, професор Богдан Ступарик читав курси лекцій у вищих школах педагогічних Жешува й Ченстохова. Під його керівництвом чотири польські викладачі – Барбара Чередрецька, Єжи Поточни, Сільвія Бадора та Йоланта Шемпрух підготували й захистили в Прикарпатському університеті докторські дисертації. Педагогічний досвід і наукові праці Б. Ступарика вивчають польські викладачі. Практичну допомогу польським вищим навчальним закладам надають і інші викладачі університету.

Одночасно прикарпатським викладачам надають допомогу польські колеги. Так, історики В. Комар, І. Райківський пройшли наукове стажування у Варшавському університеті, що сприяло їм у підготовці кандидатських дисертацій у галузі українсько-польських відносин. Ці ж викладачі за сприяння польських науковців опублікували низку наукових праць і готують докторські дисертації. Наукове стажування в польських ВНЗ проходять і прикарпатські аспіранти³¹.

Співробітництву між вищими навчальними закладами України й РП сприяє і проведення наукових конференцій. У 1995 р. у Львівському університеті ім. Івана Франка відбулася конференція “Козацькі війни XVII ст. в історичній свідомості польського і українського народів”, яку було організовано спільно з Люблінським університетом³². У 1996 р. у Міжнародній науковій конференції “Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст.”, проведеній з ініціативи Прикарпатського університету ім. Василя Стефаника в Івано-Франківську, взяло участь понад 100 вчених України та Польщі. З доповідями на конференції виступили відомі українські історики: Ярослав Ісаєвич – “Українсько-польські взаємини періоду Другої світової війни: інтерпретації істориків і політиків” (Інститут українознавства ім. Івана Крип’якевича НАН України); Володимир Сергійчук – “До питання про причини українсько-польського конфлікту в роки Другої світової війни”; Валерій Яровий, Ігор Ільюшин – “Польське підпілля на території Західної України в 1939 – 1941 рр.” (Київський національний університет ім. Тараса Шевченка); Леонід Зашкільняк – “Спроби українсько-польського порозуміння в міжвоєнній Польщі” (Львівський державний університет ім. Івана Франка); Олександр Карпенко – “Перші політичні контакти між українцями і поляками в час Листопадової (1918 р.) національно-демократичної революції” (Прикарпатський університет ім. Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ). На конференції виступили з доповідями також польські вчені, зокрема: Еугеніуш Коко – “Польсько-українські відносини в суспільно-культурній галузі в XIX – XX ст. (до 1914 р.)” (Гданський університет); Микола Сивіцький – “Геноцид Закерзоння перед польським судом” (Варшава); Вацлав Вежбенец – “Євреї та

польсько-український конфлікт у Східній Галичині після Першої світової війни” (Вища педагогічна школа в Жешуві)³³.

Українсько-польські відносини у ХХ ст. у 1999 р. обговорювалися на науковій конференції в Тернополі. У Любліні в 1997 р. Міжнародна конференція була присвячена темі “Україна – Польща: вчора, сьогодні, завтра”³⁴.

Особливо значимою була наукова конференція, проведена у 2002 р. у Київському національному педагогічному інституті ім. Михайла Драгоманова спільно з Краківською педагогічною академією ім. Комісії Едукації Народової “Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин”. На конференції 90 вчених України й Польщі в доповідях і наукових повідомленнях охарактеризували формування та розвиток національної ідеї в Україні й Польщі на початку ХХ століття, боротьбу українського та польського народів за відродження національних держав, українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни, становище України й Польщі в роки тоталітаризму. Українські та польські вчені проаналізували набутий досвід двома сусідніми державами в умовах їх незалежності, наголосили на шляхи вдосконалення їх стратегічного партнерства, економічного та культурного співробітництва, а також співпрацю щодо європейського вибору³⁵.

Проведення міжнародних наукових конференцій за участю українських і польських учених допомагає здійснювати науковий аналіз історії України й Польщі, об’єктивно оцінювати минулі події, обґрунтовувати шляхи та перспективи подальшого розвитку стратегічного партнерства між двома країнами.

В умовах незалежності набуто досвід з обговорення на наукових конференціях питань культурного розвитку українського й польського народів на шляху до європейської інтеграції. У червні 2004 р. з ініціативи відділу мистецької освіти Інституту педагогіки і психології професійної освіти Академії педагогічних наук України на базі Сумського державного педагогічного університету ім. Антона Макаренка відбулася Міжнародна наукова конференція “Теоретичні та методичні засади розвитку мистецької

освіти в контексті європейської інтеграції”. Спонсорську допомогу для проведення конференції надали Горношльонська вища педагогічна школа ім. кардинала Августи Хльонда в Мисливицях (Польща) й палац культури ВАТ “Сумського науково-виробничого об’єднання ім. Михайла Фрунзе”. Головним завданням конференції був обмін досвідом. Так, під час проведеного майстер-класу польські викладачі Музичної академії в Катовіцах виконали музично-ритмічні твори швейцарського музичного педагога й композитора Жака Далькроза. Сумським викладачем вокального мистецтва Є. Маруфенко була продемонстрована творча вокальна робота з учнями місцевої школи. Доктор мистецтвознавства, професор О. Стахевич (Суми) поділився досвідом використання в навчальному процесі зі студентами оперного стилю західноєвропейських спеціалістів. На проведеному в рамках конференції концерті українські та польські музиканти виконали твори П. Чайковського, С. Рахманінова, Г. Венявського та Ф. Шопена³⁶.

У 2005 р. у Вінницькому державному педагогічному університеті ім. Михайла Коцюбинського відбулася наукова конференція “Слов’янське музичне мистецтво в контексті європейської культури”. У конференції взяли участь молоді науковці, аспіранти й студенти України, Австрії та Польщі. Конференція обговорила питання розвитку музики слов’янських народів, художньої та виконавської інтерпретації музики слов’янських композиторів і сучасної музичної педагогіки. На конференції були представлені виступи вихованців Інституту культурології університету ім. Марії Кюрі-Склодовської (м. Люблін). Учасникам конференції було продемонстровано майстер-класи польського композитора й піаніста Пьотра Черни (м. Краків) і доцента Вінницького педагогічного університету, кандидата мистецтвознавства В. Синіцина. Дитячий хор Свято-Преображенського собору (Вінниця) виконав духовні твори народів світу³⁷.

З питань польсько-українських культурних зв’язків проводяться конференції й у Польщі. У лютому 2005 р. така конференція, зокрема, відбулася в Кракові. Україну тут представляли Лесь Танюк, Неля Корнієнко, Ростислав Коломієць. З доповідями виступили польські науковці – професор Йоанна

Курчевська (Інститут соціології ПАН), доктори Данута Сосновська (Інститут літературних досліджень ПАН), Володимир Мокрий (Ягеллонський університет), Василь Назарчук (Варшавський університет). У роботі конференції взяли участь і працівники державних органів України та Польщі. Її учасники виявили прагнення далі розвивати творче партнерство в галузі літератури, драматургії та музики³⁸.

В Україні та Польщі традиційним стало відзначення на наукових конференціях пам'яті великих діячів літератури та мистецтва, які внесли вагомий вклад у розвиток їх культури. Так, у 1989 р. у Вроцлавському університеті на Міжнародній науковій конференції до 100-річчя від дня народження польського письменника, уродженця с. Слобода Рунгурська, що на Коломийщині, автора знаменитої праці “На високій полонині” Станіслава Вінценза український письменник Степан Пушик виступив із доповіддю “Станіслав Вінценз і фольклористична проза сучасних письменників”³⁹. У 1994 р. у Прикарпатському університеті відбулася наукова конференція “Юліуш Словацький і Україна”, у якій з доповідями про творчість цього письменника виступили викладачі, студенти й івано-франківські письменники⁴⁰. У 1998 р. за участю польських та українських учених у Кракові відбулася Міжнародна конференція “Василь Стефаник і його епоха”⁴¹.

У травні 2001 р. у Любліні розпочалося відзначення Року С. Вінценза. Йому ж було присвячено наукову конференцію “Станіслав Вінценз – гуманіст ХХ століття”. На конференції польські професори Єжи Снопек та Анджей Станіслав Ковальчик (Варшава), Йоланта Людовська (Вроцлав) обґрунтували вклад С. Вінценза в польську культуру. Творчості С. Вінценза присвятили свої доповіді українські вчені. Зокрема, львів'яни: Ярема Якуб'як висвітлив музичні сторінки у творах С. Вінценза, а Ярослав Герасим – ментальність гуцулів у концепції цього ж письменника. Володимир Погребенник (Київ) виступив із доповіддю “Буряне поліття Східної Галичини в письменницькій візії Станіслава Вінценза у “Dialogach z sowietami””⁴². У травні 2002 р. у Коломії (Івано-Франківщина) відбулися урочистості у зв'язку із завершенням Року С. Вінценза. На будинку Коломийської загальноосвітньої школи № 1, де раніше

містилася польська гімназія, у якій навчався С. Вінценз, на знак його пам'яті було відкрито меморіальну дошку. У Музеї народного мистецтва Гуцульщини і Покуття С. Вінцензу було присвячено виставку. Тут було проведено наукову конференцію, де виступили син письменника А. Вінценз, а також українські й польські вчені. У с. Слобода Рунгурська Коломийського району відкрито пам'ятний знак на місці, де стояв будинок, у якому народився С. Вінценз. Для учасників урочистостей було дано концерт за участю дітей і молоді місцевої Польської Школи Парафіальної ім. С. Вінценза⁴³.

На основі проведених конференцій в Україні видаються збірники наукових праць, розрахованих на науковців, викладачів, студентів і широке коло читачів. Зокрема, видано окремими книгами “Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.”, “Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин”⁴⁴.

Подібні наукові збірники виходять у Польщі. Так, Інститут східнослов'янської філології Ягеллонського університету разом із Фундацією Святого Володимира Хрестителя Київської Русі видають польською і українською мовами “Краківські Українознавчі зошити”. У 1998 р. у VII – VIII томах цього збірника було опубліковано матеріали Міжнародної наукової конференції “Василь Стефаник і його епоха”, яка відбулася у травні 1998 р. у Кракові. У збірнику вмістили статті польські автори Францішек Зейка – “Василь Стефаник і його епоха”, Влодзімеж Мокрий – “Краківське слово Василя Стефаника про Україну”, науковці Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника Степан Хороб – “Поетика художнього конфлікту в новелістиці В. Стефаника”, Микола Лесюк – “Мова творів Стефаника і розвиток літературної мови в Галичині”, Євген Баран – “Художньо-естетичні погляди Василя Стефаника” та ін.⁴⁵.

Учені кафедри україністики Варшавського університету спільно з Польським українознавчим товариством і Науковим товариством ім. Тараса Шевченка за редакцією Стефана Козака друкують “Варшавські українознавчі записки”, у яких, поряд із польськими науковцями, видаються праці українських авторів. У 2000 р. в основу X випуску цього видання покладено

проголошені на науковій конференції доповіді польських і українських літературознавців і мовознавців, присвячені Юліушу Словацькому та Богдану-Ігорю Антоничу. Зокрема, у випуску були вміщені статті Івана Дзюби “Тарас Шевченко і Юліуш Словацький”, Станіслава Маковського “Українізм молодого Словацького”, Дмитра Павличка “Юліуш Словацький і Україна”, Стефана Козака “Романтична Україна” Юліуша Словацького”, Віталія Кононенка “Мовостиль українських перекладів поезії Юліуша Словацького”. У випуску також надруковано статті Івана Драча “До таємниці Богдана-Ігоря Антонича”, Базиля Назарука “Eros і Tanatos в поезії Антонича”, Василя Грещука “Оказіональне слововживання у поезії Б. І. Антонича”⁴⁶.

Зближенню українського й польського народів сприяють масові культурні заходи. У роки незалежності започатковано проведення фестивалів польської культури в Україні й української культури в Польщі, на яких широко представляються різні жанри мистецтва. У фестивалях поряд із професіональними мистецькими колективами беруть участь колективи художньої самодіяльності, в репертуарах яких містяться твори українських і польських митців, а також народна творчість.

Перший фестиваль польської культури в Україні відбувся в жовтні 1996 р. у Львові за підтримки міністерств культури України та Польщі. Під час фестивалю понад 20 польських художніх колективів Львова, Києва та інших міст виконували польські пісні й танці. Також відбулися вистави Польського театру у Львові та Варшавського театру “Комедія”. У рамках фестивалю у Львівській філармонії ім. Станіслава Людкевича відбулося кілька вечорів, присвячених Фредеріку Шопену⁴⁷.

Фестивалі польської культури в Україні пройшли в наступні роки. У жовтні 2002 р. IV фестиваль польської культури проходив у Львові за патронатом президентів України та Польщі й був присвячений творчості польського композитора Станіслава Монюшка⁴⁸.

Польське мистецтво в Україні пропагується і через кінофестивалі. Так, XXXI Київський міжнародний кінофестиваль “Молодь – 2001” був відкритий кіноетюдом Миколи Мащенка “Київ, любов моя” та картиною польського

режисера Єжи Кавалеровича “Камо грядеши” за однойменним романом Генріка Сенкевича⁴⁹.

У Польщі відбуваються українські фестивалі, проведення яких було започатковано ще в 1967 р. у Сяноці.

У 1995 р. на фестивалі в Перемишлі було представлено українське мистецтво різних жанрів, що засвідчив проведений у його рамках гала-концерт. Тут виступили аматорські та професійні гурти, зокрема, фольклорні колективи “Кичера” (Лігниця), “Проліски” (Білий Бір), “Бандура” (Перемишль), камерний хор і квартет саксофоністів із Києва, Львівський камерний оркестр. Своє майстерне виконання продемонстрували також зірки української та польської естради. На фестивалі відбулися спектаклі “Перемишль, відгомін віків” театральної групи товариства “Народний дім” м. Перемишля та “Записки божевільного” у виконанні акторів Київського національного театру ім. Івана Франка Богдана й Остапа Ступки. Тут також демонструвалися художні виставки “Пам’ятки церковного мистецтва в малюнках дітей та молоді”, “Сучасне українське малярство” (з фондів Національного музею у Львові) та “Різьби Мирослава Малянка”⁵⁰.

Важливо, що на фестивалях не тільки проходять концерти, але й звертається увага на вивчення історії розвитку мистецтва й обговорення теоретичних проблем. Так, за програмою Другого міжнародного фестивалю “П’ять днів бандурної музики – Перемишль–96 ім. Гната Хоткевича” відбувся міжнародний науковий симпозіум “Проблеми кобзарського мистецтва”, у якому взяли участь музикознавці України, Польщі, США та Франції. На симпозіумі виступили з доповідями голова Львівського обласного відділення Всеукраїнської спілки кобзарів Жеплинський – “Кобзарство – еліта українського народу”, викладач Івано-Франківського педагогічного інституту М. Черепанин – “Гнат Хоткевич і Галичина”, професор Вищої школи педагогічної в Ряшеві Іван Мазепа – “Українські та польські народні інструменти в контексті інтернаціональності”, викладач цієї ж школи О. Попович – “Бандурні традиції в Перемишлі”. У концертах фестивалю взяли участь знані у світі бандуристи⁵¹.

Своєрідно пройшов у 2003 р. фестиваль української культури в м. Сопоті. За його програмою відбувся семінар “Культура в медіа – польський та український досвід”, на якому працівники засобів масової інформації Польщі й України обмінялися досвідом висвітлення проблем культури по телебаченню, радіо й у пресі. Тут же відбулася презентація нових польських та українських книг. Перекладачка українських літературних творів Лідія Стефановська розповіла читачам про творчість українських письменників Ю. Андруховича, Ю. Позаяк, О. Гнатюк. У рамках фестивалю в м. Гданську відбувся концерт церковної музики у виконанні українських хорів (Польща). У Сопоті на сцені Лісової опери виступили співочі гурти “Хутір”, “Горпина” (Польща) та “Перкалаба” (м. Івано-Франківськ)⁵².

Обмін виконавцями та творчими мистецькими колективами відбувається і під час інших мистецьких заходів. Так, польські митці брали участь у проведенні у Львові Днів Кракова, VIII Міжнародному слов'янському фольклорному фестивалі “Коляда” в м. Рівному, III Міжнародному незалежному фестивалі моновистав “Відлуння” в Києві. Українські митці виступали на Фестивалі пісні об'єднаної Європи в м. Зелена Гура, V Гомбровичівському театральному фестивалі в м. Родомі⁵³.

Важливим засобом культурного співробітництва між українцями та поляками є організація книжкових і художніх виставок, які в умовах незалежності набули системного характеру. У 1994 р. у Державній історичній бібліотеці Посольство РП в Україні за сприяння бібліотеки Академії наук у Гданську та бібліотеки університету ім. М. Коперніка в Торуні влаштувало виставку “Культура” – за незалежну Україну”. Її метою було ознайомлення українців із польським журналом “Культура”, який видається у Франції і сприяє зближенню польського й українського народів⁵⁴. За сприяння Посольства РП і Державної історичної бібліотеки була влаштована виставка “Улан. Польське декоративне мистецтво”⁵⁵. У багатьох українських бібліотеках організовуються виставки польських книг.

Надбання українських діячів культури та народне мистецтво пропагуються на виставках у Польщі. Так, у 1992 р. у Кракові відбулася

виставка українського мистецтва, на якій були представлені ікони, зокрема XVI – XVII ст. У 1993 р. у Варшаві були створені виставки “Волинське народне вбрання” та “Степи Європи. Нове мистецтво України”⁵⁶.

У 2002 р. у Любліні польські глядачі з великим зацікавленням сприйняли виставку народного мистецтва Гуцульщини, яку експонували в рамках Другого польсько-українського фестивалю культури Коломийський музей Гуцульщини й Косівський інститут декоративно-прикладного мистецтва, що на Івано-Франківщині. Директор Коломийського музею Ярослава Ткачук виступила перед відвідувачами виставки з доповіддю “Гуцульське мистецтво вчора і сьогодні”. Глядачам було продемонстровано фільми про народне мистецтво та обряди гуцулів, а також фільм “Тіні забутих предків” за однойменною повістю Михайла Коцюбинського⁵⁷.

Великою подією було демонстрування в Україні у 2007 р. пересувної виставки на відзначення 100-річчя від дня народження Єжи Гедройца. На її експонатах відображена діяльність Є. Гедройца та зміст паризького часопису “Культура”, містилися заклики до компромісу, порозуміння, польсько-українського співіснування та взаємної допомоги.

До організації художніх виставок залучаються молодь і діти, що сприяє їх зближенню та привиттю гордості за свої народи. Так, у 1998 р. на виставці у Варшаві демонструвалися створені під час літніх планерів роботи польських і українських дітей. У числі кращих тут була визнана робота сімнадцятирічної Ю. Островської з м. Рівного⁵⁸. На початку нового століття Івано-Франківська загальноосвітня школа № 23 спільно з кам’янець-подільськими школами та гімназією № 16 дільниці Охота (Варшава) створили Міжнародний молодіжний планер. Учні – учасники цього планеру малюють історичні пам’ятники й пейзажі в Україні та Польщі. На їх основі створено пересувну виставку художніх учнівських робіт, яка у 2003 р. експонувалася у Варшаві й Івано-Франківську⁵⁹.

Виявом дружнього ставлення і взаємоповаги українського й польського народів є вшанування пам’яті їх великих діячів культури. В Україні особливо ціняться твори польського поета Адама Міцкевича, які переклали українською

мовою Максим Рильський, Павло Мовчан та інші видатні митці української культури. Твори А. Міцкевича неодноразово видавалися в нашій країні. А. Міцкевичу споруджено пам'ятники у Львові, Івано-Франківську, Коломиї, Рогатині. У ряді міст його іменем названо площі й вулиці. В Україні встановлено пам'ятники й іншим польським видатним діячам. У меморіальному сквері Івано-Франківська зберігаються надгробні пам'ятники польським поетам Маврикію Гославському, Каролію Свідзінському⁶⁰. На честь видатних діячів польської культури в багатьох містах України встановлені меморіальні дошки, що нагадують про їх перебування тут і творчу діяльність. У м. Кременці на Тернопільщині відкрито музей Ю. Словацького.

У Польщі встановлено пам'ятники та меморіальні дошки українським видатним діячам. Свідченням цього було відкриття у 2002 р. у Варшаві пам'ятника Тарасові Шевченку⁶¹. На честь Василя Стефаника в Кракові, де довелося йому проживати, відкрито меморіальну дошку.

Важливе значення для поглиблення українсько-польських культурних взаємин мало й створення в 1996 р. урядами України і Польщі Міжурядової українсько-польської комісії в справі охорони та повернення втрачених і незаконно переміщених цінностей, її експертних груп з архівної, музейної спадщини та з питань "Оссолінеуму"⁶².

Аналіз багатогранних українсько-польських контактів і взаємин у галузі культури підтверджує, що в умовах незалежності завдяки усуненню перешкод здійснилося взаємозбагачення культур українського й польського народів, їх мовне, освітнє, наукове та мистецьке зближення. Тісна співпраця українців із поляками може послужити прикладом у відносинах з іншими сусідніми народами, зокрема, чехами, словаками тощо.

¹. Договір між Україною і Республікою Польщею про добросусідство, дружні відносини і співробітництво // Політика і час. – 1992. – № 7 – 8. – С. 11.

². Горун Д. Українсько-польські гуманітарні взаємини в 1991 – 2001 рр. // Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин. Збірник наукових праць. – Київ–Краків, 2002. – С. 270. (далі – Українсько-польські гуманітарні взаємини в 1991 – 2001 рр.).

³. Вахніна Л. Д. Відродження польської діаспори в Україні // Україна і Польща – стратегічне партнерство. Історія. Сьогодення. Майбутнє. – К., 2002. – Ч. 2. Збірник наукових праць. – С. 141.

4. Федорчак П. С., Федорчак Т. П. Розвиток українсько-польських мовних контактів та взаємин у галузі освіти на Прикарпатті (90-ті роки XX ст.) // Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО Київського державного лінгвістичного університету LINGVARUM – VIII. Мова, освіта, культура: наукові парадигми і сучасний світ. Філософія. Педагогіка. Психологія. – К., 2001. – Вип. 4. – С. 522 – 523.
5. Горун Д. Українсько-польські гуманітарні взаємини в 1991–2001 рр. – С. 271.
6. Федорчак П. С., Федорчак Т. П. Названа праця. – С. 523.
7. Бабак О. Національні меншини у зовнішній політиці Польщі (1990-ті роки) // Роль Паризької “Культури” в становленні українсько-польського взаєморозуміння. – К., 2002. – С. 104 (далі – Бабак О. Національні меншини у зовнішній політиці Польщі (1990-ті роки)).
8. Горун Д. Українсько-польські гуманітарні взаємини в 1991–2001 рр. – С. 271.
9. Вахніна Л. Д. Названа праця. – С. 142.
10. Войцева О. Розвиток полоністики в Одеському університеті // Українсько-польські культурні відносини XIX – XX століття. – К., 2003. – С. 213 – 225.
11. Проблеми інтеграції науково-освітнього потенціалу в державотворчому процесі. – Тернопіль, 2004. – Вип. 3. – С. 455 – 456.
12. Бабак О. І. Українсько-польські відносини (з 1980-х років до 2005 р.). – Кіровоград. – 2005. – С. 120 – 121. (далі – Бабак О. І. Українсько-польські відносини (з 1980-х років до 2005 р.)).
13. Горун Д. Українсько-польські гуманітарні взаємини в 1991 – 2001 рр. – С. 270.
14. Бабак О. І. Українсько-польські відносини (1980- років до 2005 р.). – С. 122.
15. Поточний архів Отинійської загальноосвітньої школи I–III ступенів. Довідка про українсько-польські зв'язки Отинійської ЗОШ I–III ступенів та закладів освіти м. Кшепіце (Польща). – С. 1 – 4.
16. Вахніна Л. Д. Названа праця. – С. 142.
17. М'якушко С., Мирончук А. Стан та перспективи українсько-польського міжакадемічного співробітництва // Україна і Польща – стратегічне партнерство. Історія. Сьогодення. Майбутнє. – К., 2002. – Ч. 2. Збірник наукових праць. – С. 159.
18. Бабак О. І. Українсько-польські відносини (1980- років до 2005 р.). – С. 55.
19. М'якушко С., Мирончук А. Названа праця. – С. 160.
20. Хідекелі А. Україна і Польща: співпраця на піднесенні // Світ. – 1997. – № 6. – Липень. – С. 7.
21. М'якушко С., Мирончук А. Названа праця. – С. 162.
22. Там само. – С. 160 – 161.
23. Нізельський Ю. Львівські хімічні читання – 2007 // Світ. – 2007. – № 23–24. – Червень. – С. 4.
24. “ISIC-11 у Києві: поглиблення існуючих та встановлення нових наукових зв'язків” // Світ. – 2007. – № 31–32. – серпень. – С. 4.
25. Хідекелі А. Названа праця.
26. Зашкільняк Л. Центр історичної полоністики у Львівському державному університеті імені Івана Франка // Україна і Польща у Східно-Центральній Європі: спадок і майбуття. Конференція під патронатом прем'єр-міністрів України і Польщі (м. Київ, 25 – 27 червня 1999 р.). – К., 1999. – С. 147 – 149.
27. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів, 2002. – 752 с.
28. Федорчак П. С. Новітня історія Польщі XX століття: Навчальний посібник для студентів історичних спеціальностей. – Івано-Франківськ, 2006. – 219 с.
29. Угода про наукову співпрацю між Прикарпатським університетом імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ, Україна) та Вищою педагогічною школою в Жешуві (Польща). – С. 1 – 3.
30. Listintencyjne. – Warszawa, 1998. – 12 listopada. – S. 1.
31. Проблеми інтеграції науково-освітнього потенціалу в державотворчому процесі. – Вип. 3. – С. 456–457.

32. Фіглевський М. Культурно-освітня діяльність польських громадських організацій у західних областях України // Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст.: Матеріали Міжнародної науково – практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.) / За ред. П. С. Федорчака. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 342. (далі – Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст.).
33. Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст. – С. 444 – 451.
34. Бабак О.І. Українсько-польські відносини (з 1980-х років до 2005). – С. 53.
35. Україна і Польща в XX столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин: Збірник наукових праць. – Київ – Краків, 2002. – С. 306 – 311.
36. Соломаха С., Харченко П. Міжнародна наукова конференція з мистецької освіти // Мистецтво та освіта. – 2004. – № 4. – С.61 – 62.
37. Верещагіна О., Бурська О. Слов'янське музичне мистецтво в контексті європейської культури // Мистецтво та освіта. – 2006. – № 2. – С. 62 – 63.
38. Зустріч // Культура і життя. – 1995. – 22 березня. – С.1.
39. Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст. – Івано – Франківськ, 1997. – С. 441 – 442.
40. Там само. – С.442.
41. Проблеми інтеграції науково-освітнього потенціалу в державотворчому процесі. – Вип.3. – С. 457.
42. Stanislaw Vincenz – Humanista XX Wieku. – S. 1- 2.
43. Запрошення. Zaproszenie. – Kolomyja. – 18 – 19 maja 2000 r. Dni Stanisława Vincenza (1888 – 1971). – С. 1 – 2.
44. Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст.: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (21 – 22 листопада 1996 р.) / За ред. П. С. Федорчака. – Івано-Франківськ, 1997. – 451 с.; Україна і Польща в XX столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин. Збірник наукових праць / За ред. П. М. Чернеги. – Київ – Краків, 2002. – 312 с.
45. Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze (Краківські Українознавчі Зошити). – Т. VII – VIII. 1998 – 1999. / Pod red. Włodzimierza Mokrego. – Краків – 1998. – С. 391 – 394.
46. Warszawskie Zeszyty ukrainoznawcze. X. Spotkania polsko-ukrainskie. Studia Ukrainica / Pod red. Stefana Kozaka. – Warszawa, 2000. – С. 5–6.
47. Горун Д. Українсько-польські гуманітарні взаємини в 1991–2001 рр. // Україна і Польща в XX столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин. Збірник наукових праць. – С. 273.
48. Галайцьо М. Фестиваль, що об'єднує // За вільну Україну. – 2002. – 29 жовтня. – С. 8.
49. Свято молодості і натхнення // Культура і життя. – 2001. – 27 жовтня. – С. 1.
50. Україна – Польща: діалог триває // Культура і життя. – 1995. – 19 липня. – С. 1.
51. Фільц Б. Міжнародні симпозіуми культурологів та фестиваль бандуристів у Перемишлі в контексті українського національного відродження // Українсько-польські культурні відносини XIX – XX століття. – К., 2003. – С. 276 – 278.
52. Островський І. Україна за межами краю // День. – 2003. – 10 липня. – С. 5.
53. Богуцький Ю. Потенціал взаємодії (Сучасні аспекти українсько-польських культурних зв'язків) // Українсько-польські культурні відносини XIX – XX ст. – К., 2003. – С. 6–7.
54. Лишко В. Виставкова діяльність як елемент культурної співпраці між Україною і Польщею // Роль паризької “Культури” в становленні українсько-польського взаєморозуміння. – К., 2002. – С.91.
55. Там само. – С. 92.
56. Там само. – С. 93.
57. II Polsko-ukraiński festiwal kultury. – S. 1.
58. Лишко В. Там само. – С. 97.
59. Проблеми інтеграції науково-освітнього потенціалу в державотворчому процесі. – Вип.3. – С. 458.
60. Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст. – С. 441.
61. Богуцький Ю. Назв. праця. – С.7.
62. Там само. – С. 8 –9.

Відомості про авторів

Вітенко Микола – кандидат історичних наук, асистент кафедри історії слов'ян Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Геник Микола – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Дрозд Роман – доктор історичних наук, професор, ректор Поморського університету в Слупську, голова Українського товариства у Польщі (Республіка Польща).

Калакура Олег – доктор політичних наук, старший науковий співробітник Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.

Комар Володимир – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії слов'ян Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Красівський Орест – доктор політичних наук, професор, старший науковий співробітник Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.

Марущенко Олександр – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історіографії та джерелознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Пилипів Ігор – кандидат історичних наук, доцент, директор Івано-Франківського інституту менеджменту завідувач кафедри загальноекономічних та гуманітарних дисциплін Тернопільського національного економічного університету.

Райківський Ігор – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Цепенда Ігор – кандидат історичних наук, доцент, проректор Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника з міжнародних відносин.

Федорчак Петро – доктор історичних наук, почесний професор Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Федорчак Тетяна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та політології Інституту гуманітарної підготовки Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу.

Resume

In a collective monograph titled “From history of Ukrainian-Polish relations in a second half of XIX-beginning of XX century”, based on the archival materials of Ukraine, Poland, and other sources, authors showed an understudied topic in the scientific works on the problem of mutual relations between these two Slavic nations. Authors considered that between these nations, throughout ages, along with peaceful coexistence, appeared tensions and conflicts. However, hatred to foreign conqueror, which was experienced by both nations in the past century, and also struggle, for national independence and creation of their own countries drew them closer.

This book discusses process of national self-identification of Russian-Ukrainians and strengthening of Polish positions in Galicia in the second half of XIX century, explores mutual reliance in social and economic factors in the relations between Polish and Ukrainian people during the times of Austro-Hungarian Empire. They proved that in the second half of XIX century-beginning of XX century, international tensions increased. In Galicia, as is maintained by the authors, this was in part caused by unequal division of resources between different ethnic/national groups. Here, Ukrainians suffered from lack of land, were limited in their rights to own forests, valleys, and landfills. Many of the Ukrainians were unemployed, the government limited their right to participate in local government, create Ukrainian educational and cultural institutions.

Despite the break of Austro-Hungarian Empire, which took place in the final stage of WWI, recreation of Polish statehood, and state-forming processes in Ukraine, as a result of the past, the tensions persisted. This book emphasizes the fault of polish government for the loss of western Ukrainian National Republic and it's national politics of assimilation toward Ukrainians. The authors portrayed the struggle of Ukrainians of Eastern Galicia against occupying Polish government, which in the late 20th of the XX c. put a lot of effort to liquidate civil freedoms, limited cultural and economic development of the region, tried to assimilate Ukrainians into Polish culture. They limited Ukrainians of freedom of religion. This book talks about religious-cultural assimilation of national minorities, which came as a result of announcing Roman-Catholic belief as chief among religions in Poland. In

a similar vein, the book, based on convincing facts, showed the struggle for preservation of Greek-Catholic traditions and its local Ukrainian character. Also, the book discusses the acts of Polish local government about the decrease of the influence from Orthodoxy, which was considered an important characteristic of Ukrainian national life. In the 30th of the XX c. based on this aim, many of the Orthodox churches were ruined and turned into Catholic kostels.

Also, the authors state that tensions between Ukrainians and Poles were being replaced by good-neighborly relations. The facts given in the book show the friendly relations between two nations, which were particularly evident on every-day level. In the period between WWI and WWII, efforts took place to restore Polish-Ukrainian dialog. The book emphasizes that the most effective among these was famous in bibliography normalization of Ukrainian-Polish relations in 1935. It was a result of many efforts by Ukrainian and Polish politicians. It will be interesting for the reader to learn not only about the conflicts between these nations but also about Polish-Ukrainian efforts for peaceful relations in Galicia in between-war period.

The monograph had a historical analysis of complex Ukrainian-Polish relations during WWII, especially events on Volyn in 1943, the place and role in this process for Organization of Ukrainian Nationalists, Ukrainian Rebel Army, Polish political institutions and military formations. Authors contend that during German occupation, relations between Ukrainian and Polish populations changed into animosity, and showed themselves through military conflicts. This was used by Soviet and Polish leadership to carry out harsh actions in a context of solving the international conflict. Based on the new archival materials, the book supports that the so called declared treaty between the government of Ukrainian Soviet Socialist Republic and Polish committee of national freedom (1944), voluntary movement of Ukrainians from Poland to Ukraine and poles from Ukraine to Poland turned into forceful deportation of two neighboring nations and life tragedy. It is also noted that this was the effort to solve complex territorial, international and ideological problems by methods which were common to totalitarian system. The book also showed the politics of Polish government toward Ukrainian minorities in 1947-1960, in particular, deportation of

Ukrainian population into Western and Northern lands of Poland under an action called “Visla.”

The novelty in this monograph is the discussion of political aspects of Polish-Ukrainian peace agreement. The book formulates a conclusion about the realization by Polish political elites the similarity of geopolitical interest of Ukrainian and Polish peoples which should foster their mutual struggle about totalitarian regimes and creation of independent republics Poland and Ukraine. The monograph presents and analysis of ethnic geographic changes in Ukrainian lands in XX c., also strong examples of close relations between these nations, collaboration and mutual support are discussed. Monograph ends by the portrayal of Ukrainian-Polish relations in the areas of education, science, and culture during the years of Polish and Ukrainian independence, shows how their dynamic development fosters further closeness among two nations and their entering of European institutions.

Зміст

Переднє слово.....	3
Райківський І. Мовно-правописні дискусії серед русинів-українців та зміцнення польських позицій у Галичині в 1850-х рр.	7
Вітенко М. Польсько-українські відносини у Галичині: соціально-економічний аспект (остання третина ХІХ – початок ХХ ст.).....	44
Красівський О. Український національно-демократичний табір і Польська держава початку 20-х років ХХ ст.	68
Пилипів І. Особливості церковно-релігійного життя у Польщі між Першою та Другою світовими війнами.....	88
Комар В. Формування політики нормалізації польсько-українських відносин у Галичині в 30-х рр. ХХ ст.	101
Марущенко О. Сучасна вітчизняна історіографія українсько-польських відносин в роки Другої світової війни: волинський вимір.....	124
Цепенда І. Репатріаційно-депортаційна акція проти українського та польського населення в 1944-1946 рр.	158
Дрозд Р. Політика польських властей щодо української меншини в 1947–1960 рр.	185
Ґеник М. Політичні аспекти польсько-українського примирення (1945 – 1991 рр.).....	205
Калакура О. Етнодемографічні зміни в українській полонії у ХХ ст.	227
Федорчак П., Федорчак Т. Українсько-польські культурні взаємини в 1991 р. – на початку ХХІ ст.	247
Відомості про авторів.....	267
Resume.....	269

Міністерство освіти та науки України
Прикарпатський національний університет Імені Василя Стефаника
Інститут історії і політології

**З історії українсько-польських відносин другої половини
XIX – початку XXI ст.**

Колективна монографія

Керівник авторського колективу і відповідальний редактор: професор
П. С. Федорчак
Літературне редагування та коректура: ***Олександра Ленів***

Здано до набору 24.11.2008. Підписано до друку _____. Формат 60X84/16.
Папір офсетний. Гарнітура “Times New Roman”.
Умов. друк. арк. 12,25.
Тираж _____. Зам. _____.